Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ӘОЖ 347.61/.64(043) Қолжазба құқығында

ЖАҚЫШ АҚЕРКЕ ЖЕҢІСҚЫЗЫ

Әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу ерекшеліктері: теория мен практика мәселелері

8D04203 – Құқықтану

Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін
дайындалған диссертация

Отандық ғылыми кеңесші:
философия докторы (PhD),
профессор
А.К. Жанибеков
(Шымкент қ., Қазақстан)

Шетелдік ғылыми кеңесші:
философия докторы (PhD), Judith
Rich Harris атындағы
криминология профессоры
К.М. Бивер
(Таллахасси қ., АҚШ)

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2026

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР 3
АНЫҚТАМАЛАР 4
БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР 6
КІРІСПЕ 7

1 ӘЙЕЛДЕР МЕН БАЛАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ 16
1.1 Әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың ұғымы, мәні және нысандары 16
1.2 Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алудың құқықтық негіздері 30
1.3 Әйелдер мен балаларды зорлық-зомбылықтан қорғаудың салыстырмалы-құқықтық модельдері 42

2 ӘЙЕЛДЕР МЕН БАЛАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ВИКТИМОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ 52
2.1 Қазақстан Республикасындағы тұрмыстық зорлық-зомбылықтың жай-күйі, құрылымы, динамикасы және латенттілігі 52
2.2 Әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың детерминанттары және құқық бұзушының жеке басының сипаттамасы 67
2.3 Әйелдер мен балалардың виктимологиялық осалдығы және қайталама виктимизация мәселелері 77

3 ӘЙЕЛДЕР МЕН БАЛАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ 90
3.1 Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу субъектілерінің жүйесі және олардың қызметін жетілдіру 90
3.2 Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың жалпы әлеуметтік, арнайы-криминологиялық, жеке және виктимологиялық алдын алу шаралары 98
3.3 Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу жүйесінің тиімділігін бағалау және қолданыстағы заңнаманы жетілдіру 108

ҚОРЫТЫНДЫ 132
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ 137
ҚОСЫМША А – Резонансты істердің криминологиялық талдауы 161
ҚОСЫМША Б – Қолданыстағы заңнамаға ұсынылатын өзгерістер мен толықтырулардың жобасы 164
ҚОСЫМША В – Тұрмыстық зорлық-зомбылық тәуекелін бағалау парағының жобасы 168
ҚОСЫМША Г – Автордың әлеуметтік сауалнамасының нәтижелері 170
ҚОСЫМША Д – Сот актілерін іріктемелі зерделеу нәтижелері 187

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

Осы диссертацияда мынадай стандарттарға нормативтік сілтемелер пайдаланылды:

1. МЕМСТ 7.32-2017 «Ғылыми-зерттеу жұмыстары туралы есеп. Құрылымы және рәсімдеу ережесі» (түзетулермен);

2. МЕМСТ 7.1-2003 «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар және құрастыру ережелері»;

3. МЕМСТ 7.88-2003 «Ақпараттар, кітапханалық және баспа ісі бойынша стандарттар жүйесі. Жарияланымдардағы тарау атауларын және тарау атауларындағы сөздерді қысқарту ережелері».

АНЫҚТАМАЛАР

Осы диссертацияда мынадай терминдер тиісті анықтамаларымен бірге қолданылды:

Тұрмыстық зорлық-зомбылық – отбасылық-тұрмыстық қатынастар аясында бір адамның екінші адамға қатысты жасаған, тән азабын және (немесе) психикалық азап шектіретін немесе сондай қатері бар қасақана құқыққа қайшы әрекеті (әрекетсіздігі).

Әйелдерге қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық – жұбайының (оның ішінде бұрынғы жұбайының) немесе бірге тұратын адамның әйелге билік жүргізіп, оны бақылауда ұстау мақсатында қайталап жасайтын, оның өміріне, денсаулығына, жыныстық еркіндігіне, психикасына немесе экономикалық дербестігіне зиян келтіретін не зиян келтіру қаупін туғызатын құқыққа қайшы қасақана әрекеттері.

Балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық – баланы тәрбиелеуге, күтіп-бағуға және қорғауға міндетті ересек адамның (ата-анасының, өгей ата-анасының, өзге де отбасы мүшесінің) баланың өзіне тәуелділігін пайдаланып, оған қасақана зиян келтіретін не зиян келтіру қаупін туғызатын құқыққа қайшы әрекеттері, оның ішінде баланың отбасындағы зорлық-зомбылықтың куәсі болуы.

Күш көрсету зорлық-зомбылығы – дене күшін қолданып, дене ауыртпалығын келтіру арқылы денсаулыққа қасақана зиян келтіру.

Психологиялық зорлық-зомбылық – адамның психикасына қасақана әсер ету, оның ар-намысы мен қадір-қасиетін қорқыту, қорлау, бопсалау немесе мәжбүрлеу (қысым көрсету) арқылы кемсіту.

Жыныстық зорлық-зомбылық – адамның жыныстық тиіспеушілігіне немесе жыныстық еркіндігіне қол сұғатын қасақана құқыққа қайшы әрекет, сондай-ақ кәмелетке толмағандарға қатысты сексуалдық сипаттағы әрекеттер.

Экономикалық зорлық-зомбылық – адамды тұрғын үйге, тамаққа, киімге, мүлікке, қаражатқа құқығынан қасақана айыру.

Құқық бұзушылық профилактикасы – құқық бұзушылықтардың жасалуына ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтау, зерделеу, жою және оларға әсер ету жөніндегі мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, ұйымдар мен азаматтардың құқықтық, экономикалық, әлеуметтік және ұйымдастырушылық шараларының кешені.

Қорғау нұсқамасы – тұрмыстық зорлық-зомбылық фактісі анықталған кезде ішкі істер органдарының лауазымды адамы шығаратын, құқық бұзушыға жәбірленушіні іздестіруге, аңдуға, оған баруға, онымен сөйлесуге және байланыс жасауға тыйым салатын профилактикалық ықпал ету шарасы.

Ерекше талаптар – сот тәртібімен құқық бұзушының мінез-құлқына белгіленетін шектеулер мен міндеттер.

Виктимологиялық профилактика – әлеуетті жәбірленушінің виктимділігін төмендетуге бағытталған шаралар жүйесі.

Жақындауға тыйым салу – күдіктінің, айыпталушының жәбірленушіні іздестіруіне, аңдуына, оған баруына, онымен байланыс жасауына шектеу қоюдан тұратын процестік мәжбүрлеу шарасы.

Қылмыстық теріс қылық – қоғамға зор қауіп төндірмейтін, ол үшін айыппұл, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, қамақ түріндегі жаза көзделген кінәлі түрде жасалған әрекет (әрекетсіздік).

Сталкинг – адамды жасырын не ашық аңдудан, оған қарсы келу не байланыс орнату талпынысынан тұратын, оның үрейленуіне негіз беретін заңсыз қайталанған әрекеттер.

Виктимділік – адамның белгілі бір жағдайларда қылмыстан зардап шегуге бейімділігін білдіретін, жеке, рөлдік және жағдаяттық құрамдастардан тұратын қасиет.

Виктимизация – адамның нақты жәбірленушіге айналу процесі мен нәтижесі.

Қайталама виктимизация – жәбірленушінің қылмыстан кейін қоғамдық орта, институттар мен рәсімдер тарапынан қосымша зиян шегуі (Квашис В.Е.).

Латентті қылмыстылық – құқық қорғау органдарына мәлім болмаған не мәлім болса да есепке алынбаған қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығы.

Детерминанттар – қылмыстық мінез-құлықты туындататын себептер мен оның әрекетіне мүмкіндік туғызатын жағдайлардың жиынтығы.

Тәуекелді бағалау – зорлық-зомбылықтың қайталану, ауырлау және өлім қаупін жүйелі бағалау және қорғау шараларын соған сай үйлестіру рәсімі (Стамбул конвенциясы, 51-бап).

Қосполюсті құрылым – тұрмыстық зорлық-зомбылықтың жаппай жеңіл көріністер полюсі мен ауыр қатерлі ядро полюсінен тұратын құрылымы.

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

Осы диссертациялық зерттеуде мынадай қысқартулар мен аббревиатуралар қолданылды:

АЕК	–	айлық есептік көрсеткіш
БАҚ	–	бұқаралық ақпарат құралдары
БҰҰ	–	Біріккен Ұлттар Ұйымы
ЖАО	–	жергілікті атқарушы органдар
ҚАБК	–	Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі
ҚК	–	Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі
ҚПК	–	Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі
ҚР	–	Қазақстан Республикасы
ҚР БП	–	Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы
ҚСжАЕК	–	Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеті
МЕМСТ	–	мемлекетаралық стандарт
ОТ	–	отбасылық-тұрмыстық (сала, қатынастар)
ТМД	–	Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы
ҰСБ	–	Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы
ҮЕҰ	–	үкіметтік емес ұйымдар
ІІМ	–	Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі
ІІО	–	ішкі істер органдары
ЮНФПА	–	Біріккен Ұлттар Ұйымының Халық қоныстандыру қоры (United Nations Population Fund)
CEDAW	–	Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенция (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women)
GREVIO	–	Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылыққа және тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі сарапшылар тобы (Group of Experts on Action against Violence against Women and Domestic Violence)

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыс әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу ерекшеліктерін теория мен практика бірлігінде кешенді зерттеуге арналған. Онда тұрмыстық зорлық-зомбылықтың ұғымдық-құқықтық негіздері, криминологиялық және виктимологиялық сипаттамасы, профилактика субъектілері мен шараларының жүйесі талданып, ресми статистика (2016–2026 жылдар), сот актілері, әлеуметтанулық сауалнама және резонансты істердің казуистикалық талдауы негізінде қолданыстағы заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар негізделеді.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазақстан Республикасының Конституциясы неке мен отбасыны, ана мен әке және баланы мемлекеттің қорғауында деп жариялай отырып, отбасылық қатынастар саласындағы адам құқықтарын қамтамасыз етудің іргелі негізін қалады. Алайда дәл осы сала – адамның ең қауіпсіз болуға тиіс ортасы – зорлық-зомбылықтың ең жаппай әрі ең жасырын түрінің кеңістігіне айналып отыр. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының бағалауы бойынша әлемде әрбір үшінші әйел өмірінде интимдік серіктес тарапынан физикалық және (немесе) сексуалдық зорлық-зомбылыққа ұшыраған [1], ал Қазақстанда жүргізілген ұлттық іріктемелі зерттеу 18–75 жастағы әйелдердің 17 пайызының серіктесі тарапынан зорлық-зомбылық бастан кешіргенін көрсетті [2]. Отбасылық-тұрмыстық сала елдегі ең ауыр зорлықтық қылмыстылықтың басты өндіруші ортасына айналып барады: адам өлтірулердегі отбасылық-тұрмыстық үлес 2017–2024 жылдары екі жарым есе өсіп, төрттен біріне жуықтады, ал 2024 жылы полицияға отбасындағы зорлық-зомбылық туралы 100 мыңға жуық хабарлама түсіп, 85 мыңнан астам қорғау нұсқамасы шығарылды [3–5]. Осы сандардың артында әйелдер мен балалардың – тұрмыстық зорлық-зомбылықтың ең осал жәбірленушілерінің – өмірі, денсаулығы мен қадір-қасиеті тұр.

Мемлекет соңғы жылдары осы саладағы құқықтық саясатты түбегейлі жаңартты. 2024 жылғы 15 сәуірдегі Заңмен ұрып-соғу мен денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтіру қылмыстық теріс қылықтар ретінде қайта криминализацияланып, кәмелетке толмағандарға қатысты қол сұғушылықтар үшін жауаптылық қатаңдатылды. 2025 жылдан бастап сталкинг үшін қылмыстық жауаптылық және зорлық-зомбылық жасаушыларға арналған психокоррекциялық бағдарламалар енгізілді. 2026 жылғы 2 наурыздан бастап қолданысқа енген «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» шоғырландырылған Заң тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасын бірыңғай құқықтық шеңберге біріктірді, ал ішкі істер органдарының профилактикалық буыны 2025 жылы қайта құрылды. Қарқынды реформалар кезеңі ғылым алдына бір мезгілде үш міндет қояды: жаңа заңнаманың ұғымдық аппаратын және оның бұрынғы реттеумен сабақтастығын доктриналық тұрғыдан пайымдау; реформалардың нақты нәтижелерін криминологиялық және виктимологиялық деректер негізінде бағалау; профилактикалық жүйені одан әрі жетілдірудің дәлелді бағыттарын негіздеу. Дәл осы үш міндеттің бірлігі

диссертация тақырыбының өзектілігін айқындайды және оның «теория мен практика мәселелері» формуласын мазмұнмен толтырады.

Зерттеу объектісі мен пәні. Зерттеу объектісі – әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу саласында қалыптасатын қоғамдық қатынастар.

Зерттеу пәні – тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алуды реттейтін Қазақстан Республикасы Конституциясының, қылмыстық, қылмыстық-процестік, әкімшілік, отбасылық және әлеуметтік заңнамасының, «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңның ережелері, халықаралық-құқықтық стандарттар мен шетелдік мемлекеттердің заңнамасы, әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың криминологиялық және виктимологиялық сипаттамасы, профилактика субъектілері мен шараларының жүйесі, оның тиімділігін бағалау және жетілдіру мәселелері бойынша доктриналық ережелер, статистикалық деректер мен құқық қолдану практикасы.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Зерттеудің мақсаты – әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алудың теориялық негіздерін, криминологиялық-виктимологиялық сипаттамасын және профилактикалық жүйенің қазіргі жай-күйін кешенді талдау негізінде оны жетілдірудің ғылыми негізделген заңнамалық және ұйымдастырушылық ұсыныстарын әзірлеу.

Осы мақсатқа қол жеткізу үшін мынадай **міндеттер** қойылды:

– әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың ұғымын, мәнді белгілерін және нысандарын доктрина, халықаралық стандарттар мен қолданыстағы заңнаманы салыстыра отырып айқындау;

– тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алудың құқықтық негіздерінің жүйесін және оның тарихи эволюциясын талдау;

– әйелдер мен балаларды зорлық-зомбылықтан қорғаудың салыстырмалы-құқықтық модельдерін жүйелеп, Қазақстан үшін рецепция сабақтарын тұжырымдау;

– Қазақстан Республикасындағы тұрмыстық зорлық-зомбылықтың жай-күйін, құрылымын, динамикасын және латенттілігін 2016–2026 жылдар аралығында сипаттау;

– тұрмыстық зорлық-зомбылықтың детерминанттарын деңгейлер бойынша жүйелеу және құқық бұзушы тұлғасының типологиясын әзірлеу;

– әйелдер мен балалардың виктимологиялық осалдығының құрылымын және қайталама виктимизация тетіктерін ашу;

– профилактика субъектілерінің жүйесін бағалап, олардың қызметін жетілдіру бағыттарын негіздеу;

– профилактика шараларын деңгейлер бойынша жүйелеп, детерминанттарға, субъектілерге және индикаторларға сәйкестендірілген шаралар матрицасын ұсыну;

– профилактикалық жүйенің тиімділігін бағалау әдіснамасын әзірлеп, қолданыстағы заңнаманы жетілдіру ұсыныстарын тұжырымдау.

Диссертациялық жұмыстың әдістемесі. Зерттеу таным процесінің жалпы ғылыми диалектикалық әдісіне, жүйелік және құрылымдық-функционалдық

тәсілдерге негізделеді. Жеке ғылыми әдістердің қатарында формальды-заңдық әдіс (нормативтік құқықтық актілер мен доктриналық ережелерді талдау), салыстырмалы-құқықтық әдіс (шетелдік модельдер мен халықаралық стандарттарды салыстыру), тарихи-құқықтық әдіс (құқықтық негіздердің эволюциясын кезеңдеу), статистикалық әдіс (2016–2026 жылдардағы ресми статистикалық қатарларды өңдеу, құрылымдық және динамикалық талдау, кестелер мен диаграммалар түрінде ұсыну), сот актілерін контент-талдау әдісі, виктимологиялық зерттеулердің деректерін екінші реттік талдау, әлеуметтанулық сауалнама әдісі (320 респондент, үш респонденттік топ), сараптамалық-бағалау және модельдеу әдістері (типологиялар, шаралар матрицасы, индикаторлар жүйесі), сондай-ақ казуистикалық әдіс – заңды күшіне енген үкімдермен аяқталған резонансты істерді көрнекі материал ретінде талдау (А қосымшасы) – қолданылды; бұл ретте жұмыстың тұжырымдары жекелеген істерге емес, статистикалық деректер мен доктриналық талдауға негізделеді. Зерттеудің теориялық негізін криминология, виктимология, қылмыстық құқық, қылмыстық-процестік, әкімшілік және отбасылық құқық салаларындағы отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері құрайды.

Диссертациялық жұмыстың нормативтік негізі. Зерттеудің нормативтік базасын Қазақстан Республикасының Конституциясы, Республика ратификациялаған халықаралық шарттар (Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенция, Бала құқықтары туралы конвенция) және БҰҰ мен Еуропа Кеңесінің өзге де құжаттары, Қылмыстық, Қылмыстық-процестік, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы, Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы, Әлеуметтік кодекстер, «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы», «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы», «Жәбірленушілерге өтемақы қоры туралы», «Масс-медиа туралы» заңдар және өзге де заңнамалық актілер (қолданыстағы редакцияларында), Жоғарғы Соттың нормативтік қаулылары, Президент жарлықтары, сондай-ақ шетелдік мемлекеттердің (Швеция, Франция, Испания, Германия, Украина, Молдова, Грузия, Әзербайжан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан және басқалардың) заңнамасы құрайды.

Диссертациялық жұмыстың эмпирикалық негізі. Зерттеудің эмпирикалық базасын Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің 2016–2025 жылдардағы жылдық және 2026 жылдың алты айындағы жиынтық республикалық есептері [6; 7; 8], Ішкі істер министрлігі мен Үкіметтің ресми есептері мен баяндамалары, Адам құқықтары жөніндегі уәкіл аппаратының деректері, Ұлттық статистика бюросы мен БҰҰ құрылымдары бірлесіп жүргізген әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық жөніндегі ұлттық іріктемелі зерттеуінің нәтижелері, Еуропа Кеңесінің мониторинг органы (GREVIO) баяндамалары, Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот практикасы, сондай-ақ шетелдік және отандық ғылыми басылымдарда жарияланған эмпирикалық зерттеулердің нәтижелері [10] құрайды. Зерттеудің дербес эмпирикалық негізін әлеуметтанулық сауалнама – ішкі істер органдарының қызметкерлерін (150 адам), дағдарыс орталықтары, әлеуметтік қызметтер, психологтар мен үкіметтік

емес ұйымдар мамандарын (50 адам) және тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккен әйелдер мен балалардың заңды өкілдерін (120 адам) қамтыған 320 респонденттің жауаптары (Г қосымшасы) – және Қазақстан Республикасының ресми сот актілері базасынан (sb.prg.kz) [9] іріктелген 2010–2026 жылдардағы 319 сот актісінің (234 іс, 15 өңір) формальданған контент-талдауы (Д қосымшасы) құрайды.

Тақырыптың ғылыми зерттелу дәрежесі және зерттеудің теориялық негіздері. Отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл және оның алдын алу мәселелері қазіргі заманғы заң ғылымының жіті назарында тұр және жинақталған доктриналық материалдың едәуір көлемімен сипатталады. Зорлықтық қылмыстылықтың және отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылықтың қылмыстық-құқықтық және криминологиялық негіздерін түсінуге Ю.М. Антонян, Л.Д. Гаухман, Л.В. Сердюк, Д.А. Шестаков, В.С. Харламов, А.Н. Ильяшенко, Е.П. Ким, Э.Ф. Побегайло, Ф.А. Лопушанский, Ю.Д. Блувштейн сияқты көрнекті шетелдік ғалымдар іргелі үлес қосты; қылмыстық мінез-құлықтың детерминациясы мен құқық бұзушы тұлғасының теориясы В.Н. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнецова, В.Е. Эминов және Е.Б. Кургузкинаның еңбектерінде, ал виктимологиялық парадигма мен латентті қылмыстылық теориясы Л.В. Франк, Д.В. Ривман, В.И. Полубинский, В.Е. Квашис, Г.Й. Шнайдер, Р.М. Акутаев және К.К. Горяиновтың жұмыстарында жан-жақты дамытылды. Батыс криминологиясы мен әлеуметтануында тұрмыстық зорлық-зомбылықты түсіндірудің феминистік (Р.Э. Добаш, Р.П. Добаш, Э. Старк), отбасылық-жанжалдық (М. Страус, Р. Джеллес), типологиялық (М. Джонсон) және экологиялық (Л. Хейзе) парадигмалары, қылмыстық юстицияның ден қою тәжірибесі (Э. Бузава, К. Бузава), бақылаушы мінез-құлықты криминализациялау мәселесі (С. Уолклейт, К. Фитц-Гиббон, Ш. Барлоу, А. Майхилл), зорлық-зомбылық жасаушылармен түзеу жұмысы (Э. Гондолф) және қауіп тәуекелін бағалау (Дж. Кэмпбелл) бағыттары қалыптасты, ал әйелдерге қатысты зорлық-зомбылыққа қарсы халықаралық-құқықтық стандарттардың эволюциясын Р. Кумарасвами, Я. Эртюрк, Д. Шимонович, Л. Гранс және Л. Хассельбахер зерттеді.

Дегенмен бұл зерттеулердің ғылыми маңызы қаншалықты жоғары болса да, олардың дені өзге институционалдық және заңнамалық мәнмәтінде – арнаулы профилактикалық заңы жоқ не тұрмыстық зорлық-зомбылықты декриминализациялаған құқықтық жүйелерде – жасалғандықтан, отандық жағдайға тікелей көшірілуге келмейді. Посткеңестік доктрина тұрмыстық зорлық-зомбылықты негізінен «отбасылық-тұрмыстық қылмыстардың» дәстүрлі криминологиялық санаты аясында қарастырып, жәбірленуші-орталықты тәсілді, бақылаушы зорлық-зомбылық тұжырымдамасын және профилактика тиімділігін өлшеу мәселесін үзік-үзік түрде ғана қамтиды; батыс еңбектері, керісінше, дамыған институционалдық инфрақұрылымды (мамандандырылған соттар, ордерлік жүйе, ведомствоаралық конференциялар) әдепкі шарт ретінде қабылдайды. Әйелдер мен балалардың виктимологиялық осалдығының құрылымы, куәгер-баланың мәртебесі, қайталама виктимизация арналары және зорлық-зомбылық жасаушылардың типологиялық әркелкілігі бірыңғай

профилактикалық модельге біріктірілмеген, ал детерминанттар – субъектілер – шаралар – нәтиже индикаторлары тізбегін жүйелі байланыстыратын әдіснама доктринада тұжырымдамалық тұрғыдан шешілмеген күйінде қалып отыр.

Қазақстанда 2024–2026 жылдары жүзеге асырылған реформалар – ұрып-соғу мен жеңіл зиян келтірудің қылмыстық теріс қылық ретінде қайта криминализациялануы, сталкинг құрамының енгізілуі, зорлық-зомбылық жасаушыларға арналған психокоррекциялық бағдарламалардың іске қосылуы және профилактикалық заңнаманың шоғырландырылуы – ғылыми пайымдау кезеңінен әлі өткен жоқ: жаңа институттардың ұғымдық аппараты, олардың бұрынғы реттеумен сабақтастығы және алғашқы қолдану нәтижелері доктринада бағаланбаған. Осы доктриналық вакуум және профилактиканың нормативтік қамтылуы мен оның институционалдық және эмпирикалық қамтамасыз етілуі арасындағы алшақтық тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алудың теория мен практика мәселелерін біртұтас қисында зерттеудің объективті қажеттілігін туындатады.

Диссертацияның теориялық негізін криминология, виктимология, қылмыстық құқық, қылмыстық-процестік, әкімшілік және отбасылық құқық ғылымдарының, халықаралық құқықтың (адам құқықтары және гендерлік теңдік стандарттары) және заң психологиясының іргелі ережелері, доктриналық тұжырымдамалары мен тәсілдері кешені құрады. Зерттеудің зияткерлік іргетасы қылмыстылықтың детерминациясы мен профилактикасының жалпы теориясына (Г.А. Аванесов, А.И. Алексеев, А.И. Долгова, А.Г. Лекарь), виктимділік пен виктимизацияның теориясына, зорлық-зомбылық циклі, үйренген дәрменсіздік және жарақаттық байланыс туралы психологиялық тұжырымдамаларға, бақылаушы зорлық-зомбылық доктринасына, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың экологиялық (көпдеңгейлі) моделіне, сондай-ақ жәбірленуші-орталықты профилактика мен қалпына келтіру әділдігінің қазіргі заманғы ілімдеріне негізделеді.

Мәлімделген мәселелерді ұлттық мәнмәтінде теориялық пайымдаудың іргелі негізін қазақстандық заң мектебі өкілдерінің еңбектері қалыптастырады. Жеке адамға қарсы қылмыстарды қылмыстық-құқықтық бағалауға тұжырымдамалық тәсілдер, қылмыстылықтың базалық криминологиялық көрсеткіштері мен профилактика теориясы отандық ғалымдар Е.І. Қайыржановтың, И.Ш. Борчашвилидің, С.М. Рахметовтың, А.Н. Ағыбаевтың, У.С. Жекебаевтың, Е.О. Алаухановтың, Р.Е. Джансараеваның және Б.Х. Төлеубековаңың классикалық және қазіргі заманғы зерттеулерінде қаланған.

Сонымен қатар, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың криминологиялық сипаттамасы, оның латенттілігі, әйелдер мен балаларды қорғаудың заңнамалық және виктимологиялық мәселелері отандық ғылымның көрнекті өкілдері М.С. Кемалидің, С.Б. Тапаевтың, В.В. Ханның, Т.А. Түсіптің, И.В. Корзунның, Е.О. Тузельбаевтың, Н.К. Абдрамановаңың, К.Х. Рахимбердиннің, А.Ш. Ещановтың, сондай-ақ қазіргі заманғы қазақстандық зерттеушілер С.И. Каракушевтің, А.Ф. Саттарованың, Л.А. Жұбандықованың, С.М. Сапаралиеваның, А.М. Калгужиновaның, С.М. Раметовтың, С.С. Каржаубаевтың, С.П. Тұрсынбековаңың, Б.Г. Түгелбаеваның, М. Қайназарованың, А. Тұрарбековаңың

және А. Акишеваның жұмыстарында егжей-тегжейлі ашылады. Өз кезегінде, зерттеудің құқық қорғау және ведомствоаралық өзара іс-қимыл блогы Е.О. Тузельбаевтың, ал халықаралық-құқықтық блогы Г.Р. Рүстемованың, Р.Е. Джансараеваның және басқа да бейінді мамандардың ізденістеріне сүйенеді. Диссертацияда мәселені жан-жақты, кешенді талдау үшін жоғарыда аталған шетелдік ғылыми мектептердің тұжырымдамалық идеялары да пайдаланылады.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы. Зерттеудің ғылыми жаңалығы әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу мәселесінің 2024–2026 жылдардағы заңнамалық реформалар – теріс қылықтық криминализация, шоғырландырылған профилактикалық заң, психокоррекциялық инфрақұрылым – жағдайында отандық ғылымда алғаш рет кешенді монографиялық деңгейде зерттелуінде. Жұмыста тұрмыстық зорлық-зомбылықтың бес мәнді белгісі негізінде оның авторлық анықтамасы ұсынылды. Құқықтық негіздердің үш деңгейлі моделі, төрт кезеңдік эволюциясы және оның үш заңдылығы айқындалды. Қорғаудың төрт типтік моделі мен бес өлшемшарттық типологиясы негізделді. Есепке алу режимдерінің өзгерісін ескеретін динамика талдауының әдістемесі және құбылыстың «қосполюсті» құрылымы туралы тұжырым ұсынылды. Детерминацияның төрт деңгейлі картасы, тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаушылардың үш типі және «тип – құрал» матрицасы әзірленді. Әйелдер мен балалардың осалдығының құрылымдық табиғаты, жәбірленуші-әйелдердің төрт типі және қайталама виктимизацияның үш арнасы ашылды. Профилактика субъектілері жүйесінің жүйелілік талаптары бойынша бағасы мен үйлестірудің үш типтік олқылығы анықталды. «Детерминант – шара – субъект – индикатор» матрицасы және тиімділікті бағалаудың он индикаторлық жүйесі ұсынылды. Заңнаманы жетілдірудің нақты нормативтік тұжырымдары бар ұсыныстар кешені негізделді.

Қорғауға шығарылатын негізгі тұжырымдар:

1. Әйелдерге және балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық бөлек екі құбылыс емес, отбасы ішіндегі билік пен тәуелділікке негізделген біртұтас құбылыстың екі көрінісі екені дәлелденді: әйелге билік серіктестік бақылау арқылы, балаға – жас пен мәртебе тәуелділігі арқылы жүргізіледі. Осыған сай екі авторлық анықтама тұжырымдалды: әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық – жұбайының (оның ішінде бұрынғы) не бірге тұратын адамның әйелді бақылауда ұстау мақсатында қайталап жасайтын, оның өміріне, денсаулығына, жыныстық еркіндігіне, психикасына не экономикалық дербестігіне зиян келтіретін әрекеттері; балаларға қатысты зорлық-зомбылық – баланы қорғауға міндетті ересек адамның баланың тәуелділігін пайдаланып зиян келтіруі, оның ішінде баланы отбасындағы зорлық-зомбылықтың куәсі етуі. Екеуіне ортақ бес белгі айқындалды: құқыққа қайшылық, қасақаналық, зиян не оның қаупі, отбасылық-тұрмыстық орта, қайталануға бейімділік. Осы негізде «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңның 1-бабындағы үш ұғымды толықтыру ұсынылады: тектік анықтамаға – жыныстық еркіндікке қол сұғуды, экономикалық зиянды, бақылау мақсатындағы жүйелі әрекеттерді және куәгер-баланы; экономикалық зорлық-зомбылық ұғымына – экономикалық тәуелділік

туғызу мен теріс пайдалануды; психологиялық зорлық-зомбылық ұғымына – бақылаушы мінез-құлықты (жобалық редакциялары 3.3-бөлімде және Б қосымшасында).

2. Алдын алудың құқықтық негіздері үш деңгейден (конституциялық-халықаралық, заңнамалық, заңға тәуелді-бағдарламалық) тұрып, төрт кезеңнен өтті: кеңестік, өтпелі (1991–2009), арнаулы заң (2009–2024) және шоғырландыру (2024 жылдан) – жеке заңның нормалары жалпы «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңға біріктіріліп, ұрып-соғу қылмыстық теріс қылық ретінде Қылмыстық кодекске қайтарылды. Заң нормасының тұрақсыздығы дербес криминогендік фактор екені дәлелденді: 2017 жылғы декриминализация латенттілікті тереңдетсе, 2023–2024 жылғы реформалар тіркеудің өсуін ауыр зардаптардың азаюымен ұштастырды (2025 жылдың бес айында отбасындағы кісі өлтіру 2024 жылдың сол кезеңімен салыстырғанда 34–35 пайызға кеміді). Қорғаудың төрт типтік моделі ажыратылды: конвенциялық-интеграциялық, ордерлік-прецеденттік, арнаулы-заңдық және жалпы-құқықтық. Қазақстан жүйесі – аралас модель: арнаулы-заңдық типтен профилактикалық шаралардың заңнамалық тізбесі, ордерлік типтен полиция нұсқамасы мен сот белгілейтін ерекше талаптар, конвенциялық типтен ратификациясыз қабылданған стандарттар (сталкинг, психокоррекция, баламасыз жаза) біріктірілген. Оның тиімділігі үшін ордердің үш шарты (жеделдік, санкцияның бұлтартпастығы, орындалуын бақылау) және Стамбул конвенциясының стандарттарын кезең-кезеңімен енгізу жолы негізделді.

3. Қазақстандағы тұрмыстық зорлық-зомбылықтың «қосполюсті құрылымы» дәлелденді: жаппай жеңіл көріністер (2025 жылы әкімшілік жауаптылыққа тартылған 96 194 адам) және кісі өлтірулердің 22,5 пайызын (2024) құрайтын қатерлі ядро. Тіркеудің 2023–2025 жылдардағы өсуі құбылыстың ұлғаюы емес, латенттіліктің төмендеуі («тіркеу парадоксы»), өйткені есепке алу режиміне тәуелсіз зардап көрсеткіштері азайды (отбасындағы кісі өлтіру 2024 жылғы 101-ден 2025 жылы 80-ге); демек, қатерлілікті азайтудың резерві – жеңіл көріністерге жүйелі ден қою. Детерминацияның төрт деңгейлі картасы (алкоголь – көлденең катализатор: істердің 77,5 пайызына дейіні) және зорлық-зомбылық жасаушылардың үш типі – жағдаяттық-жанжалдық, тұрақты-деспоттық, азғындаушылық – негізделді. Ұсынылады: кісі өлтірулерді жәбірленушінің жынысы мен қатынасы бойынша есепке алуды статистика нысандарына енгізу, ұлттық виктимологиялық зерттеуді бес жылда бір рет өткізу және «тип – құрал» матрицасын (әңгімелесу мен қысқа мерзімді нұсқама / ұзақ мерзімді ерекше талаптар мен психокоррекция / емдеумен ұштастырылған шаралар) ішкі істер органдары профилактикалық қызметінің әдістемелік негізі ретінде бекіту.

4. Әйелдер мен балалардың осалдығы жеке қасиет емес, құрылымдық жағдай екені дәлелденді: әйелдер үшін – экономикалық, психологиялық және балаға байланысты тәуелділік (жүгінбеу уәждерінде тәуелділік, әлеуметтік таңба мен мемлекетке сенімсіздік басым; азаматтардың 34 пайызы ғана полицияға жүгінеді), балалар үшін – қорғаушы мен қауіп көзінің бір тұлғада түйісуі («сенім парадоксы»; фактілердің 81 пайызын отбасы мүшелері жасайды). Ұзақ

виктимизация қорғаныстық зорлық-зомбылыққа ұласады (қорғаныс шегінен шығып адам өлтірудегі әйелдер үлесі 2021–2023 жылдары 20-дан 27 пайызға), сондықтан әйелді қорғау – әйел қылмыстылығының да профилактикасы. Қайталама виктимизация үш арна (бұқаралық ақпарат құралдары, рәсім, институт) арқылы жүзеге асады, ал татуласу тетігі сот сатысында «екінші латенттенудің» құралына айналды (2023 жылы әкімшілік істердің 56 пайызы, 2025 жылы 109-1-бап бойынша тоқтатылған істердің 98 пайызы). Жәбірленуші-әйелдердің төрт типі ажыратылып, ұсынылады: Заңның 71-бабына жеке қауіпсіздік жоспарын енгізу; айғақтарды депонирлеуді ересек жәбірленушілерге кеңейту және жақындауға тыйымды (ҚПК-нің 165-бабы) ерекше талаптармен үйлестіру; өтемақы қорынан жүйелі тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына төлем көздеу; БАҚ этика кодексіне жәбірленушіні көрсету стандарттарын енгізу.

5. Профилактика жүйесінің басты шектеуі нормативтік емес, институционалдық екені дәлелденді: заң толық болғанымен, оны іске асыратын буындар әлсіз – үйлестірудің үш олқылығы («жауапкершіліктің шашырауы», ақпараттық үзілістер, рәсімдік үйлесімсіздік), тәуекелдің стандартсыз бағалануы (мамандардың 56 пайызы жеке тәжірибесіне сүйенеді, 89 пайызы бірыңғай стандартты қолдайды) және сот практикасының жұмсақтығы (2025 жылы 109-1-бап бойынша сотталғандардың 9,6 пайызы ғана қамаққа алынып, 42,5 пайызы отбасы бюджетінен төленетін айыппұлмен шектелген; жақындауға тыйым салу 2023 жылғы 3 өтінішхаттан 2025 жылы 276-ға ғана жетті). Ұсынылады: «детерминант – шара – субъект – индикатор» матрицасына құрылған профилактика моделі мен он индикаторлық бағалау жүйесін бағдарламалық құжаттарда бекіту; «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңды толықтыру – 72-бап: тәуекелді стандартталған құрал бойынша міндетті бағалау, 60-бап: қатер төнгенде зорлық-зомбылық жасаушыны ортақ тұрғын үйден нұсқама мерзіміне шеттету, 61-бап: қайталанған не тәуекелі жоғары істерде психокоррекциялық бағдарламадан өтуді ерекше талап ретінде белгілеу (жобалық редакциялары Б қосымшасында); Қылмыстық кодекстің 108-1 және 109-1-баптарында айыппұлды ортақ бюджеті бар отбасы мүшелеріне қолданбай, қоғамдық жұмыстар мен қамақты негізгі жаза ету; Жоғарғы Соттың арнаулы нормативтік қаулысын қабылдау; ұйымдастырушылық деңгейде – тәуекелі жоғары істерді жеке сүйемелдеу, полиция мен жергілікті атқарушы органдар есептерін біріктіру және уәкілдер институттары базасында профилактика жүйесін жыл сайын тәуелсіз бағалау.

Диссертациялық зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы. Теориялық маңыздылығы тұрмыстық зорлық-зомбылықтың ұғымдық аппаратын нақтылауда, детерминация мен виктимизацияның деңгейлік модельдерін, құқық бұзушы мен жәбірленуші типологияларын және профилактика тиімділігін бағалаудың әдіснамасын әзірлеуде; бұл нәтижелер криминология, виктимология және қылмыстық құқық ғылымдарының тиісті бөлімдерін дамытады және кейінгі зерттеулердің теориялық негізі бола алады. Практикалық маңыздылығы нақты нормативтік тұжырымдары бар заңнамалық ұсыныстар кешенін, профилактика субъектілері үшін шаралар матрицасын, тәуекел-бағалау құралының мазмұнын және тиімділікті бағалаудың

индикаторлар жүйесін ұсынуда; зерттеу нәтижелері заң шығару қызметінде, ішкі істер органдары, соттар, жергілікті атқарушы органдар мен әлеуметтік қызметтердің практикасында, профилактика субъектілерін даярлауда және жоғары оқу орындарында криминология, виктимология және қылмыстық құқық курстарын оқытуда пайдаланылуы мүмкін.

Зерттеу нәтижелерінің апробациясы. Диссертацияның негізгі ережелері мен нәтижелері автордың 12 ғылыми жарияланымында баяндалды, оның ішінде: Scopus және Web of Science дерекқорларына кіретін халықаралық рецензияланатын журналдардағы 2 мақала; Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған басылымдардағы 8 мақала; 2 халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдарындағы баяндама.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы мен көлемі. Диссертацияның құрылымы зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне, тақырыптың зерттелу деңгейіне және материалды баяндаудың қисынды дәйектілігіне сай айқындалды. Жұмыс кіріспеден, тоғыз бөлімшеден тұратын негізгі мазмұнды қамтитын үш бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және бес қосымшадан тұрады. Жұмыстың көлемі ғылыми диссертацияларға қойылатын белгіленген талаптарға сәйкес келеді.

1 ӘЙЕЛДЕР МЕН БАЛАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың ұғымы, мәні және нысандары

Отбасы – қоғамның бастапқы әлеуметтік институты әрі мемлекеттің тұрақты дамуының іргетасы. Қазақстан Республикасы Конституциясының 27-бабына сәйкес неке мен отбасы, ана мен әке және бала мемлекеттің қорғауында болады, ал балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу – ата-ананың табиғи құқығы әрі парызы [11]. Осы конституциялық қағидаттан отбасы мүшелерінің қауіпсіздігін, қадір-қасиеті мен тән және психикалық тұтастығын қорғау жөніндегі мемлекеттің оң міндеттемесі туындайды. Алайда дәл отбасылық-тұрмыстық орта, өзінің жабықтығы мен қатынастарының жеке-тұлғалық сипатына байланысты, зорлық-зомбылықтың ерекше ауыр әрі жасырын түрлерінің таралу кеңістігіне айналуы мүмкін. Қазақстан Республикасында 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасы отбасы институтын нығайтуды және әйелдер мен балалардың құқықтарын қорғауды мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының қатарына жатқызып, отбасылық-тұрмыстық ортадағы зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимылдың жүйелі сипат алуын талап етеді [12].

Мәселенің ауқымы ұлттық шеңберден асып, жаһандық сипатта. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының жаһандық және өңірлік бағалауларына сәйкес, әлемде әйелдердің шамамен үштен бірі өмірінде интимдік серіктесі тарапынан күш көрсету немесе сексуалдық зорлық-зомбылыққа не серіктесі болып табылмайтын адам тарапынан сексуалдық зорлық-зомбылыққа ұшыраған, бұл аталған құбылысты қоғамдық денсаулық сақтаудың және адам құқықтарын қорғаудың басым мәселесі ретінде бағалауға негіз береді [1]. Балалар үшін отбасындағы зорлық-зомбылықтың зардабы екі есе ауыр: ол тікелей тән және психикалық зиянмен қатар, тұлғаның қалыптасу процесін бұзып, зорлық-зомбылық мінез-құлық үлгісінің ұрпақаралық берілуіне («зорлық-зомбылық циклына») жол ашады. Осыған байланысты аталған құбылыстың алдын алу жүйесін ғылыми негіздеу, ең алдымен, оның ұғымдық-санаттық аппаратын айқындаудан басталуға тиіс: «зорлық-зомбылық», «тұрмыс», «отбасылық-тұрмыстық қатынастар», «тұрмыстық зорлық-зомбылық» ұғымдарының мазмұны мен арақатынасын ашпайынша, профилактикалық қызметтің объектісін дәл белгілеу мүмкін емес.

Мәселенің тарихи тамырына қысқаша тоқталу оның әлеуметтік-мәдени контексін түсінуге мүмкіндік береді. Қазақтың дәстүрлі қоғамында отбасылық қатынастар әдет-ғұрып құқығының (адаттың) нормаларымен реттелді, ол әйелдің құқықтық жағдайының теңсіздігін бекітті: Т.М. Культелеевтің іргелі зерттеуінде көрсетілгендей, қазақтың қылмыстық әдет құқығы әйелді толыққанды құқық субъектісі ретінде танымай, оның отбасындағы бағынышты жағдайын нормативтік тұрғыдан баянды етті [13, 306-б.]. Патриархалдық-рулық тұрмыстың қалдықтары болып табылатын әрекеттердің (қалыңмал төлеу,

әмеңгерлік, көп әйел алушылық және т.б.) құқықтық қудалануы кеңестік кезеңде ғана басталды: А.М. Махмутовтың арнаулы зерттеуінде көрсетілгендей, дәл осы кезеңде аталған әрекеттер қоғамға қауіпті деп танылып, қылмыстық заңның дербес нормаларымен қамтылды [14]. Аталған зерттеудің нормативтік негізі – кеңестік қылмыстық заңнамадағы феодалдық-рулық тұрмыс сарқыншақтары болып табылатын қылмыстар туралы арнаулы нормалар кешені; осылайша отбасылық-тұрмыстық саладағы зорлық-зомбылықтың жекелеген көріністері алғаш рет жүйелі қылмыстық-құқықтық тыйымның объектісіне айналды [14]. Кеңестік кезеңде отбасы ішіндегі зорлық-зомбылық дербес әлеуметтік-құқықтық мәселе ретінде бөліп қаралмады: В.С. Харламовтың докторлық диссертациясында атап өтілгендей, қылмыстық-құқықтық доктринада қорғаудың басым объектілері мемлекеттік мүдделер болғандықтан, отбасылық зорлық-зомбылық мәселесін зерттеу ұзақ уақыт бойы идеологиялық кедергілерге тап болды [15]. Тек тәуелсіздік жылдары, халықаралық стандарттардың ықпалымен, тұрмыстық зорлық-зомбылық Қазақстанда дербес құқықтық реттеу объектісі ретінде институттана бастады, бұл процестің кезеңдері осы тараудың келесі бөлімінде талданады.

Ұғымдық талдауды жалпы «зорлық-зомбылық» санатынан бастаған жөн, өйткені «тұрмыстық зорлық-зомбылық» – тектік ұғымның арнаулы саладағы көрінісі. Қылмыстық-құқықтық доктринада зорлық-зомбылық ұғымын түсіндірудің екі негізгі тәсілі қалыптасқан. Тар (классикалық) тәсілдің көрнекті өкілі Л.Д. Гаухман зорлық-зомбылықты жәбірленушінің еркіне қарсы немесе еркінен тыс оның организміне құқыққа қайшы қасақана күш қолдану ретінде түсіндіріп, оны нақты физикалық зорлық-зомбылық және оны қолдану қатерімен қорқыту деп екіге бөлді [16]. Бұл тәсіл зорлық-зомбылықтың өзегін дене тұтастығына қол сұғушылықпен байланыстырады және қылмыстық заңдағы «күш қолдану» белгісін саралауға берік негіз қалағанымен, психикаға өзге де ықпал ету тәсілдерін қамтымайтындығы үшін сынға ұшырады. Р.Д. Шарапов физикалық зорлық-зомбылықтың табиғатын тереңдете зерттеп, оны адамның тән болмысына (организміне) оның еркіне қарсы жасалатын қоғамға қауіпті энергетикалық ықпал ретінде сипаттады және мұндай ықпалдың дене жарақатымен қатар ағзаның ішкі мүшелері мен физиологиялық функцияларына зиян келтіру арқылы да жүзеге асуы мүмкін екенін негіздеді [17]. Тар тәсіл аясындағы пікірталастың түйінді мәселесі – қорқытудың (психикалық мәжбүрлеудің) құқықтық табиғаты: оны физикалық зорлық-зомбылықты қолдану қатерінің көрінісі ретінде ғана қарау керек пе, әлде психикаға тікелей бағытталған дербес ықпал түрі ме. Егер қорқыту тек болашақ физикалық ықпалдың хабаршысы ретінде түсіндірілсе, психиканың өзін нысанаға алатын өзге де деструктивті әрекеттер – жүйелі қорлау, кемсіту, тұрақты үрей ұялату – құқықтық бағадан тыс қалып қояды; дәл осы олқылық доктринада кең тәсілдің қалыптасуына түрткі болды. Зорлық-зомбылықтың қылмыстық-құқықтық негізгі аспектілері автордың жеке жарияланымында да талданған [18]. Аталған жарияланымда Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының анықтамасындағы «күш немесе билікті қолдану» формуласы зорлық-зомбылық ұғымын қорқыту, қараусыз қалдыру мен психологиялық қысымды қамтитындай кеңейтетіні және

отандық заңнамадағы нысандық жіктеменің (физикалық, психологиялық, жыныстық, экономикалық) осы кең түсінікпен үйлесетіні негізделген [18]. Шетелдік доктринада да тұрмыстық зорлық-зомбылықты оқиғалар жиынтығы емес, билік пен бақылаудың тұрақты үлгісі ретінде түсіну орныққан, алайда бақылаушы мінез-құлықты криминализациялаудың шегі мен қылмыстық заңның мүмкіндіктері туралы пікірталас жалғасуда [19].

Кең тәсілді жақтаушылар зорлық-зомбылық ұғымына физикалық ықпалмен қатар психикалық ықпалды да енгізеді. Л.В. Сердюк зорлық-зомбылықты адамға оның еркінен тыс жасалатын, оған тән немесе психикалық зиян келтіретін не осындай зиян келтіру қатерін төндіретін сыртқы қасақана құқыққа қайшы ықпал ретінде айқындап, психикалық зорлық-зомбылықтың (қорқыту, қорлау, бопсалау, психикалық мәжбүрлеу) дербес қоғамдық қауіптілігін жүйелі түрде дәлелдеді [20]. Автордың пайымдауынша, психикалық зорлық-зомбылықтың қауіптілігі зардаптарының сырт көзге көрінбейтіндігімен тереңдей түседі: тұрақты психикалық қысым жәбірленушінің ерік-жігерін әлсіретіп, оны қарсылық көрсету қабілетінен айырады, ал отбасылық ортада мұндай ықпал күнделікті әрі жүйелі сипат алады [20]. Кейінгі еңбегінде автор осы тұжырымдамалық тәсілді отбасылық-тұрмыстық салаға қолданып, отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылықты криминологиялық және қылмыстық-құқықтық тұрғыдан кешенді талдаудың пәніне айналдырды [21]. Ю.М. Антонянның зерттеулерінде зорлық-зомбылық адам агрессиясы мен қатыгездігінің көрінісі ретінде қаралады: қатыгездік зорлық-зомбылықтың ерекше сапасы, оның жәбірленушінің азап шегуіне немқұрайлы қараумен немесе одан қанағат табумен ұштасатын аса ауыр көрінісі ретінде сипатталады [22], ал зорлық-зомбылықтың өзі жеке адам, қоғам және мемлекет арасындағы қатынастардың дерттік көрінісі, әлеуметтік өмірдің барлық саласына тән құбылыс ретінде тұжырымдалады [23]. Отбасындағы зорлық-зомбылыққа арналған ұжымдық монографияда Ю.М. Антонян және оның әріптестері отбасылық зорлық-зомбылықтың өзіндік белгілерін – жәбірленуші мен құқық бұзушының тұрақты жеке байланысын, әрекеттердің қайталанбалылығын, жәбірленушінің тәуелді жағдайын – бөліп көрсетті [24]. Д.А. Шестаков қалыптастырған отбасылық криминология (криминофамилистика) шеңберінде отбасы ішіндегі қылмыс отбасылық қатынастар жүйесіндегі жанжалдың заңды жалғасы ретінде түсіндіріліп, «отбасы – жанжал – қылмыс» себептік тізбегі ғылыми талдаудың дербес пәніне айналды [25].

Отандық заң ғылымы да зорлық-зомбылықтың отбасылық-тұрмыстық саладағы көріністерін зерттеуге елеулі үлес қосты. М.С. Кемали әйелдерге қатысты отбасындағы және тұрмыстағы зорлық-зомбылықты дербес криминологиялық және қылмыстық-құқықтық талдау пәні ретінде негіздеп, оның тарихи-әлеуметтік алғышарттары мен детерминациялық кешенін жүйелі ашты [26]. С.М. Рахметов тұрмыстық жанжалдың даму динамикасына назар аударып, оның қарқындылығының арта түсуі жанжалдасушы тараптар тұлғасының елеулі әлеуметтік-психологиялық деформациясына алып келетінін атап өтті [27]; бұл тұжырым тұрмыстық зорлық-зомбылықты статикалық акт емес, үдемелі процесс ретінде түсінуге негіз береді. Ұрып-соғу мен денсаулыққа

қасақана жеңіл зиян келтіру нысандарын криминализациялау және қылмыстық сипаттан арылту дилеммасы отандық авторлар ұжымының арнаулы монографиялық зерттеуінің пәніне айналды [28], ал отбасындағы зорлық-зомбылық профилактикасының қолданбалы аспектілері ғылыми-практикалық деңгейде жүйеленді [29]. Сонымен бірге отандық доктринада тұрмыстық зорлық-зомбылықтың ұғымдық-санаттық аппаратының өзін арнайы тұжырымдамалық зерттеуге арналған іргелі еңбектердің тапшылығы байқалады: қолда бар зерттеулердің басым бөлігі не тарихи-құқықтық, не қолданбалы-салалық сипатта, ал ұғымның мәні, белгілері мен нысандарын жүйелі теориялық талдау ресейлік доктринаға сүйену арқылы толықтырылып келеді. Осы олқылық аталған диссертациялық зерттеудің теориялық өзектілігін айқындай түседі.

Батыс криминологиясы мен әлеуметтануында тұрмыстық зорлық-зомбылықты түсіндірудің бірнеше ықпалды дәстүрі қалыптасқан, олардың арасындағы пікірталас құбылыстың табиғатын тереңірек ашуға мүмкіндік береді. Феминистік парадигманың негізін қалаушылар Р.Э. Добаш пен Р.П. Добаш әйелге қатысты зорлық-зомбылықты жекелеген девиация емес, патриархалдық биліктің тарихи қалыптасқан жүйесінің көрінісі және ерлердің отбасындағы үстемдігін ұстап тұру құралы ретінде түсіндірді [30]. Балама «отбасылық зорлық-зомбылық» мектебінің өкілдері М. Страус, Р. Джеллес және С. Штайнмец жалпыұлттық іріктемелі зерттеулер негізінде зорлық-зомбылықтың отбасының өзіне тән жанжалдық құрылымынан туындайтынын және оның нақты таралуының ресми деректерден әлдеқайда жоғары екенін эмпирикалық тұрғыда дәлелдеді [31]. Екі дәстүрдің қайшылығын М. Джонсонның типологиясы жұмсартты: ол жүйелі, жәбірленушіні жан-жақты бақылауға бағытталған әрі гендерлік-асимметриялы «патриархалдық терроризмді» жанжалдан туындайтын бір реттік «жағдаяттық жұптық зорлық-зомбылықтан» ажыратуды ұсынып, құбылыстың біртекті емес табиғатын негіздеді [32]. Кейінгі әдебиетте зорлық-зомбылықтың гендерлік үлестірімі туралы пікірталас жалғасып келеді [33], оның ұрпақаралық берілу тетігі әлеуметтік үйрену теориясы арқылы модельденеді [34], ал кросс-мәдени салыстырмалы зерттеулер отбасылық зорлық-зомбылық деңгейінің қоғамдағы әйелдің мәртебесімен тығыз байланысын көрсетеді [35]. Гендерлік зорлық-зомбылық факторларының көпдеңгейлі – жеке, отбасылық, қоғамдастық және жалпыәлеуметтік – шолуы халықаралық әдебиетте жүйеленген [36]. Осы тұжырымдамалық аппарат, әсіресе билік пен бақылау санаттары және зорлық-зомбылық түрлерінің біртекті еместігі (гетерогенділігі) туралы қағида, диссертацияның кейінгі тарауларында детерминанттарды талдау мен профилактика шараларын саралау үшін әдіснамалық тірек ретінде пайдаланылады.

Доктриналық тәсілдерді қорыта келгенде, зорлық-зомбылықтың мынадай мәнді белгілерін бөліп көрсетуге болады: біріншіден, ол қасақана жасалатын ерікті акт; екіншіден, құқыққа қайшылық, яғни ықпал етудің заңда тыйым салынған сипаты; үшіншіден, жәбірленушінің еркіне қарсы немесе еркінен тыс жасалуы; төртіншіден, ықпал ету объектісінің қосарлылығы – адамның тән болмысы және (немесе) психикасы; бесіншіден, зиян келтіру немесе оның нақты

қатерін төндіру. Осы белгілер жиынтығы тұрмыстық зорлық-зомбылықтың заңнамалық анықтамасын талдаудың доктриналық өлшемі қызметін атқарады.

«Тұрмыстық зорлық-зомбылық» ұғымының екінші құрамдас бөлігі – «тұрмыс» санаты. Әлеуметтанулық әдебиетте тұрмыс адамның еңбек қызметінен тыс, материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған күнделікті өмір саласы ретінде айқындалады: Е.В. Зуйкованың пікірінше, тұрмыстық қатынастар өндірістік қатынастардан оқшау, жеке тұтыну, отбасылық өмір, демалыс және адамдар арасындағы бейресми қарым-қатынас саласында қалыптасады [37]. Криминологияда тұрмыс ұғымы қылмыстылықтың дербес детерминациялық кеңістігі ретінде зерттелді. Е.П. Ким тұрмыс пен қылмыстылықтың өзара байланысын жүйелі талдап, тұрмыстық қатынастардың мынадай криминологиялық маңызды белгілерін негіздеді: олардың жеке-тұлғалық (персоналданған) сипаты, қатысушылардың эмоциялық жақындығы мен тұрақты байланысы, қатынастардың ұзаққа созылуы және формальды әлеуметтік бақылаудан тыс қалуы [38]. Аталған белгілердің криминологиялық салдары екіжақты: бір жағынан, қатынастардың эмоциялық қанықтығы мен тұрақтылығы жанжалдың жинақталып, тез өршуіне қолайлы орта туғызады; екінші жағынан, сыртқы бақылаудың әлсіздігі құқыққа қайшы мінез-құлықтың уақытылы анықталуына кедергі келтіріп, зорлық-зомбылықтың латентті сипатын күшейтеді. Г.А. Алиев пен Н.И. Бельцов тұрмыс пен демалыс саласында жасалатын қылмыстардың өзіндік ерекшеліктерін ашып, бұл саладағы қылмыстық мінез-құлықтың жағдаяттық-жанжалдық табиғатын көрсетті [39]. Ю.М. Антонян мен Г.А. Панфилов тұрмыс саласындағы қылмыстардың алдын алу мәселелерін зерттей отырып, тұрмыстық қылмыстың өзегін жәбірленуші мен айыптының арасындағы жеке қатынастардан туындайтын жанжалдың құрайтынын атап өтті [40].

Тұрмыс санатымен тығыз байланысты, бірақ онымен тепе-тең емес ұғым – отбасы. Заң ғылымында отбасы әлеуметтік және құқықтық санат ретінде екіжақты сипатта екені негізделген: О.Ю. Ильина отбасының әлеуметтік мазмұны (өмірлік серіктестік, туыстық, өзара қамқорлық) мен оның құқықтық нысаны (заңмен танылған және қорғалатын байланыстар жиынтығы) арасын ажырата отырып, отбасылық құқықтық реттеуде жеке және жария мүдделердің тоғысатынын көрсетеді [41]. И.В. Афанасьева «неке» және «отбасы» ұғымдарының анықтамасындағы басымдықтарды талдай келе, олардың заңнамалық айқындалуының құқық қолдану практикасы үшін маңызын атап өтеді [42], ал О.Ю. Косова отбасын мемлекеттік қорғау конституциялық қағидатының мазмұнын ашып, оның отбасы мүшелерін қолайсыз ықпалдан, оның ішінде отбасы ішіндегі құқыққа қайшы әрекеттерден қорғау міндетін де қамтитынын негіздейді [43].

Қолданыстағы қазақстандық заңнама «отбасылық-тұрмыстық қатынастар» ұғымын заңнамалық түрде айқындаған. «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» 2025 жылғы 30 желтоқсандағы № 245-VIII Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабының 23-тармағына сәйкес отбасылық-тұрмыстық қатынастар – ерлі-зайыптылар, бұрынғы ерлі-зайыптылар, бірге тұратын немесе бірге тұрған адамдар, жақын туыстар, ортақ баласы (балалары) бар адамдар арасындағы

қатынастар [44]. Заңнамалық анықтаманың доктриналық «тұрмыс» ұғымымен арақатынасына назар аударған жөн: әлеуметтанулық-криминологиялық мағынадағы тұрмыс көршілік, достық, өзге де бейресми байланыстарды да қамтитын кеңірек құбылыс болса, заң шығарушы профилактикалық араласудың аясын отбасылық-некелік және оған теңестірілген байланыстармен (бұрынғы ерлі-зайыптылық, ортақ бала, бірге тұру фактісі) шектеген. Мұндай тәсіл, бір жағынан, мемлекеттік араласудың шегін айқындап, құқықтық белгілілік қағидатына сай келеді; екінші жағынан, «бірге тұратын немесе бірге тұрған адамдар» белгісі арқылы тізбе некеге тұрмаған серіктестерді де қамтуға мүмкіндік беріп, қорғау аясының өмірлік шындыққа бейімделуін қамтамасыз етеді. Отандық ғылыми-практикалық әдебиетте шет мемлекеттер заңнамасындағы субъектілер шеңберінің неғұрлым кең модельдері – бұрынғы серіктестерді, интимдік серіктестерді және бірге тұратын өзге адамдарды қамту тәжірибесі – салыстырмалы тұрғыда талданып, ұлттық тізбені жетілдірудің резервтері көрсетілген [29]. Сонымен қатар осы заңнамалық шеңберден тыс қалатын қатынастар (мысалы, бірге тұрмайтын және ортақ баласы жоқ серіктестер арасындағы кездесу қатынастары) профилактикалық заңнаманың арнаулы тетіктерінің қолданылу аясына кірмейтінін атап өткен жөн, бұл ғылыми пікірталастың дербес мәселесі болып табылады.

«Тұрмыстық зорлық-зомбылық» ұғымының заңнамалық эволюциясы Қазақстанда үш кезеңнен өтті. Бірінші кезеңнің бастауы – «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» 2009 жылғы 4 желтоқсандағы № 214-IV Қазақстан Республикасының Заңы, ол осы саладағы алғашқы арнаулы нормативтік құқықтық акт бола отырып, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың, оның төрт түрінің (күш көрсету, психологиялық, сексуалдық және экономикалық зорлық-зомбылық) заңнамалық анықтамаларын бекітті және профилактиканың арнаулы шараларын (профилактикалық әңгімелесу, қорғау нұсқамасы, құқық бұзушының мінез-құлқына ерекше талаптар белгілеу) енгізді [45]. Он бес жылға жуық қолданыста болған осы Заң отандық профилактикалық заңнаманың институционалдық негізін қалағанымен, оның тетіктерінің тиімділігі, атап айтқанда жауаптылық шараларының жеткіліксіздігі ғылыми ортада да, қоғамда да үнемі сынға ұшырап отырды.

Екінші кезең «Әйелдердің құқықтарын және балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2024 жылғы 15 сәуірдегі № 72-VIII Заңмен байланысты [46]. Аталған реформа тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл саясатының парадигмалық бетбұрысын білдірді: денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтіру және ұрып-соғу әкімшілік-деликттік саладан қылмыстық-құқықтық салаға қайтарылып, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 108-1 және 109-1-баптары түрінде дербес қылмыстық құқық бұзушылықтар ретінде бекітілді, кәмелетке толмағандарға қатысты сексуалдық сипаттағы қол сұғушылықтар үшін жауаптылық түбегейлі күшейтілді, ал профилактикалық іс-қимылдың өзі жәбірленушінің арызынан тәуелсіз сипат ала бастады [46; 47]. Осы өзгерістер отандық модельдің халықаралық стандарттарға жақындауының маңызды қадамы ретінде бағалануға

тиіс. Реформаның тұжырымдамалық алғышарттары отандық доктринада алдын ала пісіп-жетілген еді: И.Ш. Борчашвили қылмыстық саясатты ізгілендіру жаза мен санкцияларды бағалау мәселелерімен ғана шектелмей, жәбірленушілердің мүдделерін қорғауға да бағытталуы қажет екенін негіздеген болатын [48], ал ұрып-соғу мен жеңіл зиян келтірудің құқықтық табиғаты жөніндегі көпжылдық пікірталас жоғарыда аталған ұжымдық монографияда жан-жақты қорытылды [28].

Үшінші кезең – профилактикалық заңнаманы жүйелеу (шоғырландыру) кезеңі. «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» 2025 жылғы 30 желтоқсандағы № 245-VIII Қазақстан Республикасының Заңы бұрын қолданыста болған бес заңнамалық актінің, оның ішінде 2009 жылғы Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы заңның нормаларын біріктіріп, соңғысының күшін жойды және 2026 жылғы наурыздан бастап қолданысқа енгізілді [44]. Жаңа Заңның 1-бабының 27-тармағы тұрмыстық зорлық-зомбылықты бір адамның отбасылық-тұрмыстық қатынастар аясында басқа адамға (адамдарға) қатысты тән азабын және (немесе) психикалық азап шектіретін не осындай азап шектіру қатері бар қасақана құқыққа қайшы іс-әрекеті (әрекеті немесе әрекетсіздігі) ретінде айқындайды [44]. Осы заңнамалық анықтаманы доктриналық өлшемдер тұрғысынан талдау оның мынадай құрылымдық элементтерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді: 1) объективтік жағы – іс-әрекет, ол әрекет нысанында да (ұру, қорқыту, қорлау), әрекетсіздік нысанында да (асырауындағы адамды тамақтан, күтімнен қасақана айыру) көрінуі мүмкін, бұл – балаларға қатысты қараусыз қалдыру жағдайларын қамту үшін қағидатты маңызды белгі; 2) субъективтік жағы – қасақаналық, яғни абайсызда зиян келтіру тұрмыстық зорлық-зомбылық ұғымынан тыс қалады; 3) арнаулы сала – іс-әрекеттің отбасылық-тұрмыстық қатынастар аясында, яғни заңның 1-бабы 23-тармағында айқындалған субъектілер арасында жасалуы; 4) салдарлық белгі – тән азабын және (немесе) психикалық азап шектіру не осындай азап шектірудің нақты қатері, демек, құрам «қатер төндіру» құрылымы арқылы формальды сипатта да болуы мүмкін. Заңнамалық анықтаманың қолданбалы маңызы айрықша: дәл осы анықтама профилактикалық араласудың заңдық негізін құрайды – қорғау нұсқамасын шығару (Заңның 60-бабы), құқық бұзушының мінез-құлқына ерекше талаптар белгілеу (61-бап) және профилактикалық есепке қою тұрмыстық зорлық-зомбылық белгілерінің анықталуымен байланыстырылған [44]. Демек, ұғым белгілерінің кез келген бұлыңғырлығы тікелей құқық қолдану тәуекеліне айналады: тым тар түсіндірме жәбірленушіні қорғаусыз қалдыруы, ал тым кең түсіндірме жеке және отбасылық өмірге негізсіз араласу қаупін туғызуы мүмкін.

2009 жылғы Заңның анықтамасымен салыстырғанда қолданыстағы анықтамада сабақтастық басым: заң шығарушы ұғымның төрт тірек элементін – қасақаналықты, құқыққа қайшылықты, арнаулы саланы және азап не оның қатері түріндегі салдарды – өзгеріссіз сақтады, бұл он бес жылдық құқық қолдану практикасының жинақталған тәжірибесін жоғалтпауға мүмкіндік береді. Түбегейлі айырмашылық ұғымның мазмұнында емес, оның нормативтік ортасында: 2009 жылғы Заңда тұрмыстық зорлық-зомбылық оқшауланған

арнаулы реттеу объектісі болса, 2025 жылғы Заң оны құқық бұзушылық профилактикасының бірыңғай жүйесіне кіріктірді – 72-бап тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасының ерекшеліктерін дербес бап деңгейінде бекітіп, оны жалпы тетіктермен (профилактикалық есеп пен бақылау, виктимологиялық профилактика шаралары) байланыстырды [44]. Мұндай интеграцияның әлеуетті артықшылығы – ведомствоаралық үйлестіру мен субъектілер жүйесінің тұтастығы; тәуекелі – арнаулы мәселенің жалпы профилактикалық реттеу аясында ерекшелігінен айырылып («еріп кетіп»), мамандандырылған назардың әлсіреу қаупі. Осы себепті шоғырландырылған заңның қолданылу практикасы жүйелі ғылыми мониторингті талап етеді, бұл мәселеге жұмыстың үшінші тарауында арнайы ораламыз.

Сонымен қатар заңнамалық анықтаманың ішкі жүйелілігіне қатысты доктриналық ескертпе орынды. Тектік анықтама салдарды «тән азабы және (немесе) психикалық азап» арқылы ғана сипаттайды, алайда сол Заңның 72-бабына сәйкес тұрмыстық зорлық-зомбылықтың түрлерінің қатарына мүліктік сипаттағы қол сұғушылық – экономикалық қысым жасау да енгізілген [44]. Экономикалық қысымның зардабы әрдайым тән немесе психикалық азап нысанында көрініс таба бермейді (мысалы, жәбірленушіні қаражатқа билік ету мүмкіндігінен айыру оның материалдық тәуелділігін тудырғанымен, «азап» белгісімен толық қамтылмауы мүмкін), сондықтан тектік ұғым мен түрлік тізбе арасында қисынды үйлесімсіздік сақталып отыр. Бұл мәселе қазақстандық доктринада бұрыннан көтеріліп келеді: М.С. Кемали отбасындағы және тұрмыстағы әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты кешенді зерттей отырып, зорлық-зомбылықтың заңнамалық анықтамасында оның барлық нысандарының зардаптарын толық қамту қажеттігін негіздеген болатын [26]. Тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл заңнамасын ұғымдық аппарат деңгейінде одан әрі жетілдіру қажеттігі отандық доктринада да дәйекті түрде қорғалып келеді [27]. Осы тұрғыдан алғанда, тектік анықтаманың салдарлық белгісін «тән азабы, психикалық азап және (немесе) мүліктік зиян» деп кеңейту заңнамалық техника тұрғысынан неғұрлым дәйекті шешім болар еді, бұл ұсыныс диссертацияның үшінші тарауында жетілдіру ұсынымдары қатарында дамытылады.

Терминологиялық тұрғыдан «тұрмыстық зорлық-зомбылық» және «отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық» ұғымдарының арақатынасы да назар аударуды қажет етеді. Заң шығарушы «тұрмыстық зорлық-зомбылық» терминін қолданғанымен, оның аясын «отбасылық-тұрмыстық қатынастар» арқылы айқындайды; Қылмыстық кодексте болса «отбасылық-тұрмыстық қатынастар аясында» жасалған құқық бұзушылықтар туралы айтылады [44; 47]. Демек, заң мағынасында «тұрмыстық» сын есімі кең әлеуметтанулық мағынасынан («тұрмыс саласындағы кез келген») тарылып, отбасылық-некелік және оған теңестірілген байланыстар шеңберімен шектелген. Осы себепті ғылыми айналымда екі терминнің синонимдік қолданылуына жол беріледі, алайда диссертацияда заң терминологиясының бірізділігін сақтау мақсатында негізгі жұмыс термині ретінде заңнамалық «тұрмыстық зорлық-зомбылық» ұғымы қолданылады. Бұл ретте заңнамалық модельдің тағы бір құрылымдық

ерекшелігін атап өткен жөн: жақын туыстар субъектілер қатарына бірге тұру фактісіне қарамастан енгізілген, демек, заңның қорғау аясы тар мағынадағы «ортақ тұрмыстан» кеңірек – ол туыстық байланыстың өзін қорғау объектісіне айналдырады; ал туыстық та, некелік те байланысы жоқ, бірақ ортақ тұрмысы бар адамдар «бірге тұратын немесе бірге тұрған адамдар» белгісі арқылы қамтылады. Осылайша заң шығарушы «отбасы» және «тұрмыс» өлшемшарттарын альтернативті түрде ұштастырып, қорғау аясын екі бағытта да барынша кеңейткен.

Ұлттық ұғымдық аппаратты халықаралық-құқықтық стандарттармен салыстыру оның мазмұнын тереңірек ашуға мүмкіндік береді. Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты жою туралы БҰҰ Бас Ассамблеясының 1993 жылғы 20 желтоқсандағы Декларациясы (DEVAW) халықаралық деңгейде алғаш рет «әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық» ұғымының жалпыға бірдей танылған анықтамасын берді: ол жыныстық белгісі бойынша жасалатын, әйелге тән, сексуалдық немесе психологиялық зиян не азап келтіретін немесе келтіруі мүмкін кез келген зорлық-зомбылық актісін, оның ішінде осындай актілермен қорқытуды, мәжбүрлеуді немесе бас бостандығынан еркін айыруды қамтиды және қоғамдық өмірде де, жеке өмірде де болуы мүмкін [49]. Декларацияның 2-бабы зорлық-зомбылықтың үш аясын ажыратады: отбасындағы, қоғамдағы және мемлекет тарапынан немесе оның тыныштық танытуымен жасалатын зорлық-зомбылық; осылайша отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың бірінші әрі неғұрлым таралған аясы ретінде халықаралық құжатта тікелей бекітілді [49]. Декларацияны дамыту ретінде БҰҰ-ның әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық мәселелері жөніндегі арнайы баяндамашысы Р. Кумарасвами тұрмыстық зорлық-зомбылық туралы модельдік заңнаманың негіздемелік құрылымын ұсынды; бұл құжат анықтамалық аппараттан бастап қорғау тетіктеріне дейінгі ұлттық реттеу үшін эталондық бағдар қызметін атқарды [50].

Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы 1979 жылғы конвенцияның (CEDAW) мәтінінде зорлық-зомбылық тікелей аталмағанымен [51], Әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою комитетінің № 19 жалпы ұсынымы гендерлік зорлық-зомбылықты кемсітушіліктің нысаны ретінде саралап, оны Конвенцияның қолданылу аясына енгізді [52], ал № 35 жалпы ұсынымда бұл тәсіл дамытылып, әйелдерге қатысты гендерлік-негізделген зорлық-зомбылықтың алдын алу жөніндегі мемлекеттердің тиісті ұқыптылық (due diligence) міндеттемелері нақтыланды [53]. № 35 ұсынымның қисыны бойынша тиісті ұқыптылық стандарты зорлық-зомбылықтың алдын алуды, әрбір фактіні тиімді тергеп-тексеруді, кінәлілерді жауаптылыққа тартуды және жәбірленушіге өтем мен оңалту қамтамасыз етуді қамтиды, ал мемлекеттің жүйелі әрекетсіздігі халықаралық міндеттемелерді бұзу ретінде бағаланады [53]. Тиісті ұқыптылық тұжырымдамасын жүйелеуге арнайы баяндамашы Я. Эртюрктің баяндамасы шешуші үлес қосты: онда аталған стандарт мемлекеттің әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты жою жөніндегі міндеттемелерінің орындалуын өлшеу құралы ретінде негізделді [54]. Осылайша халықаралық стандарттарда зорлық-зомбылық пен гендерлік теңсіздіктің өзара байланысы

концептуалды түрде бекітілген: әйелдерге қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық жекелеген тұлғааралық жанжал ғана емес, құрылымдық кемсітушіліктің көрінісі ретінде түсіндіріледі.

Аймақтық деңгейдегі неғұрлым дамыған стандарт – Еуропа Кеңесінің Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың және отбасылық зорлық-зомбылықтың алдын алу және оған қарсы күрес туралы 2011 жылғы 11 мамырдағы конвенциясы (Стамбул конвенциясы). Оның 3-бабы екі параллель ұғымды айқындайды: «әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық» адам құқықтарының бұзылуы және кемсітушіліктің нысаны ретінде, ал «отбасылық (тұрмыстық) зорлық-зомбылық» – отбасы ішінде немесе тұрмыста не бұрынғы немесе қазіргі ерлі-зайыптылар немесе серіктестер арасында, құқық бұзушының жәбірленушімен бірге тұратынына немесе тұрғанына қарамастан жасалатын физикалық, сексуалдық, психологиялық немесе экономикалық зорлық-зомбылықтың барлық актілері ретінде [55]. Стамбул конвенциясы анықтамасының қазақстандық модельмен салыстырғанда екі айырмашылығы бар: біріншіден, ол зорлық-зомбылықтың төрт нысанын тектік анықтаманың өзіне енгізген; екіншіден, «бірге тұру» белгісін міндетті деп танымай, серіктестік қатынастардың кез келген түрін қамтиды. Бұдан бөлек, Конвенция анықтамалық аппаратты нақты криминализациялау міндеттемелерімен ұштастырады: қатысушы мемлекеттер психологиялық зорлық-зомбылықты, аңдуды (сталкингті), физикалық және сексуалдық зорлық-зомбылықты, мәжбүрлі некені ұлттық заңнамада дербес құдалануға тиіс әрекеттер ретінде бекітуге міндетті [55]. Қазақстан аталған Конвенцияға қатысушы болып табылмайтындықтан, оның нормалары еліміз үшін заңдық міндеттілігі жоқ, алайда салыстырмалы-құқықтық талдаудың эталондық үлгісі ретінде доктриналық маңызын сақтайды; бұл мәселе жұмыстың 1.3-бөлімінде жеке қаралады.

Балаларды қорғау саласындағы іргелі стандарт – Бала құқықтары туралы 1989 жылғы конвенция, оның 19-бабы қатысушы мемлекеттерді баланы ата-анасы, заңды қамқоршылары немесе оған қамқорлық жасайтын кез келген өзге адам тарапынан физикалық немесе психологиялық зорлық-зомбылықтың, қорлаудың немесе теріс пайдаланудың, қараусыз немесе немқұрайлы қараудың, дөрекі қарым-қатынастың немесе қанаудың, оның ішінде сексуалдық теріс пайдаланудың барлық нысандарынан қорғау үшін қажетті заңнамалық, әкімшілік, әлеуметтік және ағарту шараларын қолдануға міндеттейді [56]. Конвенцияның тұжырымдамалық жаңалығы – зорлық-зомбылықтың белсенді нысандарымен қатар пассивті нысандарын (қараусыз қалдыру, немқұрайлылық) қорғау объектісіне енгізуі; бұл тәсіл жоғарыда талданған ұлттық заңнамалық анықтамадағы «әрекетсіздік» белгісімен үндеседі. Төртінші Дүниежүзілік әйелдер конференциясында қабылданған Пекин декларациясы мен Іс-қимыл платформасы әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты жоюды үкіметтердің стратегиялық міндеттерінің қатарына жатқызып, ұлттық заңнамаларды осы бағытта дамыту жөніндегі саяси міндеттемелерді баянды етті [57].

Халықаралық және ұлттық терминологияны салыстыру «domestic violence» («отбасылық/үй ішіндегі зорлық-зомбылық»), «family violence» («отбасындағы зорлық-зомбылық») және қазақстандық «тұрмыстық зорлық-зомбылық»

ұғымдарының толық сәйкес еместігін көрсетеді. Халықаралық құжаттардағы тәсіл гендерлік-сезімтал сипатта: зорлық-зомбылық ең алдымен әйелдерге қатысты құрылымдық құбылыс ретінде қаралады. Қазақстандық заңнамалық модель, керісінше, гендерлік-бейтарап: тұрмыстық зорлық-зомбылықтың жәбірленушісі де, субъектісі де кез келген жыныстағы адам болуы мүмкін, ал қорғау аясы қатынастар сипаты (отбасылық-тұрмыстық сала) арқылы айқындалады. Орталықазиялық доктринада да терминологиялық қосарлылық байқалады: көршілес Қырғызстанда «отбасылық (домашнее, семейное) зорлық-зомбылық» қос термині қатар қолданылып, оның алдын алу криминологияның дербес мәселесі ретінде арнаулы оқу құралы деңгейінде қарастырылады [58]. Қазақ тіліндегі ғылыми айналым үшін де терминдердің аражігін ажырату маңызды: «отбасылық зорлық-зомбылық» термині субъектілік құрамға (отбасы мүшелеріне), «тұрмыстық зорлық-зомбылық» қатынастар саласына басымдық береді, ал халықаралық құжаттардағы «domestic violence» екеуін де қамтитын жинақтаушы ұғым ретінде қолданылады; осы диссертацияда заң терминологиясының бірізділігі мақсатында олардың қазақстандық заңнамалық баламасы – «тұрмыстық зорлық-зомбылық» – негізге алынады. Әрбір тәсілдің өз артықшылығы бар: гендерлік-бейтарап модель ерлерге және егде жастағы адамдарға қатысты отбасылық зорлық-зомбылықты да қамтиды, ал гендерлік-сезімтал модель құбылыстың әлеуметтік асимметриясын дәлірек бейнелейді. Осы диссертацияның тақырыптық шеңбері – әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық – екі тәсілді ұштастырады: зерттеу пәні гендерлік-бейтарап заңнамалық ұғым негізінде айқындалғанымен, талдаудың басты назары виктимологиялық тұрғыдан неғұрлым осал екі топқа – әйелдер мен балаларға – бағытталады, бұл халықаралық стандарттардың қисынына толық сай келеді.

Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың нысандарын (түрлерін) айқындау оның мазмұнын нақтылаудың келесі қадамы болып табылады. «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңның 72-бабының 1-тармағына сәйкес тұрмыстық зорлық-зомбылық күш көрсету, психологиялық, сексуалдық және (немесе) экономикалық зорлық-зомбылық түрінде көрінуі мүмкін [44]. Әрбір нысанның заңнамалық анықтамасы Заңның 1-бабында берілген. Күш көрсету зорлық-зомбылығы дене күшін қолданып, дене ауыртпалығын келтіру арқылы денсаулыққа қасақана зиян келтіру ретінде айқындалады [44]; бұл анықтама доктринадағы тар тәсілмен үндес келеді, алайда «денсаулыққа зиян» белгісіне байланысты зиян дәрежесіне жетпейтін бір реттік дене ауыртпалығын қамту мәселесі түсіндірмені қажет етеді. Қылмыстық-құқықтық жазықтықта бұл нысанға денсаулыққа қасақана зиян келтірудің барлық дәрежелері, ұрып-соғу мен азаптау сияқты құрамдар сәйкес келеді; 2024 жылғы реформа нәтижесінде отбасылық-тұрмыстық ортадағы ең жаппай көріністер – ұрып-соғу мен жеңіл зиян келтіру – Қылмыстық кодекстің 108-1 және 109-1-баптарында дербес қылмыстық теріс қылықтар ретінде бекітіліп, олар бойынша қылмыстық қудалау жария тәртіппен жүзеге асырылатын болды [46; 47]. Психологиялық зорлық-зомбылық адамның психикасына қасақана әсер ету, оны қорқыту, қорлау, бопсалау немесе құқық бұзушылықтарды не өмірге немесе денсаулыққа қауіп төндіретін, сондай-ақ психикалық, дене және жеке басы дамуының бұзылуына

әкелетін әрекеттерді жасауға мәжбүрлеу (еріксіз көндіру) арқылы ар-намысы мен абыройын кемсіту ретінде түсіндіріледі [44]; аталған анықтаманың 2024 жылғы реформа барысында кеңейтілген редакциясы жаңа Заңда сақталып, психологиялық қысымның балалардың дамуына тигізетін деструктивті әсерін тікелей қамтыды. Психологиялық зорлық-зомбылықтың қылмыстық-құқықтық қамтылуы қорқыту және жүйелі қысыммен ұштасатын өзге де құрамдар арқылы ішінара ғана жүзеге асырылады; доктринада психикалық ықпалдың едәуір бөлігі, әсіресе балаға қатысты созылмалы эмоциялық қысым, дәлелдеу қиындығына байланысты құқықтық баға шеңберінен іс жүзінде тыс қалатыны аталып өтеді [20; 59]. Сексуалдық зорлық-зомбылық адамның жыныстық тиіспеушілігіне немесе жыныстық еркіндігіне қол сұғатын құқыққа қайшы қасақана іс-әрекет, сондай-ақ кәмелетке толмағандарға қатысты сексуалдық сипаттағы іс-әрекеттер ретінде айқындалған [44]; заң шығарушы кәмелетке толмағандарға қатысты бөлікте іс-әрекеттің «қол сұғушылық» сипатын дәлелдеуді талап етпей, оларды сексуалдық сипаттағы кез келген іс-әрекеттен абсолютті қорғау режимін бекіткен. Бұл нысанның қылмыстық-құқықтық қамтамасыз етілуі Қылмыстық кодекстің жыныстық тиіспеушілік пен жыныстық еркіндікке қарсы қылмыстар туралы нормалары арқылы жүзеге асырылады, ал 2024 жылғы реформа кәмелетке толмағандарға қатысты осы санаттағы қол сұғушылықтар үшін жазаны айтарлықтай қатаңдатты [46; 47]. Экономикалық нысанға келсек, Заңның қазақ тіліндегі ресми мәтінінде «экономикалық қысым жасау» термині қолданылып, ол адамды Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген құқығы бар тұрғын үйінен, тамағынан, киімінен, мүлкінен, қаражатынан қасақана айыру ретінде айқындалады [44]; терминологиялық тұрғыдан «зорлық-зомбылық» ұғымының орнына «қысым жасау» ұғымының қолданылуы осы нысанның өзіндік табиғатын – тікелей тән немесе психикалық ықпалдың болмауын – дәл бейнелейді. Экономикалық қысымның типтік көріністеріне жәбірленушіні жеке қаражатқа қол жеткізу мүмкіндігінен айыру, оның еңбек етуіне тыйым салу, күнкөріс қаражатын жүйелі ұстап қалу жатады; балаларға қатысты бұл нысан көбіне асырау және күтім міндеттерін қасақана орындамаумен ұштасып, өзге нысандардың қатарында кешенді сипат алады.

Заңнамалық төрт нысанмен қатар доктрина мен халықаралық практика тұрмыстық зорлық-зомбылықтың аралас және арнаулы көріністерін ажыратады. Балаларға қатысты алғанда, зорлық-зомбылықтың өзіндік нысандары ретінде қатыгез қарым-қатынас (баланың тәрбиесіне байланысты міндеттерді орындаумен ұштасқан жүйелі қатыгездік), қараусыз қалдыру және баланың негізгі қажеттіліктеріне немқұрайлы қарау (неглект), сондай-ақ баланың отбасындағы зорлық-зомбылықтың куәсі болуы бөліп көрсетіледі: балаларды зорлық-зомбылықтан және қатыгез қарым-қатынастан қорғау мәселелеріне арналған арнаулы зерттеулерде зорлық-зомбылық куәсі болған баланың психикалық зардабы тікелей жәбірленушінің зардабымен салыстырмалы екені дәлелденген [59]. Балаларға қатысты зорлық-зомбылықтың дербес ғылыми мәселеге айналуының бастауында Г. Кемпе мен оның әріптестерінің «ұрып-соғылған бала синдромы» тұжырымдамасы тұр: дәл осы еңбек ата-ана тарапынан жасалатын зорлық-зомбылықты медициналық диагностиканың және әлеуметтік

араласудың объектісі ретінде ғылыми айналымға енгізді [60]. Осы тұрғыдан «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңның жаңалықтары назар аудартады: заң травля (буллинг) ұғымын профилактикалық реттеу аясына енгізіп, зорлық-зомбылық құрбаны болған балаларға жан-жақты көмек көрсетуге арналған арнаулы кабинеттер институтын бекітті, сондай-ақ зорлық-зомбылыққа ұшыраған балалармен қатар зорлық-зомбылықтың куәсі болған балаларға көмек көрсету міндетін білім беру ұйымдарына тікелей жүктеді [44]. Әйелдерге қатысты алғанда, халықаралық стандарттар аңду (сталкинг), мәжбүрлі бақылау және экономикалық бақылау сияқты нысандарды дербес қудалауды талап етеді [55]; цифрлық технологиялардың дамуы зорлық-зомбылықтың жаңа кеңістігін – киберқудалауды, интимдік мазмұнды келісімсіз тарату қатерін, цифрлық қадағалауды – тудырды, бұл әйелдерді цифрландыру жағдайында зорлық-зомбылықтан қорғаудың халықаралық-құқықтық тетіктерін дамыту қажеттігін алға тартады [61]. Аталған нысандардың қазақстандық заңнамалық тізбеде тікелей көрініс таппауы қолданыстағы төрт түрлік модельдің жеткіліктілігі туралы ғылыми пікірталасты өзектендіреді.

Жүргізілген ұғымдық-құрылымдық талдау тұрмыстық зорлық-зомбылықтың мәнін құрайтын белгілерді жүйелеуге мүмкіндік береді. Біріншіден, бұл – жүйелі және циклді сипатқа бейім құбылыс: отбасылық зорлық-зомбылық, әдетте, бір реттік оқыс әрекет емес, шиеленісу, зорлық-зомбылық актісі және уақытша татуласу кезеңдерінің қайталанатын тізбегі, әрбір жаңа циклде қарқындылығы арта түсетін процесс; құқық бұзушы мен жәбірленушінің тұрақты байланысы зорлық-зомбылықтың созылмалы сипатын айқындайды [20; 24]. Ағылшын тілді әдебиетте бұл заңдылық «зорлық-зомбылық циклі» ұғымы арқылы да сипатталады: отбасындағы агрессивті өзара әрекеттестіктің қайталанатын үлгілері балалар үшін мінез-құлық моделіне айналып, келесі ұрпақтың отбасылық қатынастарында қайта өндіріледі [34; 62]. Екіншіден, оның негізінде билік пен бақылаудың асимметриясы жатыр: зорлық-зомбылық жанжалды шешу құралы ғана емес, жәбірленушіні тәуелді жағдайда ұстап тұрудың, оның мінез-құлқын бақылаудың тәсілі ретінде қолданылады [21; 26]. Үшіншіден, оған жоғары латенттілік тән: қатынастардың жабықтығы, жәбірленушінің құқық бұзушыға эмоциялық және материалдық тәуелділігі, ұят пен қорқыныш сезімі, «отбасы ісі» стереотипі зорлық-зомбылық фактілерінің басым бөлігінің құқық қорғау органдарының назарынан тыс қалуына әкеледі; бұл құбылыстың нақты ауқымын ресми статистика толық бейнелемейтінін білдіреді (латенттілік мәселесі 2.1-бөлімде арнайы талданады). Төртіншіден, әйелдерге қатысты бөлікте тұрмыстық зорлық-зомбылық гендерлік теңсіздікпен және қоғамдағы патриархалдық стереотиптердің сақталуымен құрылымдық байланыста: отандық криминологиялық зерттеулер әйелдердің виктимділігі мен олардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы арасындағы өзара тәуелділікті сенімді растайды [26; 29; 63]. Бесіншіден, балаларға қатысты бөлікте зорлық-зомбылықтың ерекше қауіптілігі жәбірленушінің жасына байланысты дәрменсіздігімен, құқық бұзушыға толық тәуелділігімен және зардаптардың тұлғаның кейінгі бүкіл дамуында көрініс табуымен айқындалады. Ақырында, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың қоғамдық қауіптілігінің ерекшелігі оның қос

объектілі табиғатында: ол жеке адамның өмірі, денсаулығы, ар-намысы мен қадір-қасиеті сияқты дәстүрлі игіліктермен қатар, отбасы институтының өзіне – оның тәрбиелік әлеуеті мен қоғам алдындағы әлеуметтендіру функциясына – нұқсан келтіреді [25; 43].

Осал топтар ретінде әйелдер мен балаларды бөліп қараудың виктимологиялық негіздемесі олардың жәбірленушілік мәртебесінің өзіндік детерминациясында жатыр: әйелдер үшін – экономикалық тәуелділік, балаларға байланысты байланыстылық, айырылысудан кейінгі қауіптің сақталуы; балалар үшін – физикалық және психикалық жетілмегендік, өз құқықтарын өз бетінше қорғай алмау, зорлық-зомбылық жағдайын «қалыпты» ретінде қабылдау қаупі. Дәл осы факторлар заң шығарушыны 2024 жылғы реформа барысында әйелдердің құқықтары мен балалардың қауіпсіздігін қорғауды бір заңнамалық актінің шеңберінде біріктіруге алып келді [46] және осы диссертацияда екі топты біртұтас зерттеу пәніне біріктірудің әдіснамалық негізін құрайды.

Жүргізілген талдау негізінде мынадай авторлық анықтаманы ұсынуға болады: әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық – отбасылық-тұрмыстық қатынастар субъектісінің осы қатынастар аясында әйелге не кәмелетке толмағанға қатысты жасайтын, жәбірленушінің тәуелді немесе осал жағдайын пайдалануға не оны бақылауда ұстауға бағытталған, оған тән азабын, психикалық азап немесе мүліктік зиян келтіретін не осындай зардаптардың нақты қатерін төндіретін, әдетте жүйелі сипаттағы қасақана құқыққа қайшы іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік). Ұсынылып отырған анықтама заңнамалық анықтамадан үш белгі бойынша ерекшеленеді: ол зардаптар қатарына мүліктік зиянды енгізу арқылы тектік ұғым мен түрлік тізбенің жүйелік үйлесімін қамтамасыз етеді; жәбірленушінің осал жағдайын пайдалану немесе бақылау мақсатын көрсету арқылы құбылыстың криминологиялық мәнін – билік асимметриясын – бейнелейді; жүйелілік белгісін енгізу арқылы тұрмыстық зорлық-зомбылықты бір реттік тұрмыстық жанжалдан ажыратуға мүмкіндік береді.

Тақырыптың екі жәбірленуші тобын ескере отырып, жалпы анықтаманы екі арнаулы анықтамамен нақтылау орынды. Әйелдерге қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық – жұбайының (оның ішінде бұрынғы жұбайының) немесе бірге тұратын адамның әйелге билік жүргізіп, оны бақылауда ұстау мақсатында қайталап жасайтын, оның өміріне, денсаулығына, жыныстық еркіндігіне, психикасына немесе экономикалық дербестігіне зиян келтіретін не зиян келтіру қаупін туғызатын құқыққа қайшы қасақана әрекеттері. Балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық – баланы тәрбиелеуге, күтіп-бағуға және қорғауға міндетті ересек адамның (ата-анасының, өгей ата-анасының, өзге де отбасы мүшесінің) баланың өзіне тәуелділігін пайдаланып, оған қасақана зиян келтіретін не зиян келтіру қаупін туғызатын құқыққа қайшы әрекеттері, оның ішінде баланың отбасындағы зорлық-зомбылықтың куәсі болуы. Екі анықтама бір отбасы ішіндегі билік пен тәуелділікке негізделген біртұтас құбылыстың екі көрінісін білдіреді: әйелге билік серіктестік қатынастағы бақылау арқылы, балаға – жас пен мәртебе тәуелділігі арқылы жүргізіледі; сондықтан анасына

жасалған зорлық-зомбылықты көрген бала сол жүйенің ішінде зардап шегеді және дербес жәбірленуші ретінде қаралуға тиіс.

Қорыта айтқанда, тұрмыстық зорлық-зомбылық ұғымы доктриналық және заңнамалық деңгейде эволюциялық жолмен қалыптасып, 2024–2025 жылдардағы заңнамалық реформалар нәтижесінде айтарлықтай жаңарды: ұғымның нормативтік мазмұны нақтыланып, түрлік тізбесі сақталды, ал профилактикалық реттеу шоғырландырылған заң форматына көшті. Сонымен бірге тектік анықтама мен экономикалық қысым жасаудың арақатынасы, заңнамалық субъектілер тізбесінің толықтығы, зорлық-зомбылықтың жаңа (цифрлық) нысандарын қамту сияқты мәселелер ғылыми шешімін толық тапқан жоқ. Айқындалған ұғымдық-санаттық аппарат әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алудың құқықтық негіздерін талдаудың келесі қадамына – осы саладағы нормативтік құқықтық реттеу жүйесін зерттеуге әдіснамалық негіз ретінде қызметін атқарады.

1.2 Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алудың құқықтық негіздері

Профилактикалық қызметтің тиімділігі, ең алдымен, оның нормативтік негізінің толықтығына, ішкі үйлесімділігіне және құқық қолдану практикасына бейімделгіштігіне тәуелді. Сондықтан бұл бөлімде екі өзара байланысты міндет шешіледі: біріншіден, «алдын алу (профилактика)» ұғымының доктриналық және заңнамалық мазмұны ашылады; екіншіден, әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алуды реттейтін нормативтік құқықтық актілердің көпдеңгейлі жүйесі оның қалыптасу динамикасында талданады.

Қылмыстылықтың алдын алу теориясы криминология ғылымының орталық бөлімдерінің бірі болып табылады. Кеңестік және посткеңестік доктринада алдын алу қызметінің тұжырымдамалық негіздерін Г.А. Аванесов қалыптастырды: оның пайымдауынша, қылмыстылықтың профилактикасы – қоғамды әлеуметтік басқарудың ерекше саласы, оның мазмұны қылмыстылықтың себептері мен оған ықпал ететін жағдайларды анықтауға, жоюға, бейтараптандыруға немесе әлсіретуге бағытталған мемлекеттік және қоғамдық шаралардың жүйесінен тұрады [64]. Осы тәсілдің іргелі сипаты профилактиканы жазалау саясатының қосымшасы емес, қылмыстылыққа қарсы іс-қимылдың басым бағыты ретінде түсінуде жатыр. Ұжымдық іргелі еңбектерде қылмыстылықтың алдын алу теориясының пәні, қағидаттары мен шаралар жүйесі кешенді негізделді [65], ал қазіргі кезеңдегі жүйелі баяндалуы да осы дәстүрді жалғастырады [66]. А.Г. Лекарь профилактиканы қылмыс жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтау және жою жөніндегі мақсатты қызмет ретінде айқындап, оның ұйымдастырушылық-тактикалық негіздерін әзірледі [67].

Терминологиялық тұрғыдан доктринада «алдын алу», «профилактика», «болдырмау» және «жолын кесу» ұғымдарының арақатынасы пікірталас тудырып келеді. В.В. Голина бұл ұғымдарды қылмысқа қарсы ықпал етудің дәйекті сатылары ретінде ажыратуды ұсынды: профилактика қылмыстық

ниеттің қалыптасуына дейінгі себептік кешенге бағытталса, болдырмау дайындалып жатқан қылмысты тоқтатуды, ал жолын кесу басталған қол сұғушылықты үзуді білдіреді [68]. А.Э. Жалинский арнаулы ескертудің дербес теориясын дамытып, оның құқықтық реттелу қажеттігін негіздеді [69]; К.Е. Игошев пен В.С. Устинов құқық бұзушылықтар профилактикасын оқу пәні деңгейінде жүйелеп, оның жалпы әлеуметтік және арнаулы криминологиялық деңгейлерін ажыратты [70]. Профилактиканың теориясы, тәжірибесі мен мәселелерінің қазіргі заманғы кешенді талдауы криминологиялық профилактиканы құқықтық мемлекет жағдайындағы басқарушылық қызметтің дербес түрі ретінде сипаттайды [71]. Профилактикалық ықпал ету объектісі бойынша доктрина жалпы (бүкіл халыққа бағытталған), арнаулы (тәуекел топтарына бағытталған) және жеке (нақты адамға бағытталған) профилактиканы ажыратады; соңғы онжылдықтарда бұл үштікке төртінші бағыт – әлеуетті жәбірленушіге бағытталған виктимологиялық профилактика – қосылды, ол қорғау парадигмасын құқық бұзушы тұлғасына ғана емес, виктимділік факторларына да бұруды білдіреді [64]. Тұрмыстық зорлық-зомбылық саласында дәл осы төрт бағыттың үйлесімі маңызы шешуші, өйткені мұнда құқық бұзушы мен жәбірленуші тұрақты жеке байланыста болады және бір бағыттағы ықпал екіншісінсіз нәтижесіз қалады. Осы диссертацияда аталған доктриналық дәстүрге сүйене отырып, «алдын алу» термині тектік ұғым ретінде, ал «профилактика» термині оның заңнамада бекітілген баламасы ретінде қолданылады.

Доктриналық ұғым қолданыстағы заңнамада нормативтік мазмұн алды: «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заң профилактиканы құқық бұзушылықтардың жасалуына ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтау, зерделеу, жою және оларға әсер ету жөніндегі мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, ұйымдар мен азаматтардың құқықтық, экономикалық, әлеуметтік және ұйымдастырушылық шаралар кешені ретінде айқындайды және профилактикалық ықпал етудің жалпы және арнаулы шараларының жүйесін бекітеді [44]. Осылайша заң шығарушы доктринада қалыптасқан екідеңгейлі модельді – жалпы әлеуметтік және арнаулы криминологиялық профилактиканы – нормативтік деңгейде қабылдады; жеке профилактикалық ықпал ету арнаулы шаралардың атаулы көрінісі ретінде осы жүйеге кіріктірілген. Заңда бекітілген профилактика қағидаттары – заңдылық, адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың басымдығы, жариялылық, жүйелілік және превентивті шаралардың мәжбүрлеу шараларынан басымдығы – профилактикалық қызметтің құқықтық шеңберін айқындайды; олардың ішінде превенцияның басымдығы қағидаты ерекше маңызды, өйткені ол мемлекеттік әрекет етудің ауырлық орталығын құқық бұзушылық жасалғанға дейінгі кезеңге ауыстырады [44]. Осы тұрғыдан профилактиканың құқықтық негіздері салааралық кешенді институт сипатында: олар конституциялық, халықаралық, қылмыстық, әкімшілік, іс жүргізушілік, отбасылық және әлеуметтік құқық нормаларын профилактика мақсаты төңірегінде біріктіреді, ал арнаулы профилактикалық заң осы кешеннің жүйе құраушы өзегі қызметін атқарады.

Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алудың құқықтық негіздерінің жүйесі сатылы құрылымды. Оның шыңында Қазақстан Республикасының Конституциясы тұр: адамның өмірі, денсаулығы, жеке басының абыройы мен қадір-қасиетіне қол сұғылмаушылық туралы нормалар (15, 17, 18-баптар) профилактикалық қызметтің аксиологиялық бағдарын айқындаса, 27-бап отбасы мен балалықты мемлекеттік қорғаудың тікелей конституциялық негізін құрайды; Конституцияның 4-бабына сәйкес Республика ратификациялаған халықаралық шарттардың ұлттық заңдар алдында басымдығы болады, бұл халықаралық стандарттарды құқықтық негіздердің органикалық бөлігіне айналдырады [11]. Конституциялық негіздің профилактикалық мәні қорғау нормаларымен шектелмейді: Республиканың өзін әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтыруы (1-бап) зорлық-зомбылықтың әлеуметтік тамырларына – кедейлікке, жұмыссыздыққа, тұрғын үй тапшылығына – ықпал етудің конституциялық легитимациясын береді, ал азаматтардың денсаулығын сақтау құқығы (29-бап) зорлық-зомбылық зардаптарын медициналық-психологиялық еңсеру жүйесінің негізін қалайды; сонымен бірге ешкім өзіне және жұбайына қарсы айғақ беруге міндетті емес деген конституциялық кепілдік (77-бап) тұрмыстық зорлық-зомбылық істерін дәлелдеуде ерекше ескерілуге тиіс шектеу болып табылады [11]. Халықаралық деңгейде мұндай стандарттар қатарына, алдыңғы бөлімде талданғандай, әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою [51] және зорлық-зомбылықты жою [49] жөніндегі құжаттар, сондай-ақ балаларды зорлық-зомбылықтың барлық нысандарынан қорғау міндетін бекітетін Бала құқықтары туралы конвенция [56] жатады.

Құқықтық негіздердің қазіргі құрылымын тарихи ретроспективасыз түсіну мүмкін емес, сондықтан олардың қалыптасуын төрт кезеңге бөліп қарастырған орынды. Бірінші – кеңестік – кезеңде тұрмыстық зорлық-зомбылық дербес құқықтық реттеу объектісі ретінде танылмады: мемлекет отбасы саласына жалпы профилактика жүйесі арқылы жанама ықпал етті. Кезеңнің бас жағында патриархалдық-рулық тұрмыс сарқыншақтарына қарсы арнаулы қылмыстық-құқықтық нормалардың енгізілуі отбасылық қатынастар саласындағы алғашқы мақсатты мемлекеттік араласу болды [14], ал кейінгі онжылдықтарда учаскелік инспекторлар, жолдастық соттар, қоғамдық тәртіп сақшылары мен еңбек ұжымдары арқылы жүзеге асырылатын көпсубъектілі профилактика жүйесі қалыптасты; бұл жүйенің институционалдық сипаттамасы кеңестік криминологияның іргелі курстарында жинақталған [72]. Тұрмыстық қылмыстардың профилактикасы ішкі істер органдары қызметінің дербес бағыты ретінде дәл осы кезеңде орнықты [38; 39], ал арнаулы ескерту теориясы оның ғылыми негізін қамтамасыз етті [69; 70].

Екінші – өтпелі – кезеңде (1991–2009 жылдар) тәуелсіз Қазақстан профилактикалық заңнаманың жекелеген буындарын қалыптастырды: әкімшілік қадағалау туралы заң [73], 1997 жылғы Қылмыстық кодекс [74], кәмелетке толмағандар арасындағы профилактика және азаматтардың қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге қатысуы туралы заңдар [75; 76] қабылданды. Алайда тұрмыстық зорлық-зомбылық бұл кезеңде арнаулы реттеусіз қалды: тиісті істер жалпы құрамдар бойынша, көбіне жеке айыптау тәртібімен қаралып,

мамандандырылған профилактикалық құралдар жүйесі болмады. Мұндай жағдай қабылданған халықаралық міндеттемелермен, атап айтқанда әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенцияға қосылумен [51] үйлеспеді; арнаулы заңның қажеттігі отандық криминологиялық зерттеулерде дәйектеле бастады [26], ал Гендерлік теңдік стратегиясы бұл бағытты мемлекеттік жоспарлау деңгейіне көтерді [77].

Үшінші кезең (2009–2024 жылдар) арнаулы заңның қабылдануымен ашылып [45], профилактикалық заңнаманың институттануымен сипатталады: 2010 жылы жалпы профилактика заңы қабылданды [78], серіктес түзетулер салалық кодекстерді профилактикалық заңнамамен үйлестірді [79], ал 2014 жылғы кешенді заң қорғау тетіктерін нығайтты [80]; сонымен бірге дәл осы кезеңнің ішінде жүзеге асырылған 2017 жылғы декриминализация [81] жүйе дамуының қайшылықты сипатын көрсетті. Төртінші – қазіргі – кезең 2024 жылғы реформадан бастау алады [46; 82] және 2026 жылы қолданысқа енгізілген шоғырландырылған заңмен жалғасты [44]; осы екі кезеңнің мазмұндық сипаттамасы төменде жеке талданады. Ұсынылған кезеңдеу құқықтық негіздер эволюциясының жалпы заңдылығын айқындайды: реттеу жанама ықпалдан арнаулы заңға, одан кешенді салааралық жүйеге қарай дамыды.

Заңнамалық деңгейдің қазіргі архитектурасы 2025 жылғы шоғырландыру реформасының нәтижесі болып табылады. «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» 2025 жылғы 30 желтоқсандағы № 245-VIII Заң бұған дейін қатар қолданылып келген бес заңнамалық актіні біріктірді: «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» 2010 жылғы 29 сәуірдегі № 271-IV Заңды [78], «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» 2009 жылғы 4 желтоқсандағы № 214-IV Заңды [45], «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» 2004 жылғы 9 шілдедегі № 591 Заңды [75], «Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарды әкімшілік қадағалау туралы» 1996 жылғы 15 шілдедегі Заңды [73] және «Азаматтардың қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге қатысуы туралы» 2004 жылғы 9 шілдедегі № 590 Заңды [76]; шоғырландырылған Заң алғаш ресми жарияланғанынан кейін күнтізбелік алпыс күн өткен соң – 2026 жылғы 2 наурыздан бастап қолданысқа енгізілді [44]. Мұндай біріктірудің тұжырымдамалық мәні профилактикалық заңнаманың бытыраңқылығын еңсеруде: бұрын тұрмыстық зорлық-зомбылық, кәмелетке толмағандар арасындағы профилактика және жалпы профилактика жеке-жеке реттеліп, субъектілер мен шаралардың қайталануына, кей тұстарда үйлеспеуіне алып келсе, енді бірыңғай ұғымдық аппарат пен шаралардың ортақ жүйесі қалыптасты. Сонымен бірге 2010 жылғы Заңда қаланған институционалдық шешімдер – профилактика субъектілерінің шеңбері, профилактикалық есеп пен бақылау, жеке профилактика шаралары – сабақтастықпен жаңа Заңға көшірілді [44; 78].

Шоғырландырудың құқықтық-техникалық бағасы біржақты бола алмайды. Бір жағынан, бірыңғай заң нормативтік материалдың шашыраңқылығын жойып, профилактика субъектілері үшін ортақ рәсімдік тіл қалыптастырады және қайталанатын нормаларды алып тастайды; екінші жағынан, тұрмыстық зорлық-

зомбылық сияқты ерекше табиғаты бар құбылыстың арнаулы заңнан жалпы заңның құрамдас бөлігіне «ауысуы» нормативтік назардың шоғырлануына қатысты мәселе туғызады. Салыстыру үшін: кәмелетке толмағандар профилактикасы да, әкімшілік қадағалау да осындай жолмен жүрді, алайда олардың реттеу пәні бастапқыдан жалпы профилактикалық қисынға жақынырақ еді. Сондықтан жаңа Заңның 72-бабында тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы ерекшеліктерінің дербес бап деңгейінде сақталуы – арнаулы реттеуді жоғалтпаудың маңызды кепілі, ал оның қолданылу практикасы осы кепілдің жеткіліктілігін көрсетеді [44].

Тарихи әділдік үшін 2009 жылғы арнаулы Заңның он бес жылдық қызметіне жеке баға берген жөн. Ол отандық құқық жүйесіне тұрмыстық зорлық-зомбылықтың ұғымдық аппаратын, профилактика субъектілерінің тізбесін және арнаулы шаралардың – профилактикалық әңгімелесуден қорғау нұсқамасына дейінгі – жүйесін алғаш енгізіп, мәселені жеке-отбасылық сипаттан жария-құқықтық жазықтыққа ауыстырды [45]. Сонымен бірге оның қолданылу практикасы тұжырымдамалық олқылықтарды да айқындады: Заң шаралардың орындалуын бақылаудың пәрменді тетіктерін көздемеді, жәбірленушіге келтірілген зиянды өтеу мәселесін реттемеді және өзінің «рамкалық» сипатына байланысты салалық заңнамадағы декриминализациялық үрдістерге төтеп бере алмады; дәл осы кемшіліктер кейінгі реформалардың бағытын айқындады [27]. Аталған заңнаманың мәселелері мен даму перспективалары автордың бұрынғы жарияланымында реформаға дейінгі кезеңде-ақ қойылған болатын [83]. Тәуелсіз шетелдік талдау да қазақстандық заңнаманың – профилактика заңының, 2030 жылға дейінгі Отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасының және 2024 жылғы түзетулердің – контент-талдауы негізінде нормалардың үзік-үзіктігін және қорғауға қол жеткізудің, әсіресе ауылдық жерлерде, біркелкі еместігін атап көрсетеді [84]. Онда 2009 жылғы Заңның бес жүйелік олқылығы көрсетілген: тұрмыстық зорлық-зомбылық анықтамасының тым тарлығы; «отбасын қолдау және сақтау» қағидатының жәбірленушіні «үй тиранымен» бірге тұруға мәжбүрлеу қаупі және жәбірленуші мүдделерінің басымдығы қағидатының мүлдем көзделмеуі; физикалық зорлық-зомбылық анықтамасының денсаулыққа зиянмен шектеліп, ауыртпалық пен қорлауды қамтымауы; жыныстық зорлық-зомбылық ұғымында жезөкшелікке не порнографиялық материалдар жасауға мәжбүрлеудің ескерілмеуі; экономикалық зорлық-зомбылықтың мүліктік құқықтардың болуымен байланыстырылуы, ал оның мәні – тәуелді жәбірленушіні экономикалық пайдадан айыру қаупі; сондай-ақ Заңда зардап шегушінің заңнамалық анықтамасы берілмеген. Осының негізінде арнаулы Заң артықшылықтарына қарамастан тиімді ұйымдастырушылық-құқықтық тетік құра алмады деген қорытынды жасалған [83].

Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алудың қылмыстық-құқықтық негізін Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі құрайды [47]. Отбасылық-тұрмыстық қатынастар аясында жасалатын қол сұғушылықтарға қатысты қолданылатын құрамдардың өзегіне адам өлтіру мен денсаулыққа қасақана зиян келтірудің барлық дәрежелері, қинау, қорқыту, сондай-ақ жыныстық тиіспеушілік пен жыныстық еркіндікке қарсы қылмыстар кешені

жатады; олардың бірқатарында отбасылық-тұрмыстық сала тікелей немесе жанама саралаушы мән иеленеді. Алайда қылмыстық-құқықтық негіздің қазіргі конфигурациясын түсіну үшін оның отыз жылдық эволюциясын қадағалау қажет, өйткені дәл осы салада заң шығарушының ұстанымы бірнеше рет түбегейлі өзгерді.

1997 жылғы Қылмыстық кодексте денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтіру мен ұрып-соғу үшін жауаптылық дербес баптарда көзделіп, тиісті істер жеке айыптау тәртібімен қозғалатын [74]; 2014 жылғы жаңа Кодекс бұл тәсілді бастапқыда сақтады [47]. Түбегейлі бетбұрыс 2017 жылы жасалды: құқық қорғау жүйесін жетілдіру мәселелері жөніндегі заңмен аталған екі құрам қылмыстық заңнан алып тасталып, әкімшілік жауаптылық саласына ауыстырылды – Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс 73-1 («Денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтіру») және 73-2 («Ұрып-соғу») баптарымен толықтырылды [81; 85]. Декриминализацияның ресми уәжі – жазаның ізгілендірілуі мен татуласу рәсімдерінің жеңілдетілуі – практикада күткен нәтиже бермеді: отандық доктринада бұл кезең тұрмыстық зорлық-зомбылықтың латенттілігін тереңдеткен, зорлық-зомбылық жасаушының жазасыздық сезімін нығайтқан шешім ретінде сынға ұшырады [27; 28]. Бұған дейін де заң шығарушы тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл заңнамасын нүктелік түзетулермен жетілдіріп келген еді: 2010 жылғы серіктес заң профилактикалық заңнаманы қылмыстық және әкімшілік заңнамамен үйлестірсе [79], 2014 жылғы арнаулы заң тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы кешенді өзгерістер топтамасын енгізген болатын [80]; алайда бұл шаралар 2017 жылғы декриминализацияның теріс әсерін өтей алмады.

2024 жылғы реформа қылмыстық-құқықтық негізді қайта құрды. Әйелдердің құқықтары мен балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі 2024 жылғы 15 сәуірдегі № 72-VIII Заң денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтіру мен ұрып-соғуды Қылмыстық кодекстің 108-1 және 109-1-баптары түрінде қылмыстық теріс қылықтар ретінде қайтарып, кәмелетке толмағандарға қатысты жыныстық қол сұғушылықтар үшін жазаны түбегейлі қатаңдатты [46; 47], ал сол күні қабылданған серіктес № 73-VIII Заң Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстен 73-1 және 73-2-баптарды алып тастады [82]. Осылайша жеті жылға созылған «әкімшілік дәуір» аяқталып, отбасылық-тұрмыстық ортадағы ең жаппай қол сұғушылықтар қылмыстық-құқықтық тыйым аясына оралды; бұл ретте қудалаудың жария тәртібі жәбірленушінің арызынан және татуласу қысымынан тәуелділікті жойды. Реформаның доктриналық негіздемесі ұрып-соғу мен жеңіл зиян келтіруді криминализациялау дилеммасына арналған отандық ұжымдық монографияда жан-жақты дайындалған болатын [28]. Жаңа құрамдардың қылмыстық теріс қылық санатында бекітілуінің өзіндік құқықтық салдары бар: теріс қылықтар бойынша іс жүргізу оңайлатылған әрі жеделдетілген тәртіппен жүзеге асырылады, бұл тұрмыстық жанжал жағдайында мемлекеттік ден қоюдың уақыт аралығын қысқартады, ал сотталудың соттылық тудырмауы құқық бұзушыны әлеуметтік ортадан біржола ығыстырмай, түзелуге ынталандырады; отандық доктринада теріс қылық институтының дәл осы белгілері – жауаптылықтың бұлтартпастығы мен зардаптардың

мөлшерлестігінің үйлесімі – оның профилактикалық әлеуетінің негізі ретінде бағаланады [86]. Сонымен қатар реформа татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату институтын да түзетті: тұрмыстық зорлық-зомбылықпен байланысты істер бойынша татуласу мүмкіндігі шектеліп, әсіресе әрекеттің қайталануы жағдайында босатуға жол берілмейтін болды, бұл татуласу тетігінің жәбірленушіге қысым жасау құралына айналу практикасын тежеуге бағытталған [46; 47]. Реформаның тікелей қоғамдық-саяси түрткісі 2023 жылғы қарашада Астанада болған резонансты іс – жүйелі қинаудың аса қатыгездікпен адам өлтіруге ұласуы – болды; 2024 жылғы мамырда алқабилер сотының үкімімен аяқталған бұл іс (А қосымшасы, 1-іс) қоғамдық талқыны заң жобасының қабылдануымен тікелей байланыстырды, сондықтан қоғамдық дискурста жаңа заң жәбірленушінің есімімен аталып жүр [87].

Қылмыстық-құқықтық негіздің ажырамас элементі – Жоғарғы Соттың нормативтік қаулылары, олар Конституцияның 4-бабына сәйкес қолданыстағы құқық құрамына кіреді. Өмір мен денсаулыққа қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау жөніндегі нормативтік қаулы отбасылық-тұрмыстық қол сұғушылықтарды дәрежелеудің бірізді практикасын қамтамасыз етсе [88], зорлау және өзге де жыныстық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері істері бойынша қаулы жәбірленушінің келісімінің болмауын бағалау өлшемшарттарын нақтылайды [89]. Тұрмыстық зорлық-зомбылық мәнмәтінінде қажетті қорғану туралы заңнаманы қолдану жөніндегі нормативтік қаулының маңызы ерекше: жүйелі зорлық-зомбылық жағдайында өзін немесе балаларын қорғаған жәбірленушінің әрекеттерін құқықтық бағалау дәл осы қаулының ұстанымдарына сүйенеді, ал мұндай істердің әйелдер қылмыстылығы құрылымындағы үлесі оларды профилактикалық тұрғыдан да өзекті етеді [90]. Қылмыстық заңның доктриналық түсіндірмесінде отандық ғылымның іргелі комментарийлері маңызды рөл атқарады [91].

Қылмыстық-құқықтық негіздің тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қатысты ерекше маңызды тағы үш құрамын атап өткен жөн. Біріншіден, қинау (Қылмыстық кодекстің 110-бабы) – жүйелі ұрып-соғу немесе өзге де күш қолдану әрекеттерімен тән немесе психикалық азап шектіру – заңнамада зорлық-зомбылықтың жүйелілік белгісін тікелей көрсететін бірден-бір құрам болып табылады, сондықтан ол дәл отбасылық-тұрмыстық қол сұғушылықтардың созылмалы табиғатына барынша сай келеді [47]. Екіншіден, өлтіремін деп немесе денсаулыққа ауыр зиян келтіремін деп қорқыту (115-бап) психологиялық зорлық-зомбылықтың ең қауіпті көрінісін қылмыстық-құқықтық тыйым аясына алады; осы құрамды қолдану қорқытудың жүзеге асырылу қаупінің нақтылығын бағалауды талап етеді, ал тұрмыстық жағдайларда мұндай нақтылық көбіне зорлық-зомбылықтың алдыңғы фактілерімен расталады [47; 88]. Үшіншіден, өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу (105-бап) отбасылық ортадағы созылмалы психологиялық қысымның ең ауыр зардабына жауаптылық көздейді; бұл құрамның тұрмыстық зорлық-зомбылық істеріндегі дәлелдеу қиындығы оның латентті қолданылуына алып келетіні доктринада аталып өтеді [27; 47].

Әкімшілік-құқықтық негіз 2024 жылғы реформадан кейін де өз маңызын сақтап отыр, алайда оның функциясы өзгерді: ол енді тұрмыстық зорлық-

зомбылықтың «негізгі» жауаптылық режимі емес, қылмыстық құрамға жетпейтін жанжалдық мінез-құлыққа ерте әрекет етудің құралы. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 73-бабы отбасылық-тұрмыстық қатынастар аясындағы құқыққа қайшы әрекеттер – былапыт сөйлеу, қорлап тиісу, кемсіту, үй тұрмысындағы заттарды бүлдіру және өзге де осыған ұқсас әрекеттер – үшін жауаптылықты сақтайды және бапқа берілген ескертпеде отбасылық-тұрмыстық қатынастардың профилактикалық заңнамамен бірдей анықтамасын қамтиды, бұл салааралық терминологиялық бірізділікті қамтамасыз етеді [85]. Осылайша әкімшілік құрам мен қылмыстық теріс қылықтар арасында ықпал етудің сатылы жүйесі қалыптасты: сөзбен қорлаудан ұрып-соғуға дейінгі ушығудың әрбір сатысына құқықтық әрекет ету тетігі сәйкес қойылған. Бұған қоса, әкімшілік заңнамада бекітілген құқық бұзушының мінез-құлқына ерекше талаптар белгілеу тетігі (Кодекстің 54-бабы) профилактикалық заңнамамен өзара байланыста қолданылып, жеке профилактиканың мәжбүрлеу құралдарын толықтырады [85]. Іс жүргізу бөлігінде 2019 жылғы түзетулер отбасылық-тұрмыстық санаттағы әкімшілік істерді қозғауды жәбірленушінің арызына тәуелділіктен ішінара арылтып, полицияның өз бастамасымен әрекет ету мүмкіндігін кеңейтті, бұл латенттілікті төмендетуге бағытталған қадам болды [85]. Сонымен қатар қорғау нұсқамасын орындамағаны үшін дербес әкімшілік жауаптылықтың көзделуі (Кодекстің 461-бабы) профилактикалық актінің мәжбүрлеу күшін қамтамасыз ететін маңызды буын болып табылады: нұсқаманың заңдық міндеттілігі дәл осы санкциямен нығайтылған [85]. Сонымен қатар әкімшілік жауаптылықтың отбасылық-тұрмыстық істердегі жазалау құралдары тұрғысынан бір құрылымдық шешім назар аудартады: осы санат бойынша айыппұл салудың орынсыздығы – айыппұлдың іс жүзінде ортақ отбасылық бюджеттен, демек жәбірленушінің өз есебінен төленетіні – ескеріліп, заң шығарушы ескерту мен әкімшілік қамаққа басымдық берді; бұл шешім жаза ауыртпалығын жәбірленушіге аудармау қағидатының көрінісі ретінде оң бағалануға тиіс [85].

Іс жүргізушілік негізге келсек, Қылмыстық-процестік кодекс жәбірленушінің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің дербес институтын – жақындауға тыйым салуды – бекітеді: Кодекстің 165-бабына сәйкес бұл шара күдіктінің, айыпталушының, сотталушының жәбірленушіні және іске қатысатын өзге де адамдарды іздестіруіне, аңдуына, оларға баруына, олармен телефон арқылы сөйлесуіне және өзге тәсілдермен қарым-қатынас жасауына шектеу қоюдан тұрады, тергеу судьясының санкциясымен қолданылады, ал отбасына және кәмелетке толмағандарға қатысты күш қолданумен байланысты қылмыстық құқық бұзушылық жасалған не нақты қатер төнген жағдайда жәбірленушінің жазбаша арызы негізінде қозғалады; тыйымды бұзғаны үшін ақшалай өндіріп алу және бұлтартпау шарасын қолдану көзделген [92]. Бұл институттың профилактикалық заңнамадағы қорғау нұсқамасымен функционалдық үндестігі айқын: екеуі де жәбірленуші мен зорлық-зомбылық жасаушының арасын физикалық және коммуникациялық тұрғыдан ажыратуға бағытталған, айырмашылығы – қолданылу сатысы мен санкциялау тәртібінде. Үш шектеу тетігінің аражігін төрт өлшем бойынша нақтылауға болады: қолдану негізі бойынша қорғау нұсқамасы тұрмыстық зорлық-зомбылық белгілерінің

анықталу фактісіне, ерекше талаптар – құқық бұзушының жүйелі теріс мінез-құлқына, ал жақындауға тыйым салу – қозғалған қылмыстық іс шеңберіндегі нақты қатерге негізделеді; шығарушы субъект бойынша олар тиісінше ішкі істер органына, сотқа және тергеу судьясына тиесілі; мерзімі бойынша нұсқама қысқа мерзімді жедел құрал болса, ерекше талаптар ұзақ мерзімді мінез-құлықтық режим орнатады; бұзғаны үшін жауаптылық тиісінше әкімшілік санкциямен, әкімшілік жауаптылықпен және іс жүргізушілік мәжбүрлеу шараларымен қамтамасыз етілген [44; 85; 92]. Мұндай сатылылық қорғауды жағдайдың қауіптілік дәрежесіне бейімдеуге мүмкіндік береді, алайда тетіктер арасындағы ақпарат алмасу мен сабақтастықтың сапасына жоғары талап қояды. Сондай-ақ 2024 жылғы реформа нәтижесінде 108-1 және 109-1-баптар бойынша істердің жария айыптау тәртібіне көшірілуі іс жүргізушілік деңгейде қорғаудың осалдығын – жәбірленушіге қысым жасау арқылы арыздан бас тартқызу практикасын – едәуір бейтараптандырды [46]. Іс жүргізушілік негіздің жәбірленуші-орталықты өлшемі де айтарлықтай нығайды: Қылмыстық-процестік кодекс жәбірленушіге іс материалдарымен танысу, өтінішхат мәлімдеу, өкіл арқылы әрекет ету және мемлекет есебінен қауіпсіздік шараларына қол жеткізу құқықтарын кепілдендіреді, ал кәмелетке толмаған жәбірленушілерге қатысты айғақтарды сот отырысына дейін депонирлеу институты баланы қайталама жауап алулардан және сотта зорлық-зомбылық жасаушымен бетпе-бет келуден қорғауға мүмкіндік береді – бұл қайталама виктимизацияның алдын алудың тікелей іс жүргізушілік тетігі [92]. Пенитенциарлықтан кейінгі буында пробация туралы заңнама маңызды: тұрмыстық зорлық-зомбылық үшін сотталғандарға қатысты пробациялық бақылау қайталанудың алдын алудың және мінез-құлықты түзеудің құқықтық арнасы қызметін атқарады [93].

Профилактикалық тетіктердің орталық жиынтығы «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңның өзінде шоғырланған. Заң профилактика субъектілерінің кең шеңберін айқындайды: ішкі істер органдары арнаулы профилактиканың негізгі буыны ретінде әрекет етсе, жергілікті атқарушы органдарға тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккендерді есепке алу, қиын өмірлік жағдайдағы адамдарды (отбасыларды) ерте анықтау және қолдау жөніндегі мобильді топтардың жұмысын ұйымдастыру, білім беру, денсаулық сақтау және ішкі істер органдарының қатысуымен ведомствоаралық үйлестіруді қамтамасыз ету жүктелген [44]. Жеке профилактика шараларының қатарында профилактикалық әңгімелесу, профилактикалық есепке алу және профилактикалық бақылау сақталған; олардың қолданылуы тұрмыстық зорлық-зомбылық белгілерінің анықталуымен байланыстырылған [44]. Профилактикалық есепке алу құқық бұзушыға қатысты жеке профилактиканың ақпараттық негізін қалыптастырады: есепте тұрған адаммен ішкі істер органдары тұрақты профилактикалық жұмыс жүргізеді, оның мінез-құлқын бақылайды және қайталама құқық бұзушылық тәуекелін бағалайды; есептен шығару мінез-құлықтың оң түзелуімен байланыстырылған [44]. Жергілікті атқарушы органдардың тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккендерді есепке алу міндеті симметриялы ақпараттық тетік құрайды: ол көмекке мұқтаж адамдарды

әлеуметтік қызметтер жүйесіне қосуға және виктимологиялық профилактиканы атаулы жүргізуге мүмкіндік береді [44].

Арнаулы тетіктердің ішінде қорғау нұсқамасы жедел әрекет етудің негізгі құралы болып қала береді: Заңның 60-бабына сәйкес ол ішкі істер органдарының лауазымды адамымен дереу шығарылады, отыз тәулік мерзімге қолданылады және құқық бұзушыға жәбірленушіні іздестіруге, аңдуға, оған баруға, онымен ауызша, телефон арқылы сөйлесуге және өзге де тәсілдермен байланыс жасауға тыйым салады; нұсқаманың сақталуы мерзім ішінде жүйелі профилактикалық бақылаумен қамтамасыз етіледі, ал қорғау кәмелетке толмаған жәбірленушілерге қатысты да қолданылады [44]. Неғұрлым қатаң шектеулер – құқық бұзушының мінез-құлқына ерекше талаптар белгілеу – сот тәртібімен енгізіледі (61-бап): олардың қатарына жәбірленушімен байланысқа, спирттік ішімдіктерді тұтынуға қатысты тыйымдар және өзге де мінез-құлықтық шектеулер жатқызылып, орындалуын бақылау ішкі істер органдарына жүктеледі [44]. Осы екі сатылы модельдің тарихи прототипі – қорғау ордері («охранный ордер») институты: салыстырмалы зерттеулерде ордерлердің профилактикалық тиімділігі олардың шығарылу жеделдігіне, бұзғаны үшін санкцияның қатаңдығына және орындалуын нақты бақылауға тікелей тәуелді екені көрсетілген [94], бұл өлшемшарттар отандық тетіктерді бағалау үшін де қолданылуға тиіс. Ресейлік доктринада арнаулы профилактикалық заңның болмауы жағдайында тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасының құқықтық құралдарының жеткіліксіздігі аталып өтеді [95], бұл қазақстандық арнаулы реттеу тәжірибесінің салыстырмалы құндылығын айқындай түседі.

Заңның тұжырымдамалық жаңалықтарының қатарында виктимологиялық профилактиканың дербес институт ретінде бекітілуін атап өткен жөн: 71-бап профилактикалық қызметтің бағытын құқық бұзушыдан әлеуетті жәбірленушіге қарай кеңейтіп, виктимділікті төмендету шараларын – құқықтық ағарту, қауіпсіз мінез-құлық дағдыларын қалыптастыру, осал топтармен атаулы жұмыс – нормативтік деңгейге көтерді [44]. Виктимологиялық бағыттың заңнамалық институттануы отандық профилактикалық құқық үшін тұжырымдамалық жаңалық: егер бұрын виктимологиялық профилактика доктриналық санат деңгейінде қалып, практикада бір реттік сипатта жүргізілсе, енді ол субъектілердің құзыретіне тікелей енгізілген міндетке айналды; бұл диссертацияның 2.3 және 3.2-бөлімдерінде талданатын виктимологиялық қорғау шараларының құқықтық негізін құрайды [44]. Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасының ерекшеліктеріне арналған 72-бап зорлық-зомбылықтың төрт түрін бекітумен қатар, осы санаттағы істер бойынша профилактикалық ден қоюдың арнаулы алгоритмін айқындайды [44]. Балаларды қорғау бөлігінде Заң білім беру ортасындағы қудалаудың (буллингтің) профилактикасын реттеу аясына енгізіп, зорлық-зомбылық құрбаны болған балаларға көмек көрсету кабинеттерінің және отбасын қолдау орталықтарының жұмыс істеуін көздейді; бұл институттар балаға қатысты профилактиканың оқшауланған жазалаушы модельден кешенді қолдау моделіне қарай жылжуын білдіреді [44]. Отандық ғылыми-практикалық әдебиетте профилактика субъектілерінің өзара іс-қимыл алгоритмдері мен полиция қызметінің әдістемелік негіздері осы тетіктерге

сүйене отырып жүйеленген [29], ал заңнаманы одан әрі жетілдіру бағыттары – ден қою жеделдігін арттыру, бақылау тетіктерін нақтылау – доктринада дәйекті талқыланып келеді [27].

Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алудың құқықтық негіздері отбасылық заңнаманы қамтымай толық болмас еді. «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» кодекс отбасылық қатынастарды өзара сүйіспеншілік, сыйластық және мүшелердің құқықтарын қорғау қағидаттарында реттей отырып, балаға қатысты зорлық-зомбылыққа тікелей профилактикалық мәні бар институттарды бекітеді: ата-ана құқықтарын жүзеге асыру баланың мүдделеріне қайшы келмеуге тиіс, ал баланың өміріне немесе денсаулығына тікелей қатер төнген кезде уәкілетті орган баланы дереу алып қоюға құқылы; ата-ана құқықтарынан айыру немесе оларды шектеу балаға қатыгездік көрсеткен, зорлық-зомбылық жасаған ата-анаға қолданылатын төтенше, бірақ қажетті профилактикалық шара болып табылады [96]. Осы тетіктердің профилактикалық қызметі екіжақты: олар нақты баланы қауіпті ортадан ажыратумен қатар, ата-аналық мінез-құлықтың құқықтық шектерін жалпы превентивті түрде айқындайды. Балалар құқықтарын қорғаудың арнаулы заңнамалық негізін «Қазақстан Республикасындағы бала құқықтары туралы» Заң толықтырады: ол баланың өмірі мен денсаулығына, қадір-қасиетіне қол сұғылмаушылық құқығын, зорлық-зомбылықтың кез келген нысанынан, қатыгез қарым-қатынастан және қанаудан қорғалу құқығын бекітіп, осы құқықтарды қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік органдардың, ата-аналардың және өзге де тұлғалардың міндеттерін айқындайды [97]. Осылайша балаға қатысты профилактиканың құқықтық негізі үш өлшемде түйіседі: отбасылық-құқықтық (ата-ана мәртебесін реттеу), арнаулы-қорғаушылық (бала құқықтары туралы заңнама) және профилактикалық (шоғырландырылған заңның балаларға арналған тетіктері).

Профилактикалық жүйенің ерте анықтау буынында денсаулық сақтау заңнамасының рөлі ерекше: халық денсаулығы туралы кодекс медициналық ұйымдарға зорлық-зомбылық белгілері бар жарақаттармен жүгінген адамдар туралы ішкі істер органдарын хабардар ету міндетін жүктейді, бұл латентті зорлық-зомбылық фактілерін мемлекеттік назар аясына шығарудың негізгі арналарының бірі болып табылады; балаларға қатысты бөлікте медицина қызметкерлерінің қатыгез қарым-қатынас белгілерін тану және хабарлау міндеті ерте араласудың алғышартын құрайды [98]. Осы хабардар ету тетігінің тиімділігі медицина қызметкерлерінің арнаулы даярлығына тікелей тәуелді, бұл мәселе профилактика субъектілерінің қызметін талдау аясында (3.1-бөлім) жеке қаралады.

Әлеуметтік-қорғау бөлігі профилактикалық жүйенің «қалпына келтіруші» буынын құрайды. Әлеуметтік кодекс тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккен адамдарды арнаулы әлеуметтік көрсетілетін қызметтерді алушылар санатына жатқызады, бұл оларға уақытша тұру (дағдарыс орталықтары), психологиялық, заңгерлік және әлеуметтік көмек кешеніне қол жеткізуді қамтамасыз етеді [99]. Дағдарыс орталықтарының қызметін зерттеу олардың профилактикалық әлеуетінің тек баспана берумен шектелмейтінін көрсетеді: жәбірленушінің экономикалық дербестігін қалпына келтіру, қайталама

виктимизацияның алдын алу және зорлық-зомбылық циклінен шығуды сүйемелдеу дәл осы буында жүзеге асады [100]. Арнаулы әлеуметтік көрсетілетін қызметтердің ұйымдастырушылық моделі мемлекеттік-жекешелік әріптестікке құрылған: қызметтерді мемлекеттік ұйымдармен қатар үкіметтік емес сектор да мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс шеңберінде көрсетеді, бұл дағдарыс орталықтары желісінің икемділігін қамтамасыз еткенімен, қаржыландырудың тұрақтылығы мен аумақтық қолжетімділіктің біркелкілігі мәселесін өткір қояды; қызметтердің мазмұны мен сапасына қойылатын талаптар арнаулы стандарттармен айқындалады [99; 101]. Сонымен қатар құқықтық негіздердің осы бөлігінде елеулі олқылық сақталып отыр: қолданыстағы заңнама зорлық-зомбылық жасаушыны ортақ тұрғын үйден уақытша шеттетудің тиімді тетігін көздемейді, тұрғын үй заңнамасы мұндай жағдайға бейімделмеген [102], соның салдарынан баспанадан кетуге мәжбүр болатын тарап көбіне жәбірленушінің өзі болып қалады; бұл мәселе диссертацияның үшінші тарауында жетілдіру ұсыныстары аясында қаралады.

Құқықтық негіздердің бағдарламалық-стратегиялық деңгейі заңнамалық реттеуді мемлекеттік саясаттың мақсатты бағдарларымен байланыстырады. 2006–2016 жылдарға арналған Гендерлік теңдік стратегиясы әйелдерге қатысты зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимылды алғаш рет стратегиялық жоспарлау объектісіне айналдырса [77], қолданыстағы Отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасы 2030 жылға дейінгі кезеңге отбасы институтын нығайту мен зорлық-зомбылықтың профилактикасын өзара байланысты басымдықтар ретінде бекітеді [12]. Аумақтық деңгейде профилактикалық қызметтің ұйымдастырушылық-қаржылық негізін жергілікті мемлекеттік басқару туралы заңнама қамтамасыз етеді: мәслихаттар мен әкімдіктер аймақтық профилактика бағдарламаларын бекітіп, қаржыландырады, дағдарыс орталықтары желісінің дамуына жауап береді [101]. Ақырында, заңға тәуелді деңгейде қорғау нұсқамасын шығару, профилактикалық есепке алу және арнаулы әлеуметтік көрсетілетін қызметтер стандарттары жөніндегі қағидалар кешені әрекет етеді; шоғырландырылған Заңның қолданысқа енгізілуіне байланысты бұл актілер жаңарту сатысында тұр.

Жүргізілген талдау тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алудың құқықтық негіздерінің көпдеңгейлі моделін айқындауға мүмкіндік береді: конституциялық-халықаралық деңгей қорғаудың құндылықтық іргетасы мен стандарттарын белгілейді; заңнамалық деңгей шоғырландырылған профилактикалық заңның айналасында қылмыстық, әкімшілік, іс жүргізушілік, отбасылық және әлеуметтік заңнаманың салааралық байланыстарын қалыптастырады; заңға тәуелді және бағдарламалық деңгей нормаларды ұйымдастырушылық тетіктермен қамтамасыз етеді. Осы модельдің эволюциясында үш заңдылық байқалады: біріншіден, реттеудің арнаулы заңнан шоғырландыруға қарай қозғалысы; екіншіден, жауаптылық режимінің «декриминализация – қайта криминализациялау» толқынды траекториясы, ол профилактикалық саясаттың қылмыстық-құқықтық тыйымның тұрақтылығына тәуелділігін көрсетті; үшіншіден, ықпал ету векторының жазалаудан кешенді қорғау мен қолдауға қарай кеңеюі. Сонымен бірге жүйеде шешімін таппаған

мәселелер сақталып отыр: арнаулы заңның жойылуымен тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасының нормативтік «көрінуінің» әлсіреу тәуекелі, зорлық-зомбылық жасаушыны тұрғын үйден шеттету тетігінің жоқтығы, жәбірленушіге келтірілген зиянды өтеудің арнаулы рәсімінің көзделмеуі. Бұл олқылықтарды еңсеру жолдарын іздестіру шетелдік тәжірибеге жүгінуді қажет етеді, сондықтан келесі бөлімде әйелдер мен балаларды зорлық-зомбылықтан қорғаудың салыстырмалы-құқықтық модельдері талданады. Құқықтық негіздердің сапасын бағалаудың үш өлшемшарты осы талдаудың әдіснамалық қорытындысы бола алады: толықтық (зорлық-зомбылықтың барлық нысандары мен сатыларының құқықтық қамтылуы), ішкі үйлесімділік (салалық режимдердің терминологиялық және рәсімдік үндестігі) және қамтамасыз етілгендік (әрбір норманың ұйымдастырушылық-қаржылық тетікпен бекітілуі). Қолданыстағы жүйе алғашқы екі өлшемшарт бойынша елеулі ілгерілеушілікке қол жеткізгенімен, үшінші өлшемшарт бойынша олқылықтар айқын, бұл тиімділікті бағалау мен жетілдіру ұсыныстарының негізгі бағытын айқындайды.

1.3 Әйелдер мен балаларды зорлық-зомбылықтан қорғаудың салыстырмалы-құқықтық модельдері

Ұлттық жүйенің жетістіктері мен олқылықтарын объективті бағалау үшін оны әлемдік тәжірибе аясында қарастыру қажет: құқықтық реттеудің қандай баламалы жолдары бар, олардың қайсысы тиімділігін дәлелдеді және қазақстандық модельдің халықаралық салыстырмалы қатардағы орны қандай. Осы бөлімнің міндеті – әйелдер мен балаларды зорлық-зомбылықтан қорғаудың қалыптасқан салыстырмалы-құқықтық модельдерін жүйелеу және олардан отандық заңнаманы жетілдіру үшін алынатын сабақтарды айқындау. Әдіснамалық тұрғыдан талдау функционалдық салыстыру қағидатына құрылады: салыстыру объектісі – нормалардың атауы немесе орналасуы емес, олардың атқаратын функциясы, өйткені бір міндет (мысалы, жәбірленуші мен зорлық-зомбылық жасаушыны жедел ажырату) әртүрлі құқық жүйелерінде мүлде өзгеше құралдармен – әкімшілік нұсқамамен, азаматтық ордермен немесе қылмыстық-процестік шарамен – шешілуі мүмкін. Сонымен бірге рецепцияның шектерін ескеру қажет: құқықтық трансплантаттардың тағдыры қабылдаушы ортаның институционалдық әлеуеті мен құқықтық мәдениетіне тәуелді, сондықтан талдаудың мақсаты – дайын үлгілерді көшіру емес, шешімдердің функционалдық қисынын анықтап, оны отандық жағдайға бейімдеу.

Салыстырмалы талдаудың әдіснамалық негізі ретінде «модель» ұғымын нақтылау қажет: бұл жерде модель деп жекелеген мемлекеттің немесе мемлекеттер тобының тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимылының нормативтік және институционалдық шешімдерінің тұрақты, ішкі қисыны бар жиынтығы түсініледі. Модельдерді ажырату үшін бес өлшемшарт қолданылады: біріншіден, арнаулы профилактикалық заңның болуы немесе болмауы; екіншіден, криминализация тәсілі – тұрмыстық зорлық-зомбылықтың дербес құрам ретінде бекітілуі, жалпы құрамдармен қамтылуы немесе жиынтық («бақылаушы мінез-құлық» типті) құрамның енгізілуі; үшіншіден, қорғау ордері

тетігінің болуы мен түрі; төртіншіден, мамандандырылған институционалдық инфрақұрылымның (полиция бөлімшелері, соттар, орталықтар) даму деңгейі; бесіншіден, халықаралық стандарттарға интеграция дәрежесі. Өлшемшарттардың дәл осы бесеуін таңдау олардың функционалдық жүктемесімен негізделеді: алғашқы екеуі құқықтық реттеудің тереңдігін (арнаулы ма, жалпы ма), үшіншісі жедел қорғау қабілетін, төртіншісі нормалардың өмірде орындалу әлеуетін, бесіншісі жүйенің сыртқы стандарттармен байланысын өлшейді; жиынтығында олар модельді нормативтік мәтін ретінде емес, жұмыс істейтін қорғау тетігі ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Мұндай өлшемшарттық тәсілдің негізділігін шетелдік әдебиет те растайды: қылмыстық юстиция жүйесінің тұрмыстық зорлық-зомбылыққа ден қоюын кешенді зерттеген Э. Бузава мен К. Бузава заңнамалық шешімдердің өзі емес, олардың институционалдық орындалу тетіктері шешуші рөл атқаратынын көрсетті [103]. Ресейлік салыстырмалы зерттеулерде отбасы ішіндегі қол сұғушылықтар үшін жауаптылық режимдерінің ұлттық ерекшеліктері жүйеленген [104], ал шетелдік мемлекеттердің тұрмыстық зорлық-зомбылықпен күрес тәсілдерінің шолуы модельдер әралуандығының жалпы көрінісін береді [105]. Шетелдік мемлекеттердің тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы күрес тәжірибесіне автордың алдын ала шолуы осы бөлімнің бастапқы негізі болды [106]. Онда Испанияда отбасылық судьяның зорлық-зомбылық фактісін анықтаған кезде қорғау ордерін шығарып, балалардың тұрғылықты жерін айқындайтын уақытша шараларды дереу белгілеуі, Швеция мен Ұлыбританияның психологиялық зорлық-зомбылыққа қарсы заңнамалық шаралары және кешенді тәсілдің – заңнаманы нығайту, жәбірленушілерді қолдау жүйесі мен зорлық-зомбылық жасаушылармен белсенді жұмыс бірлігінің – қажеттігі негізделген [106].

Модельдердің қалыптасуында үш тарихи толқынды бөліп көрсетуге болады. Бірінші толқын (XX ғасырдың 70-жылдары) азаматтық қоғам қозғалысынан бастау алды: дәл осы кезеңде батыс елдерінде алғашқы баспаналар желісі құрылып, тұрмыстық зорлық-зомбылық жеке трагедиядан қоғамдық мәселеге айналды – бұл өзгерістің әлеуметтік негіздемесін феминистік зерттеулер қамтамасыз етті [30]. Екінші толқын (80–90-жылдар) мемлекеттік жауаптың институттануымен сипатталады: полиция саясатының реформасы, ордер жүйелерінің заңнамалық бекітілуі және қылмыстық юстицияның мамандануы [103], ал халықаралық деңгейде – зорлық-зомбылықты жою декларациясының қабылдануы [49]. Үшінші толқын (2010-жылдардан бері) стандарттардың конвенциялық деңгейде бекітілуімен және жиынтық құрамдардың таралуымен ерекшеленеді [107]. Осы кезеңдеу модельдердің статикалық емес, эволюциялық құбылыс екенін көрсетеді: әрбір ұлттық жүйе белгілі бір толқынның мұрасын алып жүреді.

Бірінші – әмбебап (БҰҰ) – модель нормативтік стандарттар мен бақылау рәсімдерінің жаһандық деңгейін құрайды. Оның өзегі алдыңғы бөлімдерде талданған құжаттар кешені: әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенция [51] және оны түсіндіретін № 19 [52] мен № 35 [53] жалпы ұсынымдар, зорлық-зомбылықты жою декларациясы [49], Пекин

платформасы [57], балаларға қатысты бөлікте – Бала құқықтары туралы конвенция [56]. Балаларды қорғау бөлігінде конвенцияның 19-бабы мемлекеттерге зорлық-зомбылықтың барлық нысандарынан қорғаудың заңнамалық, әкімшілік, әлеуметтік және ағартушылық шараларының толық кешенін қабылдау міндетін жүктеп, қорғаудың төрт өлшемді стандартын қалыптастырады [56], ал мәселенің жаһандық ауқымын Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының бағалаулары құжаттандырады [1]. Осы модельдің жұмыс тетіктері – мерзімді баяндамалар, жеке хабарламалар рәсімі және арнайы баяндамашылар институты, олардың қызметі арқылы модельдік заңнама үлгісі [50] мен тиісті ұқыптылық стандарты [54] қалыптасты. Д. Шимоновичтің көрсетуінше, әмбебап және өңірлік жүйелер бәсекелес емес, синергиялық қатынаста дамыды: CEDAW комитетінің түсіндірмелік практикасы Стамбул конвенциясының нормативтік мазмұнын дайындаса, соңғысы өз кезегінде әмбебап стандарттардың құқықтық бекемделуін тереңдетті [107]. Әмбебап модельдің күшті жағы – қамту әмбебаптығы мен легитимділігі, әлсіз жағы – орындау тетіктерінің ұсынымдық сипаты; сондықтан ол ұлттық модельдер үшін нормативтік бағдар қызметін атқарғанымен, тікелей қорғау құралы бола алмайды. Дегенмен әмбебап модельдің бақылау құралдары да дамып келеді: Кемсітушілікті жою комитеті мерзімді баяндамаларды қараумен қатар, факультативтік хаттама бойынша жеке хабарламаларды қабылдайды және жүйелі бұзушылықтар кезінде арнаулы тергеп-тексеру рәсімін қолданады, ал № 35 жалпы ұсыным «әйелдерге қатысты гендерлік-негізделген зорлық-зомбылық» терминін бекітіп, құбылыстың құрылымдық-кемсітушілік табиғатын түпкілікті нормативтендірді [53]. Арнайы баяндамашының елдік сапарлары мен тақырыптық баяндамалары «жұмсақ мониторингтің» қосымша арнасын құрайды, олар арқылы ұлттық жүйелердің олқылықтары халықаралық талқыға шығарылады [54].

Екінші – еуропалық конвенциялық – модель осы олқылықты еңсерудің ең дәйекті әрекеті болып табылады. Стамбул конвенциясы [55] қорғау жүйесін төрт тірекке құрады: зорлық-зомбылықтың алдын алу, жәбірленушілерді қорғау, кінәлілерді қудалау және үйлестірілген саясат жүргізу; конвенцияның төртінші тарауы қатысушы мемлекеттерге психологиялық зорлық-зомбылықты, аңдуды, физикалық және сексуалдық зорлық-зомбылықты, мәжбүрлі некені және өзге де әрекеттерді міндетті түрде қылмыстық жазаланатын деп тану міндетін жүктейді. Конвенцияның анықтамалық аппараты да әдіснамалық қызығушылық тудырады: ол «әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық» ұғымын гендерлік-детерминацияланған құбылыс ретінде айқындай отырып, «тұрмыстық зорлық-зомбылықты» жынысына қарамастан кез келген жәбірленушіні қамтитын дербес ұғым ретінде бекітеді – осылайша 1.1-бөлімде талданған гендерлік-арнаулы және гендерлік-бейтарап тәсілдердің қосарлылығы конвенция мәтінінің өзінде үйлестірілген [55]. Осы модельдің айрықша белгісі – мониторингтің институттандырылуы: әйелдерге қатысты зорлық-зомбылыққа және тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі сарапшылар тобы (GREVIO) қатысушы мемлекеттердің заңнамасы мен практикасын базалық бағалаудан өткізіп, ұсынымдар шығарады; топтың алғашқы жалпы баяндамасы бағалау

әдіснамасының қалыптасуын көрсетеді [108]. Топтың базалық бағалау тәжірибесі мемлекеттердің типтік осал тұстарын да айқындады: тәуекелді бағалау рәсімдерінің біркелкі еместігі, зорлық-зомбылық статистикасын жинаудың үйлеспеуі және мамандандырылған қызметтердің аумақтық қолжетімсіздігі – бұл диагностика ұлттық жүйелерді өзін-өзі бағалаудың сыртқы айнасы қызметін атқарады [108]. Доктринада конвенцияның басты жаңалығы ретінде превенцияның оң міндеттемеге айналуы аталады: Л. Гранстың талдауы бойынша, мемлекет зорлық-зомбылықтың алдын алмағаны үшін де халықаралық жауаптылыққа тартылуы мүмкін, бұл профилактиканы саяси қалаудан құқықтық міндетке айналдырады [109]. Осы міндеттеменің судьялық қайнар көзі – Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық соттың практикасы: Opuz ісінен бастап Сот тұрмыстық зорлық-зомбылық фактілеріне мемлекеттің жүйелі әрекетсіздігін Конвенцияны бұзу ретінде саралап, тиісті ұқыптылық стандартының нақты мазмұнын – қатерді бағалау, жедел қорғау, тиімді тергеп-тексеру – қалыптастырды [110]. Сонымен бірге еуропалық модельдің шегі де айқын: бірқатар мемлекеттерде конвенцияны ратификациялау конституциялық-құндылықтық қайшылықтар тудырды, бұл Болгария Конституциялық сотының шешімі мысалында көрнекі талданған [111]; демек, конвенциялық модельдің рецепциясы ұлттық құқықтық мәдениеттің дайындығына тәуелді.

Стамбул моделінің тетіктік мазмұны отандық талдау үшін ерекше құнды, өйткені конвенция қорғау құралдарының егжей-тегжейлі стандартын белгілейді. Конвенция тәуекелді бағалауды міндетті рәсімге айналдырады: барлық тиісті органдар өлім қаупін, жағдайдың ауырлығын және зорлық-зомбылықтың қайталану тәуекелін жүйелі бағалап, қорғау шараларын соған сай үйлестіруге тиіс. Жедел қорғау бөлігінде конвенция төтенше тыйым салу ордерін көздейді: тікелей қауіп жағдайында уәкілетті орган зорлық-зомбылық жасаушыны жәбірленушімен ортақ тұрғын үйден жеткілікті мерзімге дереу шеттетуге және оған тұрғын үйге жақындауға тыйым салуға құқылы – бұл тетік 1.2-бөлімде анықталған отандық олқылықтың (зорлық-зомбылық жасаушыны баспанадан шеттету тетігінің жоқтығының) халықаралық-стандарттық шешімін тікелей ұсынады; оған қоса ұзақ мерзімді шектеу және қорғау ордерлері барлық жәбірленушілерге қолжетімді болуға тиіс [55]. Балаларға қатысты бөлікте конвенция зорлық-зомбылықтың куәсі болған баланы дербес жәбірленуші ретінде тануды және оған жасына сай қорғау мен қолдау шараларын ұсынуды талап етеді – бұл 1.1-бөлімде негізделген «куәгер-бала – жәбірленуші» тұжырымының конвенциялық бекітілуі [55]. Осы стандарттар Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот практикасымен өзара нығайтылады: Сот мемлекеттің жауаптылығын анықтауда билік органдарының нақты әрі тікелей қатерді білгенін немесе білуге тиіс болғанын және ақылға қонымды қорғау шараларын қолданбағанын бағалайды, осылайша тәуекел-бағдарлы превенция судьялық стандартқа айналды [109; 110]. Конвенцияның превентивтік тарауы да назардан тыс қалмауға тиіс: ол хабардарлықты арттыру науқандарын, білім беру бағдарламаларына зорлық-зомбылықсыз қатынастар тақырыбын енгізуді, жәбірленушілермен жұмыс істейтін мамандардың барлық санаттарын арнайы даярлауды және – айрықша маңыздысы – зорлық-зомбылық жасаушылармен

превентивтік жұмыс пен мінез-құлықты түзеу бағдарламаларын міндеттейді; соңғы элемент қорғау парадигмасын жәбірленушіні оқшаулаудан зорлық-зомбылық көзінің өзімен жұмыс істеуге қарай кеңейтеді және отандық жүйеде әзірге дамымаған бағытты көрсетеді [55].

Үшінші – англо-американ ордерлік – модель тарихи тұрғыдан ең ерте қалыптасқан арнаулы ден қою үлгісі болды және оның өзегінде сот арқылы берілетін қорғау ордері институты жатыр. Америка Құрама Штаттарында азаматтық-құқықтық қорғау ордерлерінің жүйесі барлық штаттарда орныққан: жәбірленуші қылмыстық іс қозғалмаса да сотқа жүгініп, зорлық-зомбылық жасаушыға жақындауға, байланысқа шығуға, тұрғын үйге кіруге тыйым салатын бұйрық ала алады, ал ордерді бұзу дербес қудалауға негіз болады; осы тетіктің заңнамалық және қолданбалы шешімдерінің жүйелі шолуы арнаулы практикалық құралда берілген [112]. Ордерлік модельдің екінші тірегі – полицияның ден қою саясаты: отбасылық жанжалдарды «жеке іс» ретінде қараудан бас тартып, міндетті немесе басым қамауға алу (mandatory/pro-arrest) саясатына көшу қылмыстық юстицияның тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қатынасын түбегейлі өзгертті, алайда мұндай саясаттың тиімділігі жөніндегі эмпирикалық пікірталас әлі аяқталған жоқ [103]; полиция қызметкерлерін отбасылық жанжалдар мен дағдарыстық жағдайларды шешуге арнайы даярлау осы модельдің міндетті құрамдасына айналды [113]. Мұндай даярлықтың мазмұны жанжалды бәсеңдету техникаларын, тараптарды бөлек сұхбаттау тәртібін, қатер белгілерін тану дағдыларын және жәбірленушімен бірлесіп қауіпсіздік жоспарын құруды қамтиды – полицейдің рөлі оқиғаны тіркеуден жағдайды кәсіби басқаруға ауысады [113]. Ордер институтының өзі американ практикасында екі сатылы құрылымды: жедел қауіп жағдайында зорлық-зомбылық жасаушының қатысуынсыз, жәбірленушінің өтініші бойынша шығарылатын уақытша (ex parte) ордер қысқа мерзімге қорғауды қамтамасыз етсе, тараптарды тыңдағаннан кейін берілетін толық ордер ұзақ мерзімді режим орнатады; ордерлердің мазмұны икемді – байланысқа, жақындауға, тұрғын үйді пайдалануға, қару ұстауға қатысты тыйымдарды қамтуы мүмкін, ал бұзушылық дербес құқық бұзушылық ретінде қудаланады [112]. Қудалау саясатында да жәбірленушінің арызынан тәуелсіздік үрдісі байқалады: айыптаудан бас тартпау (no-drop) саясаты жәбірленушіге қысым арқылы істі тоқтату практикасын шектеуге бағытталған, алайда оның жәбірленуші автономиясымен арақатынасы пікірталас пәні болып қала береді [103]. Ұлыбритания тәжірибесі модельдің эволюциясын көрсетеді: зорлық-зомбылықтың жекелеген актілерін қудалаудан оның жүйелі табиғатын қамтитын жиынтық құрамға – мәжбүрлеп бақылаушы мінез-құлықты (coercive and controlling behaviour) криминализациялауға – көшу жүзеге асты; А. Майхиллдің докторлық зерттеуі көрсеткендей, мұндай құрамның енгізілуі полициядан тәуекелді бағалаудың жаңа мәдениетін талап етеді, өйткені бақылаушы мінез-құлық жекелеген оқиғалар тізбегі емес, тұтас үстемдік үлгісі ретінде танылуға тиіс [114]. Британ құрамының құрылымдық белгілері – мінез-құлықтың қайталанушылығы немесе үздіксіздігі, тараптардың жеке байланыстылығы және жәбірленушіге елеулі әсер (үрей туғызу немесе күнделікті өмір салтын мәжбүрлі өзгерту) – дәлелдеу пәнін жекелеген оқиғадан

қатынастар тарихына ауыстырады; осыған сай полиция тәуекелді құрылымдалған бағалау құралдарын қолдануға және оқиғаны бақылау мәнмәтінінде «оқуға» міндетті болды [114]. Осы заңнамалық жаңалық 1.1-бөлімде талданған М. Джонсонның «патриархалдық терроризм» тұжырымдамасының нормативтік көрінісі ретінде бағалануы мүмкін [32]: заң шығарушы алғаш рет зорлық-зомбылықтың мөлшерін емес, оның билік-бақылау табиғатын қудалау пәніне айналдырды. Американ жүйесінің федеративтік құрылымы модельге қосымша икемділік береді: штаттар заңнамасының әралуандығы құқықтық шешімдердің өзіндік зертханасы рөлін атқарып, табысты үлгілердің таралуына жол ашады, алайда сонымен бірге ордерлердің юрисдикцияаралық танылуы мен орындалуын қамтамасыз ету қажеттігін туғызады – бұл мәселе арнаулы үйлестіру тетіктерімен шешіледі [112]. Ордерлік модельдің жиынтық сабағы салыстырмалы зерттеулерде тұжырымдалған: ордердің профилактикалық әлеуеті оның шығарылу жеделдігіне, бұзушылық үшін санкцияның бұлтартпастығына және орындалуын нақты бақылауға тікелей тәуелді [94].

Төртінші – континенталды-еуропалық – модельдер тобы арнаулы құрамдар мен қорғау тетіктерінің ұлттық нұсқаларының әралуандығын көрсетеді. Швед заңнамасы жиынтық құрамның еуропалық прототипін берді: жақын адамға қатысты қайталанған қол сұғушылықтар «әйелдің тыныштығын өрескел бұзу» деген біріктірілген құрамға топтастырылып, алты айдан алты жылға дейінгі бас бостандығынан айырумен жазаланады – осылайша жүйелілік саралаушы белгіден құрамды құраушы белгіге айналды [115]; швед моделінің тарихи-құқықтық талдауы жәбірленушіні қорғаудың дәйекті күшею үрдісін көрсетеді [116]. Швед құрамының дәлелдемелік жаңалығы да елеулі: айыптау жекелеген оқиғалардың әрқайсысын толық дәлелдеуге емес, қол сұғушылықтардың қайталанған сипаты мен олардың жәбірленушінің жеке басының тиіспеушілігіне келтірген жиынтық нұқсанды көрсетуге құрылады, бұл созылмалы зорлық-зомбылықты қудалаудың дәстүрлі бір реттік тәсілдегі кедергілерін алып тастайды [115]. Француз құқығы жедел қорғау векторын дамытты: отбасы істері жөніндегі судья шығаратын қорғау ордері зорлық-зомбылық жасаушыға жәбірленушімен байланысқа шығуға алты айға дейінгі мерзімге тыйым салады, ал қатер төнген жағдайда полицияны дереу шақыру тетігі жұмыс істейді [117]; Стамбул конвенциясын ратификациялағаннан кейінгі француз саясаты тұрмыстық зорлық-зомбылық пен мәжбүрлі некеге қарсы іс-қимылды бірыңғай гендерлік стратегияға біріктірді [118]. Мәжбүрлі некеге қарсы бағыттың дербес саясат саласына бөлінуі айрықша назар аудартады: ол зорлық-зомбылықтан қорғауды көші-қон, білім беру және отбасылық құқық салаларымен байланыстырып, конвенциялық криминализация міндеттемесінің кешенді ұлттық орындалу үлгісін көрсетеді [55; 118]. Испан моделінде қорғау тыйымдары жаза жүйесінің өзіне кіріктірілген: Қылмыстық кодекстің 48-бабы сотталғанға белгілі бір жерлерге баруға, қылмыс жасалған не жәбірленуші мен оның отбасы тұратын жерге оралуға тыйым салу міндетін жүктейді [119]. Испан шешімінің қисыны қорғауды жазаның органикалық жалғасы етуде: тыйым сот үкімімен бірге туындайды, оның қолданылуы жәбірленушінің өтінішіне тәуелді

емес, ал бұзушылық жаңа қылмыстық құдалауға негіз болады; қорғау аясының жәбірленушінің отбасына да таралуы қауіптің «айналасына» кешенді тосқауыл қояды [119]. Неміс құқығында мінез-құлықтық шектеулер қадағалау режимі арқылы жүзеге асады: сотталғанға тұрғылықты жерден рұқсатсыз кетпеу, жаңа қылмысқа итермелеуі мүмкін орындарға бармау, белгілі бір қызмет түрлерімен айналыспау міндеттері жүктелуі мүмкін [120]. Дания үлгісі, керісінше, жалпы құрамдық тәсілдің өміршеңдігін көрсетеді: күш қолдану әрекеттері үшін жауаптылық арнаулы емес, жалпы норма бойынша туындайды [121]. Ақырында, континенталды заңнамада гендерлік-сезімтал саралаудың жекелеген мысалдары кездеседі: Молдова Қылмыстық кодексі көрінеу жүкті әйелді өлтіруді аса ауырлатылған түрге жатқызса [122], Болгария мен Литва кодекстері де осыған ұқсас саралаушы құрамдарды бекіткен [123; 124] – бұл мысалдар осал жәбірленушілерді күшейтілген қорғау идеясының еуропалық заңнамадағы орнықтылығын растайды. Жинақтай келгенде, континенталды топта екі вектор аңғарылады: бірінші вектор зорлық-зомбылықтың жүйелілігін дербес жиынтық құрам арқылы қамтуға (Швеция), екіншісі қорғау тыйымдарын жаза мен қадағалау режимдеріне кіріктіруге (Испания, Германия) бағытталған; француз моделі екеуін жедел ордермен толықтырады. Қазақстандық жүйе үшін бұл таңдау балама емес: 2024 жылғы реформа теріс қылықтық криминализацияны енгізгенімен, жүйелілікті қамтитын жиынтық құрам да, жазаға кіріктірілген тыйымдар да отандық заңнамада әзірге жоқ.

Бесінші – ТМД елдерінің арнаулы-заңдық – моделі посткеңестік кеңістіктегі басым үрдісті білдіреді: жалпы қылмыстық заңнаманы сақтай отырып, тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы арнаулы заң қабылдау. Бұл типтің ортақ белгілері айқын: зорлық-зомбылықтың төрт нысандық жіктемесінің терминологиялық жақындығы, профилактиканың полиция-орталықты ұйымдастырылуы және әлеуметтік қызметтер буынының салыстырмалы әлсіздігі; соңғы белгі өңір елдерінің ортақ құрылымдық шектеуін – қорғау инфрақұрылымына жұмсалатын ресурстардың тапшылығын – көрсетеді [58]. Осы үрдістің гармонизациялық негізін Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының модельдік заң шығармашылығы қалады [125]. Украиндық модель неғұрлым дамыған нұсқалардың бірі: 2017 жылғы арнаулы заң тұрмыстық зорлық-зомбылықтың төрт нысанын, субъектілердің кең шеңберін және шектеу шараларының жүйесін бекітті [126], ал әкімшілік заңнама тұрмыстық зорлық-зомбылық жасау мен шұғыл тыйым салу нұсқамасын орындамау үшін дербес жауаптылық көздейді [127]; украиндық тетіктің екі деңгейлі құрылымы назар аудартады: полиция шығаратын шұғыл тыйым салу нұсқамасы қауіпке дереу ден қоюды қамтамасыз етсе, сот белгілейтін шектеу нұсқамасы ұзақ мерзімді қорғау режимін орнатады – бұл конвенциялық «төтенше ордер + қорғау ордері» қос тетігінің ұлттық бейімделуі; бұған қоса Украина заң шығарушысы тұрмыстық зорлық-зомбылықты қылмыстық заңда да дербес құрам ретінде бекітіп, аралас модельге көшті. Молдова арнаулы заңды 2007 жылы-ақ қабылдап, өңірдегі алғашқылардың бірі болды [128]. Бұған қоса Молдова заң шығарушысы отбасында зорлық-зомбылық жасауды қылмыстық заң деңгейінде дербес құрам ретінде бекітіп, арнаулы профилактикалық заң мен

арнаулы қылмыстық құрамның үйлесімін қамтамасыз етті [122]. Грузия заңнамасы қорғау мен көмек көрсету тетіктерін бір актіде біріктірген: 2017 жылғы заң зорлық-зомбылықты жолын кесуді, жәбірленушілерді қорғауды және оларға жәрдем көрсетуді бірыңғай реттеу пәніне айналдырды [129]. Грузия тетігінің құрылымы да украиндық үлгіге ұқсас қосарлы: полиция деңгейінде шығарылатын шектеу ордері жедел қорғауды, сот бекітетін қорғау ордері ұзақ мерзімді режимді қамтамасыз етеді [129]. Әзербайжан тәжірибесінің қызықты қыры – экономикалық зорлық-зомбылықтың дамыған заңнамалық анықтамасы: ол адамды меншігіндегі не пайдалануындағы мүліктен, табыстан айыруға, экономикалық тәуелділік туғызуға, сақтауға немесе оны теріс пайдалануға бағытталған әрекеттер ретінде айқындалған [130], бұл 1.1-бөлімде көтерілген отандық анықтамадағы олқылықты еңсерудің дайын үлгісін береді. Ресей Федерациясы, керісінше, осы модельден тыс қалып отыр: арнаулы федералдық заң қабылданбаған, ал ұрып-соғуды ішінара әкімшілік құқық бұзушылыққа айналдырған реформалар қорғау деңгейін төмендетті; ресейлік доктринада арнаулы заңның болмауы профилактикалық құралдар тапшылығының басты себебі ретінде бағаланады [95; 104]. Ресейлік траекторияның тағылымы қазақстандық 2017–2024 жылдардағы тәжірибемен үндес: жақын адамдарға қатысты ұрып-соғудың ішінара әкімшілік жауаптылық аясына ауыстырылуы қорғау деңгейінің төмендеуі мен қоғамдық наразылық толқынын туғызып, арнаулы федералдық заң жобасы төңірегіндегі көпжылдық пікірталасты өршітті; осы қатар дамыған екі траекторияны салыстыру декриминализациялық шешімдердің өңірге таралу әсерін және олардан кейін бас тартудың заңды үрдіс екенін көрсетеді [104]. Сонымен қатар ТМД типінің ішінде конвенциялық векторға қарай трансформация да байқалады: Грузия мен Украинаның заңнамалық жаңғыруы Стамбул конвенциясына қосылу процесімен қатар жүріп, арнаулы-заңдық модельдің конвенциялық-интеграциялық типке эволюциялану әлеуетін дәлелдеді [126; 129]. Осылайша ТМД кеңістігінің өзінде арнаулы-заңдық модель мен жалпы-құқықтық инерция қатар өмір сүріп отыр және олардың нәтижелерін салыстыру арнаулы реттеудің артықшылығын көрсетеді.

Орталық Азия мемлекеттері тәжірибесінің Қазақстан үшін ерекше салыстырмалы құндылығы бар, өйткені ұқсас әлеуметтік-мәдени мәнмәтінде жүзеге асады. Қырғызстанда 2017 жылғы «Отбасылық зорлық-зомбылықтан қорғау және қорғалу туралы» заң қорғау ордерін, субъектілер жүйесін және дағдарыс орталықтары желісін бекітті [131]; қырғызстандық ғалымдар заңнамалық базаның салыстырмалы дамығандығы мен құқық қолдану тиімділігі арасындағы алшақтықты негізгі мәселе ретінде атайды [132], ал профилактика жүйесінің ұйымдастырушылық олқылықтары – үйлестірудің әлсіздігі, ресурстық тапшылық – арнайы зерттеулерде талданған [133]. Тәжікстан 2013 жылы отбасындағы зорлық-зомбылықтың алдын алу туралы арнаулы заң қабылдады [134], ал Түрікменстан қазақстандық үлгіге жақын жолмен жүріп, 2020 жылы құқық бұзушылық профилактикасы туралы жалпы заң шеңберінде реттеуді таңдады [135]. Осылайша Орталық Азияның өз ішінде екі жол қатар жүріп отыр: арнаулы-заңдық (Қырғызстан, Тәжікстан) және шоғырландырылған-жалпы (Түрікменстан, ал 2026 жылдан бастап – Қазақстан); бұл қатарластық

шоғырландыру тәсілінің өңірлік өміршеңдігін тексеретін табиғи эксперимент іспетті, оның нәтижелері салыстырмалы мониторингтің пәні болуға тиіс. Өңірлік тәжірибенің ортақ сабағы Орталық Азия криминологиясында тұжырымдалған: заң қабылдау өздігінен нәтиже бермейді, шешуші буын – профилактика субъектілерінің әлеуеті мен қоғамдық стереотиптерді еңсеру [58]. Бұған қоса Орталық Азия тәжірибесі қорғау ордерінің «өмір сүру ортасына» тәуелділігін көрсетеді: Қырғызстанда уақытша қорғау ордері институты енгізілгенімен, оның тиімділігі бақылау ресурсына, жәбірленушінің хабардарлығына және орындау практикасының қатаңдығына байланысты ауытқып отырады [131; 132] – бұл кез келген ордерлік тетіктің табысы нормадан гөрі инфрақұрылымға тәуелді екенін тағы да растайды. Орталық Азия елдерінің (Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан) заңнамасын CEDAW-дың № 19 және № 35 жалпы ұсынымдарымен және Пекин декларациясымен салыстырған зерттеу ұрып-соғудың Қылмыстық кодексте қайтарылуының өзі тұрмыстық зорлық-зомбылықты толық криминализациялау дегенді білдірмейтінін негіздейді [136].

Жүргізілген талдау модельдердің типологиясын қорытындылауға мүмкіндік береді. Нормативтік-институционалдық шешімдердің жиынтығы бойынша төрт негізгі тип ажыратылады: конвенциялық-интеграциялық тип (Стамбул жүйесіне қатысушы мемлекеттер) – халықаралық стандарттардың, жиынтық құрамдардың және сыртқы мониторингтің үйлесімі; ордерлік-прецеденттік тип (АҚШ, Ұлыбритания) – сот ордері мен полиция саясатының басымдығы; арнаулы-заңдық тип (ТМД елдерінің көпшілігі, Орталық Азия) – профилактикалық заң мен жалпы қылмыстық заңнаманың қатарласуы; жалпы-құқықтық тип (Ресей) – арнаулы реттеудің болмауы. Бұл типтер таза күйінде сирек кездеседі: украиндық модель арнаулы-заңдық типтен конвенциялық-интеграциялық типке қарай жылжыса, британ моделі ордерлік негізге жиынтық құрамды қосты. Қазақстандық модель осы типологиялық жүйеде аралас сипатта: шығу тегі жағынан ол ТМД-ның арнаулы-заңдық типінен шықты, 2024–2025 жылдардағы реформалармен теріс қылықтық криминализацияны және шоғырландырылған профилактикалық заңды қосып, өзіндік траектория қалыптастырды [44; 46]. Бес өлшемшарт бойынша типтердің салыстырмалы бейіні мынадай: арнаулы заң конвенциялық және арнаулы-заңдық типтерде бар, ордерлік типте оны сот прецеденті мен арнаулы актілер алмастырады, жалпы-құқықтық типте жоқ; криминализация тәсілі конвенциялық типте міндетті құрамдар тізбесіне, ордерлік типте жиынтық құрамға қарай дамыса, арнаулы-заңдық тип көбіне жалпы құрамдармен шектеледі; қорғау ордері алғашқы үш типтің бәрінде бар, бірақ табиғаты әртүрлі – азаматтық (АҚШ), әкімшілік-полициялық (ТМД), аралас (Еуропа); мамандандырылған инфрақұрылым ордерлік және конвенциялық типтерде жүйелі, арнаулы-заңдық типте үзік-үзік; сыртқы мониторинг тек конвенциялық типке тән. Осы бейінде қазақстандық модельдің күшті жақтары (арнаулы тетіктердің заңнамалық толықтығы, теріс қылықтық криминализация) мен осал тұстары (жиынтық құрамның, тұрғын үйден шеттетудің, тәуелсіз мониторингтің жоқтығы) айқын көрінеді. Қорғау ордерінің құқықтық табиғатына қатысты салыстыру да тәжірибелік маңызы бар: азаматтық-құқықтық ордер (АҚШ) жәбірленушінің бастамашылық еркіндігін

барынша кеңейтеді, бірақ одан белсенділік талап етеді; әкімшілік-полициялық нұсқама (ТМД, Қазақстан) мемлекеттің жедел әрекетін қамтамасыз етеді, бірақ жәбірленушінің процестік рөлін тарылтады; аралас жүйелер (Еуропа) екі бастаманы үйлестіруге ұмтылады. Отандық қорғау нұсқамасының даму бағыты, осы салыстырудан көрінетіндей, жәбірленушінің бастамашылық құқықтарын кеңейту болуға тиіс. Ақырында, модельдерді 1.2-бөлімде ұсынылған құқықтық негіздер сапасының үш өлшемшарты (толықтық, үйлесімділік, қамтамасыз етілгендік) тұрғысынан бағалау да мүмкін және қажет: конвенциялық тип үшеуінде де жоғары көрсеткішке ұмтылса, ордерлік тип қамтамасыз етілгендікте озық, бірақ толықтықта үзік-үзік; арнаулы-заңдық тип толықтыққа жеткенімен, қамтамасыз етілгендікте артта қалады. Қазақстандық модельдің дамуы, осы тұрғыдан қарағанда, дәл үшінші өлшемшартты күшейтуді талап етеді.

Салыстырмалы талдаудан Қазақстан үшін төрт сабақ туындайды. Біріншіден, институционалдық мамандандыру: тиімді модельдердің бәрінде норма мамандандырылған инфрақұрылыммен – арнайы даярланған полициямен, мамандандырылған іс жүргізу тәртібімен – қамтамасыз етілген, сондықтан отандық реформаның келесі қадамы нормашығармашылықтан институт құруға ауысуға тиіс. Екіншіден, жүйелі психологиялық үстемдікті заңнамалық тану: швед және британ тәжірибесі бақылаушы мінез-құлықты дербес құқықтық бағалау пәніне айналдыруға болатынын дәлелдеді, алайда дербес қылмыстық құрамның дәлелдеу қиындықтарын ескере отырып, отандық жағдайда бұл сабақ ең алдымен профилактикалық заңдағы психологиялық зорлық-зомбылық анықтамасын бақылаушы мінез-құлықпен толықтыру арқылы іске асырылуға тиіс. Үшіншіден, ордер тиімділігінің үш шарты – жеделдік, санкцияның бұлтартпастығы, бақылау – қорғау нұсқамасы институтын бағалаудың өлшемшарттары ретінде қабылдануға тиіс [94]. Төртіншіден, тәуелсіз мониторинг: GREVIO үлгісіндегі сыртқы бағалау тетігінің ұлттық баламасын – профилактика жүйесінің тиімділігін мерзімді тәуелсіз бағалауды – қалыптастыру қажет. Бесінші, қосымша сабақ нормативтік анықтамалар саласында жатыр: экономикалық зорлық-зомбылықтың әзербайжандық дамыған анықтамасы [130] мен осал жәбірленушілерді күшейтілген қорғаудың еуропалық квалификациялық үлгілері [122; 123] отандық ұғымдық аппаратты нақтылаудың дайын материалын береді. Осы сабақтар диссертацияның үшінші тарауындағы жетілдіру ұсыныстарының салыстырмалы-құқықтық негізін құрайды, ал келесі тарау талдауды нормативтік жазықтықтан эмпирикалық жазықтыққа – Қазақстандағы тұрмыстық зорлық-зомбылықтың криминологиялық сипаттамасына – ауыстырады. Рецепцияның өзі де әдіснамалық тәртіпті талап етеді: шетелдік үлгілерді енгізу кезең-кезеңімен, сынақтан өткізу және нәтижелерді тәуелсіз бағалау арқылы жүргізілгенде ғана табысты болады, ал бұл талаптар осы жұмыстың қорытынды тарауында тұжырымдалатын ұсыныстардың орындалу шарттарын алдын ала айқындайды.

2 ӘЙЕЛДЕР МЕН БАЛАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ВИКТИМОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

2.1 Қазақстан Республикасындағы тұрмыстық зорлық-зомбылықтың жай-күйі, құрылымы, динамикасы және латенттілігі

Профилактикалық саясаттың негізділігі құбылыстың нақты криминологиялық бейнесіне – оның ауқымына, ішкі құрылымына, даму серпініне және көрініу дәрежесіне – тікелей тәуелді, өйткені ресурстарды бөлу де, шаралардың басымдықтарын айқындау да дәл осы бейнеге сүйенеді. Осы бөлімнің міндеті – Қазақстан Республикасындағы әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың жай-күйін, құрылымын, динамикасын және латенттілігін ресми статистика мен виктимологиялық зерттеулердің қосарлы призмасы арқылы сипаттау.

Талдаудың ұғымдық құралдарын нақтылаудан бастаған жөн. Криминологияда қылмыстылықтың жай-күйі деп белгілі бір аумақта белгілі бір кезеңде тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың және оларды жасаған адамдардың абсолюттік санымен өлшенетін сандық сипаттама түсініледі; халық санына шаққандағы салыстырмалы көрсеткіш қылмыстылық деңгейін (коэффициентін) құрайды [137]. Қылмыстылықтың құрылымы – оның ішкі құрамының сапалық сипаттамасы: жекелеген қылмыс түрлерінің, жасалу салаларының, жәбірленушілер мен құқық бұзушылар топтарының жалпы жиынтықтағы үлесі; динамика – көрсеткіштердің уақыт бойынша өзгерісі, ол абсолюттік өсім және өсу қарқыны арқылы өлшенеді [138]. Төрт көрсеткіш өзара байланысты жүйе құрайды: жай-күй құбылыстың ауқымын, құрылым оның ішкі сәулетін, динамика даму бағытын көрсетсе, латенттілік алғашқы үшеуінің сенімділік дәрежесін айқындайды; сондықтан криминологиялық сипаттама олардың кез келгенін оқшау емес, жүйелі бірлікте талдағанда ғана толыққанды болады [137]. Осы үш көрсеткіш ресми тіркеу деректеріне сүйенеді, алайда олардың танымдық құндылығы төртінші сипаттамамен – латенттілікпен, яғни ресми есепке түспеген қылмыстылық үлесімен – түзетілуге тиіс; латенттілік жоғары болған сайын тіркелген көрсеткіштер шынайы жай-күйден алшақтай береді [139]. Салыстырмалы талдау үшін қылмыстылық деңгейінің коэффициенті – халықтың жүз мың адамына шаққандағы тіркелген құқық бұзушылықтар саны – қолданылады: ол әртүрлі кезеңдер мен аумақтарды халық санының өзгерісінен тәуелсіз салыстыруға мүмкіндік береді [137]. Латенттілік осы өлшеу жүйесіндегі жүйелі қателік көзі ретінде әрекет етеді: ол кездейсоқ ауытқу емес, тіркеу тетігінің өзіне тән құрылымдық ығысу, сондықтан оны ескермеу барлық туынды көрсеткіштерді бірдей бағытта бұрмалайды. Қылмыстылықты өлшеудің әдіснамалық негіздері кеңестік және посткеңестік криминологияда жүйелі әзірленген [64], ал қазіргі зерттеулерде ресми статистиканы виктимологиялық сауалнамалармен толықтыру қажеттігі жалпы танылған қағидаға айналды [139]. Виктимологиялық сауалнама тіркеу жүйесін айналып өтіп, ақпаратты тікелей халықтан жинайды: репрезентативті іріктеме

бойынша респонденттерден белгілі бір кезеңде зорлық-зомбылыққа ұшырағаны, оның нысандары мен жүгіну тәжірибесі сұралады. Осы әдістің халықаралық стандартталған модулі Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының әдіснамасына негізделген және Қазақстандағы ұлттық зерттеуде де қолданылды [1; 2]. Әдістің артықшылығы – латентті массивке тікелей қол жеткізу; шектеуі – өзін-өзі есеп берудің субъективтілігі мен еске түсіру қателіктері. Сондықтан ресми тіркеу мен сауалнама бәсекелес емес, бірін-бірі толықтыратын өлшеу арналары ретінде қарастырылуға тиіс. Қазақстандағы тұрмыстық зорлық-зомбылықтың жай-күйі, құрылымы мен динамикасына автордың бұрынғы талдауы осы бөлімде жаңа деректермен толықтырылды [140]. Аталған зерттеуде 2017–2021 жылдардағы ҚСжАЕК деректері негізінде отбасылық-тұрмыстық саладағы қылмыстардың 97,4 пайызының жеке адамға қарсы қылмыстар екені, бес жылда тіркелген 603 отбасылық кісі өлтірудің 356-сы әйелдерге қатысты жасалғаны және әйелдерді өлтірудің отбасылық кісі өлтірулердегі үлесі 44,8 пайыздан (2017) 73 пайызға (2021) дейін өскені, құқық бұзушы мен жәбірленуші 402 жағдайда (66,6 пайыз) некелік не ортақ тұрмыстық қатынаста болғаны, ал қылмыстардың 79,6 пайызы тұрғын үйде жасалғаны анықталды [140].

Тұрмыстық зорлық-зомбылық үшін бұл әдіснамалық ескертпелердің мәні еселенеді. Дүниежүзілік деңгейде құбылыстың ауқымы ұлттық тіркеу жүйелерінен емес, халықаралық салыстырмалы зерттеулерден көрінеді: Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының бағалауы бойынша әлемде әрбір үшінші әйел өмірінде интимдік серіктес тарапынан физикалық және (немесе) сексуалдық зорлық-зомбылыққа ұшыраған [1], ал зорлық-зомбылық қылмыстылығының жаһандық және өңірлік үрдістері оның тұрақты әрі жоғары латентті бөлік екенін көрсетеді [141]. Демек, кез келген ұлттық статистикалық қатар – айсбергтің су бетіндегі бөлігі және талдаудың міндеті осы бөліктің көлемін ғана емес, су астындағы массивпен арақатынасын да бағалау. Соңғы жаһандық бағалау бойынша 161 елдің деректері негізінде 15 жастан асқан әйелдердің 26 пайызы серіктесі тарапынан физикалық не сексуалдық зорлық-зомбылықты бастан кешірген [142].

Қазақстандағы тұрмыстық зорлық-зомбылықты статистикалық бақылаудың институционалдық жүйесі бірнеше дербес арнадан тұрады. Қылмыстық-құқықтық статистиканың негізгі көзі – Бас прокуратураның Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеті жүргізетін «Тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы» № 1-М нысанындағы есеп, ол qamqor.gov.kz порталында жарияланады [3]; құқықтық статистика мен арнайы есепке алудың ақпараттық-талдамалық қызметінің әдіснамалық негіздері отандық әдебиетте арнайы қарастырылған [143]. № 1-М нысаны тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың баптық құрылымын, істердің қозғалысын және аумақтық бөліністі көрсетеді, алайда оның жарияланатын бөлігінде жәбірленуші мен құқық бұзушының өзара қатынасы бойынша жүйелі жіктеу жоқ – отбасылық-тұрмыстық сипат жекелеген құрамдар бойынша қосымша белгі ретінде ғана бөлінеді. Дәл осы себепті тұрмыстық зорлық-зомбылықтың толық статистикалық бейнесін бір нысаннан алу мүмкін емес: ол қылмыстық, әкімшілік және профилактикалық есептің қиылысында ғана қалпына келтіріледі.

Профилактикалық есептің өз ішінде де интеграция әлеуеті жатыр: құқық бұзушыларды профилактикалық есепке алу ішкі істер органдарында жүргізілсе, тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккендерді есепке алу шоғырландырылған заңмен жергілікті атқарушы органдарға жүктелді [44]; осы екі тізілімнің әдіснамалық үйлестірілуі болашақта «құқық бұзушы – жәбірленуші» жұптарын бақылауға және қайталану тәуекелін дербестендірілген түрде бағалауға жол ашады. Оған қоса ішкі істер органдарының ведомстволық есебі (қорғау нұсқамалары, профилактикалық есеп, түскен хабарламалар), сот статистикасы (ерекше талаптар, жаза тағайындау) және Ұлттық статистика бюросының гендерлік индикаторлар жүйесі (оның ішінде тұрмыстық зорлық-зомбылық фактілері бойынша шығарылған қорғау нұсқамалары мен белгіленген ерекше талаптар саны ресми гендерлік көрсеткіш ретінде бекітілген) жұмыс істейді. Мұндай көпарналылық ақпараттық қамтуды кеңейткенімен, деректердің ведомствоаралық салыстырылуы мәселесін туғызады: бірыңғай интеграцияланған есеп әзірге қалыптаспаған.

Статистикалық қатарларды түсіндірудің басты әдіснамалық қиындығы – «кіру нүктелерінің» құбылмалылығы. Тұрмыстық зорлық-зомбылық фактілері әр кезеңде әртүрлі құқықтық арналар арқылы тіркелді: 2017 жылға дейін – Қылмыстық кодекстің 108 және 109-баптары арқылы, 2017–2024 жылдары – Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 73-1 және 73-2-баптары арқылы [81; 85], ал 2024 жылғы маусымнан бастап – Қылмыстық кодекстің 108-1 және 109-1-баптары арқылы [46; 82]. Бұған қоса 2023 жылғы 1 шілдеден бастап тұрмыстық құқық бұзушылықтарды тіркеу арыздық тәртіптен анықтау тәртібіне көшірілді: полиция жәбірленушінің арызын күтпей, анықталған фактінің өзі бойынша әрекет ететін болды; ресми бағалау бойынша осы өзгеріске дейін мұндай құқық бұзушылықтардың 60 пайыздан астамы жәбірленушілердің жүгінуден қорқуы салдарынан «сұр аймақта» қалып келген [144]. Осы үш институционалдық өзгеріс статистикалық қатарларда салыстырмалылық үзілістерін туғызады: тіркеу көрсеткіштерінің секірмелі өсуі немесе төмендеуі құбылыстың нақты серпінін емес, есепке алу саясатының өзгерісін бейнелеуі мүмкін, сондықтан динамиканы талдау кезең ішіндегі біртекті қатарларға және құрылымдық үлестерге сүйенуге тиіс. Осыдан туындайтын әдістемелік қағида мынадай: режимаралық салыстыру абсолюттік сандармен емес, құрылымдық үлестермен (мысалы, ауыр құрамдардағы отбасылық-тұрмыстық үлес) және зардап көрсеткіштерімен (өлім-жітім, ауыр зиян) жүргізілуге тиіс, өйткені дәл осы көрсеткіштер есепке алу режимінің өзгерісіне ең аз сезімтал.

Осы ескертпелерді ескере отырып, соңғы онжылдықтың динамикасын үш кезеңге бөліп сипаттауға болады. Бірінші – декриминализацияға дейінгі және декриминализация – кезеңінің көрінісін ресми ведомстволық деректер береді: 2016 жылы соттарға Қылмыстық кодекстің 108-бабы бойынша 5 145 іс түсіп, оның 926-ы ғана үкіммен аяқталып, 3 844-і тоқтатылса (817 адам сотталған) [145], декриминализациядан кейінгі 2018 жылы Әкімшілік кодекстің 73-1-бабы бойынша 9,7 мыңнан астам іс қаралып, 1,8 мыңнан астам адамға айыппұл салынып, 1,2 мыңнан астамы әкімшілік қамаққа алынған [146]. Тіркеудің бұл өсімі әкімшілік рәсімнің қарапайымдылығымен түсіндірілгенімен, жауаптылық

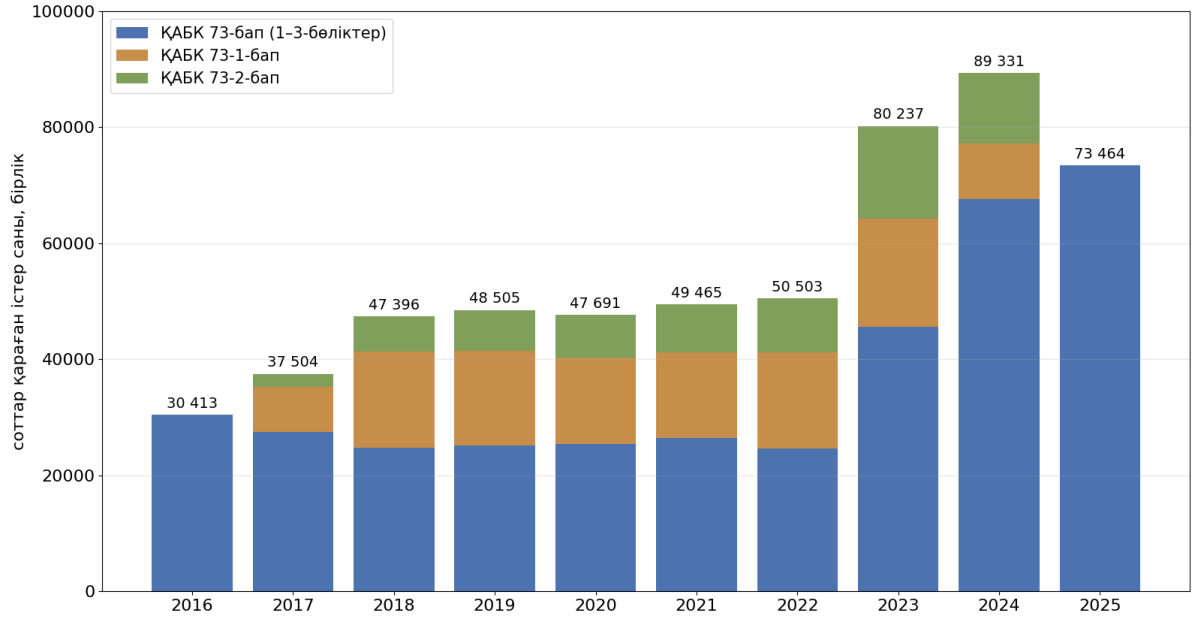
ауырлығының төмендеуі жазаның превентивтік әлеуетін әлсіретті – бұл кезеңге берілген доктриналық баға бірінші тарауда келтірілді [27; 28]. Ұқсас серпін ұрып-соғу құрамы бойынша да байқалды: қылмыстық қудалаудың орнына келген әкімшілік іс жүргізу сан жағынан «өнімді» көрінгенімен, санкциялардың жеңілдігі мен қайталанушылыққа әсердің әлсіздігі бұл өнімділікті статистикалық иллюзияға айналдырды [146]. Осылайша декриминализация кезеңі маңызды әдіснамалық сабақ қалдырды: тіркеу санының өсуі өздігінен қорғау деңгейінің өскенін білдірмейді – көрсеткіштің мәні оның артындағы құқықтық зардаптардың салмағына тәуелді.

Екінші – өтпелі – кезең (2020–2023 жылдар) салыстырмалы біртекті әкімшілік-құқықтық тіркеумен сипатталады, ал қылмыстық статистикада отбасылық-тұрмыстық сала негізінен ауыр құрамдар арқылы көрініс тапты. № 1-М нысанының деректері бойынша осы жылдары отбасылық-тұрмыстық қатынастар аясындағы криминалдық мінез-құлық актілері Қылмыстық кодекстің әртүрлі баптары шеңберінде үзік-үзік түрде де тіркеліп отырды – бас бостандығынан заңсыз айыру, тұрғын үйге қол сұғылмаушылықты бұзу, меншікке қарсы құқық бұзушылықтар сияқты құрамдар бойынша жекелеген фактілер жыл сайын есепке алынды [147; 148; 149; 150]; бұл үзік-үзіктік тұрмыстық зорлық-зомбылықтың көпбейнелі көріністерінің қылмыстық-құқықтық есепте жүйелі емес, шашыраңқы бейнеленетінін көрсетеді. Осы кезеңнің әкімшілік-құқықтық қабаты, керісінше, тұтас әрі салыстырмалы қатарды береді: № 1-АП (сот) нысанының деректері бойынша ҚАБК 73, 73-1 және 73-2-баптары бойынша соттар қараған істер саны 2018–2022 жылдары 47–51 мың аралығында тұрақты болып, 2023 жылы 80,2 мыңға – яғни бір жылда 1,6 есе – секірді, ал 2024 жылы 89,3 мыңға жетті (1-кесте, 1-сурет) [7]; соңғы секірістің басты факторы – құбылыстың нақты өсуі емес, 2023 жылғы шілдеден енгізілген анықтау тәртібінің латентті массивті жарыққа шығаруы [144]. Құрамішілік динамика да мазмұнды: 73-1-бабы бойынша қаралған істер 2017 жылғы 7,7 мыңнан 2023 жылы 18,6 мыңға (2,4 есе), 73-2-бабы бойынша 2,3 мыңнан 16,0 мыңға (7,0 есе, ал 2018 жылмен салыстырғанда 2,6 есе) өсті, бұл «жеңіл» физикалық зорлық-зомбылықтың бірте-бірте көріне бастағанын білдіреді [7]. Осы кезеңнің 2020–2021 жылдарына пандемиялық түзету қажет: 18 зерттеудің метаталдауы карантиндік шектеулер кезінде тұрмыстық зорлық-зомбылық оқиғаларының шамамен 8 пайызға өскенін, ал ресми тіркеудің бір мезгілде бұрмаланғанын көрсетеді [151], сондықтан отандық қатардағы 2020–2021 жылдардың салыстырмалы тұрақтылығы («плато») ішінара тіркеу мүмкіндіктерінің тарылуымен түсіндірілуі ықтимал.

1-кесте – Қазақстан Республикасындағы тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қатысты негізгі есептік көрсеткіштердің серпіні (2016–2026 жылдар)

Жыл	Соттар қараған әкімшілік істер (ҚАБК)			ҚАБК 461-бабы бойынша қаралған істер	ОТ-саладағы тіркелген қылмыстық ҚҚБ	ҚК 99-бабы бойынша ОТ-үлес, %
	барлығы (73, 73-1, 73-2-баптар)	73-1-бап	73-2-бап			
2016	30 413	–	–	3 008	485	10,8
2017	37 504	7 681	2 277	2 926	446	9,2
2018	47 396	16 538	6 043	2 892	919	17,5
2019	48 505	16 318	6 990	3 852	1 055	15,5
2020	47 691	14 945	7 347	4 442	1 072	18,2
2021	49 465	14 785	8 292	5 119	1 047	24,4
2022	50 503	16 670	9 226	5 060	942	20,8
2023	80 237	18 649	15 980	5 503	923	22,9
2024	89 331	9 637	12 076	5 345	3 382	22,5
2025	73 464	33	10	5 562	3 713	20,6
2026 (6 ай)	–	–	–	–	1 509	15,8

Ескертпе – ҚР БП ҚСжАЕК № 1-АП (сот) және № 1-М нысандарының жиынтық республикалық есептері негізінде автор құрастырған [6; 7]. ҚАБК 73-1 және 73-2-баптары 2017 жылғы шілдеде енгізіліп, 2024 жылғы маусымда алынып тасталды; 461-бап – қорғау нұсқамасын бұзу; «ОТ-үлес» – ҚК 99-бабы бойынша тіркелген фактілердің ішіндегі отбасылық-тұрмыстық саладағы үлес. «Барлығы» бағаны 73, 73-1 және 73-2-баптар бойынша қаралған істердің жиынын білдіреді (73-баптың өз бөліктері бойынша: 2016 – 30 413, 2017 – 27 546, 2018 – 24 815, 2019 – 25 197, 2020 – 25 399, 2021 – 26 388, 2022 – 24 607, 2023 – 45 608, 2024 – 67 618, 2025 – 73 421); 2025 жылғы деректер № 1-АП нысанының жылдық есебі бойынша толтырылды; 2026 жыл – қаңтар–маусым кезеңі (тек № 1-М нысаны бойынша); «–» – көрсеткіш тиісті кезеңде қолданылмаған не дерек жоқ.

1-сурет – ҚАБК 73, 73-1 және 73-2-баптары бойынша соттар қараған әкімшілік істердің жиынтық серпіні, 2016–2025 жылдар [7]

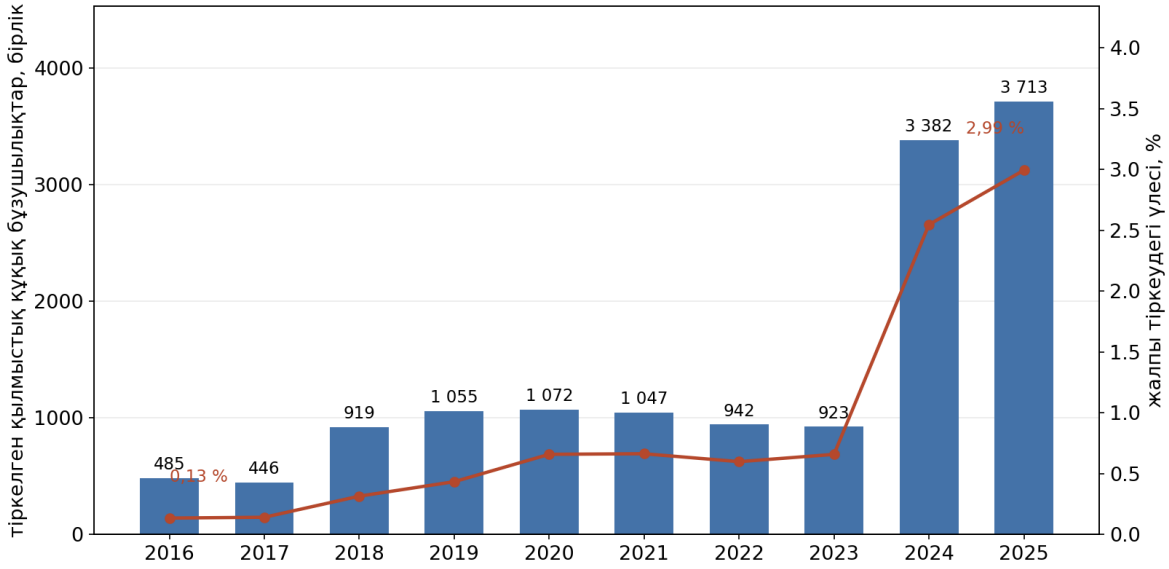
Жоғарыда сипатталған кезеңдердің криминологиялық мазмұнын бастапқы есептік нысандардың деректері нақтылауға мүмкіндік береді. № 1-М нысанының жиынтық республикалық есептерінде «отбасылық-тұрмыстық салада жасалған құқық бұзушылықтар саны» дербес графа ретінде жүргізіледі, сондықтан баспасөзде жарияланатын жиынтық бағалардан өзгеше, әдіснамалық жағынан біртекті және үзіліссіз қатар құруға болады [6]. Бұл қатар 1-кестеде келтірілген көпдереккөзді жиынтықты бақылау және нақтылау құралы ретінде қызмет етеді (2-кесте).

Қатардың мазмұны үш тұжырым береді. Біріншіден, отбасылық-тұрмыстық саладағы тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың абсолюттік саны 2016 жылғы 485-тен 2019–2021 жылдары 1 047–1 072-ге дейін өсіп, 2022–2023 жылдары 942 және 923-ке дейін сәл төмендеді, ал 2024 жылы 3 382-ге, 2025 жылы 3 713-ке секірді – бұл 2023 жылмен салыстырғанда төрт есеге жуық өсім; 2026 жылдың алты айында 1 509 факт тіркелген. Екіншіден, бұл секіріс құбылыстың нақты ұлғаюын емес, тіркеу арнасының ауысуын бейнелейді: 2024 жылғы маусымнан бастап ұрып-соғу мен денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтіру әкімшілік реттен қылмыстық ретке көшірілгендіктен, бұған дейін әкімшілік есепте көрінген массивтің бір бөлігі қылмыстық есепке ауысты: 2025 жылы 109-1-бап бойынша отбасылық-тұрмыстық салада 2 027, 108-1-бап бойынша 836 факт тіркеліп, олар осы саладағы жиынтық көрсеткіштің 77,1 пайызын құрады. Үшіншіден, жалпы тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар саны қысқарып отырған жағдайда (2016 жылғы 361,7 мыңнан 2025 жылы 124,0 мыңға дейін) отбасылық-тұрмыстық бөліктің жалпы массивтегі үлесі 0,13 пайыздан 2,99 пайызға дейін, яғни жиырма есеге жуық өсті (2-сурет) – бұл құқық қорғау назарының отбасылық салаға қарай жүйелі ығысуының сандық көрінісі. Халық санына шаққандағы коэффициент те осы бағытты растайды: 2024 жылы жүз мың тұрғынға 16,9 факт, 2025 жылы 18,3 факт тіркелген [6; 152].

2-кесте – Отбасылық-тұрмыстық салада жасалған тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың серпіні және баптық құрамы (№ 1-М нысаны), 2016–2026 жылдар

Жыл	Тіркелген ҚҚБ, барлығы	оның ішінде ОТ-салада	ОТ-үлесі, %	ОТ-салада тіркелген, оның ішінде:			
				ҚК 99-бап	ҚК 106-бап	ҚК 107-бап	ҚК 108-1, 109-1-баптар
2016	361 689	485	0,13	93	219	122	–
2017	316 418	446	0,14	87	181	117	–
2018	292 286	919	0,31	144	350	314	–
2019	243 462	1 055	0,43	116	393	356	–
2020	162 783	1 072	0,66	115	413	354	–
2021	157 884	1 047	0,66	141	374	359	–
2022	157 473	942	0,60	108	368	321	–
2023	140 272	923	0,66	108	337	336	–
2024	132 778	3 382	2,55	101	251	298	2 553
2025	123 990	3 713	2,99	80	251	333	2 863
2026 (6 ай)	56 978	1 509	2,65	32	134	143	1 084

Ескертпе – ҚР БП ҚСжАЕК № 1-М нысанының жиынтық республикалық есептері негізінде автор есептеген [6]. 2026 жыл – қаңтар–маусым кезеңі. «ОТ-сала» – отбасылық-тұрмыстық сала; «–» – тиісті кезеңде бап қолданыста болмаған. ҚК 108-1 және 109-1-баптары 2024 жылғы маусымнан бастап қолданылады; 115-1-бап (сталкинг) бойынша 2025 жылы тіркеу нөлдік болып, алғашқы фактілер 2026 жылы есепке алынды.

2-сурет – Отбасылық-тұрмыстық саладағы тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың абсолюттік саны мен жалпы тіркеудегі үлесі, 2016–2025 жылдар [6]

Ауыр құрамдардағы отбасылық-тұрмыстық үлестің серпіні 3-суретте көрсетілетін үрдісті толық жылдық деректермен растайды: адам өлтіру (99-бап) бойынша бұл үлес 2016 жылғы 10,8 пайыздан 2021 жылы 24,4 пайызға дейін өсіп, 2023–2025 жылдары 22,9–20,6 пайыз аралығында тұрақтады; денсаулыққа ауыр

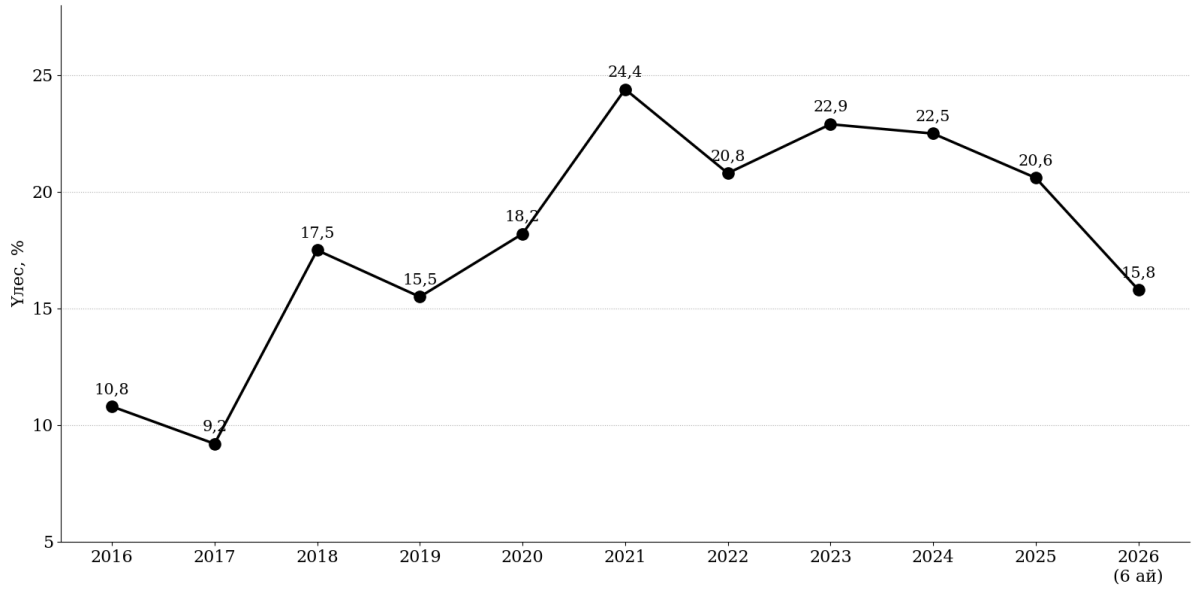
зиян келтіру (106-бап) бойынша 10,1 пайыздан 21,4 пайызға (2020 жыл) көтеріліп, реформадан кейінгі жылдары 15,4–17,0 пайыз шамасында қалыптасты; орташа ауырлықтағы зиян (107-бап) бойынша 2,4 пайыздан 13,6 пайызға дейін, яғни бес еседен астам өсті. Абсолюттік сандар бұл ретте қарама-қарсы бағытта қозғалады: 99-бап бойынша отбасылық-тұрмыстық фактілер 2016 жылғы 93-тен 2025 жылы 80-ге, 2026 жылдың алты айында 32-ге дейін азайды. Демек, үлестің өсуі отбасылық зорлық-зомбылықтың ұлғаюынан емес, «көше» зорлық-зомбылығының тезірек қысқаруынан туындайды және бұл есептеу 3-суреттегі ведомстволық бағалауға негізделген деректерді бастапқы есеппен бекітеді.

Үшінші – реформадан кейінгі – кезең (2024 жылдан бастап) тіркеу көрсеткіштерінің күрт өсуімен ерекшеленеді және бұл өсім құбылыстың нақты ұлғаюын емес, латентті массивтің жарыққа шығуын білдіреді. 2024 жылы полицияға отбасындағы зорлық-зомбылық туралы 100 мыңға жуық хабарлама түсті; жыл қорытындысы бойынша 85 мыңнан астам (85 035) қорғау нұсқамасы шығарылып, сот тәртібімен 18,5 мыңнан астам (18 572) ерекше талап белгіленді [4; 5]. 2025 жылы үрдіс жалғасты: криминализациядан кейін осы санаттағы тіркелетін қылмыстық құқық бұзушылықтар саны 16,2 пайызға өсті, полиция 84 мыңнан астам қорғау нұсқамасын шығарды [87], ал жылдың алғашқы бес айында 42 мыңға жуық (41 982) нұсқама шығарылып, 10 мыңға жуық (9 936) ерекше талап белгіленді [5]. Профилактикалық белсенділіктің осы өсімімен қатар ауыр зардаптардың төмендеуі байқалады: ресми деректер бойынша отбасы аясындағы кісі өлтірулер саны 2025 жылдың бес айында өткен жылғы тиісті кезеңмен (59 факт) салыстырғанда үштен бірден астамға (шамамен 34–35 пайызға) қысқарды, бұл жалпы кісі өлтіру динамикасынан әлдеқайда жылдам төмендеу [5]. Қолдау инфрақұрылымының жүктемесі де айқын: елде жұмыс істейтін 69 дағдарыс орталығына 2024 жылы 5,5 мыңнан астам адам, оның ішінде 3,7 мыңы балаларымен бірге жүгінген, ал «111» бірыңғай сенім телефонына түскен өтініштер саны 2023 жылғы 316-дан 2024 жылы 1 302-ге, 2025 жылдың бес айында 1 459-ға дейін өсті [4; 5]. Кіру ағынының ішкі құрылымы да назар аудартады: жүз мыңға жуық хабарламаның 85 мыңнан астамы қорғау нұсқамасымен аяқталуы түскен дабылдардың басым бөлігінің расталатынын және полицияның оларға формальды емес, құралдық түрде ден қоятынын көрсетеді; қалған бөлігі расталмаған, қайталанған немесе өзге құқықтық арнаға (қылмыстық іс, әкімшілік іс) бағытталған жағдайларға тиесілі. Осылайша «хабарлама – нұсқама – сот шарасы – қылмыстық қудалау» тізбегі тіркеу шұңғымасының дәйекті буындарын құрайды және әрбір буынның өткізу қабілеті профилактикалық жүйенің жиынтық сапасын айқындайды. Осы қатарлардың жиынтық интерпретациясы мынадай: тіркеудің өсуі мен өлім-жітімнің төмендеуінің қатар жүруі – профилактикалық жүйенің «ерте ұстап қалу» қабілетінің артқанының, яғни ушығудың бастапқы буындарында араласудың күшейгенінің белгісі.

Құрылымдық талдау тұрмыстық зорлық-зомбылықтың криминологиялық бейнесін тереңдетеді. Ең алдымен ауыр зорлықтық құрамдардағы отбасылық-тұрмыстық үлестің серпіні назар аудартады: № 1-М нысанының деректері

бойынша Қылмыстық кодекстің 99-бабы (адам өлтіру) бойынша тіркелген фактілердің отбасылық-тұрмыстық салада жасалған үлесі 2017 жылғы 9,2 пайыздан 2024 жылы 22,5 пайызға дейін дәйекті өсіп, 2025 жылы 20,6 пайызды құрады (1-кесте, 3-сурет) [6]; тәуелсіз растау ретінде Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің баяндамасына сүйенетін талдау да қазіргі кезде әрбір төртінші кісі өлтірудің отбасылық-тұрмыстық сипатта екенін, ал 2018–2019 жылдары бұл үлестің 16–17 пайыз шамасында болғанын көрсетеді [153]. Жалпы кісі өлтірулер саны азайып отырған тұста осы үлестің екі жарым есе өсуі қатаң қорытынды береді: «көше» зорлық-зомбылығы тезірек тартылып, отбасылық орта елдегі қатерлі зорлық-зомбылықтың басты өндіруші аймағына айналып барады. Бұған қажетті қорғаныс шегінен шығу құрамдарының көрінісі қосылады: 2024 жылы қажетті қорғаныс шегінен шығып адам өлтірудің тіркелген 11 фактісінің 6-уы, 2025 жылы 3 фактінің 3-і де отбасылық-тұрмыстық салада тіркелген [6] – бұл «қорғаныстық» істердің басым бөлігі созылмалы тұрмыстық зорлық-зомбылық аясында туындайтынын айғақтайды.

Гендерлік қимада да айқын асимметрия сақталады: адам өлтіру бойынша әйелдердің құқық бұзушы ретіндегі үлесі 2021–2023 жылдары 10,1–11,6 пайыз аралығында, денсаулыққа ауыр зиян келтіру бойынша 12,97–13,6 пайыз, орташа ауырлықтағы зиян бойынша небәрі 2,7–3,4 пайыз болды [3]. Айрықша көрсеткіш – қорғаныс құрамдарындағы әйелдер үлесінің өсуі: қажетті қорғаныс шегінен шығып адам өлтіру бойынша ол 2021 жылғы 20 пайыздан 2023 жылы 27 пайызға жетті [3]; бұл сандар әйелдер жасайтын ауыр зорлық-зомбылықтың елеулі бөлігінің ұзақ қысымға берілген қорғаныстық жауап екенін статистикалық тұрғыдан растап, қажетті қорғану институтының (1.2-бөлім) виктимологиялық мәнін көрсетеді.

3-сурет – Адам өлтірудегі (ҚК 99-бабы) отбасылық-тұрмыстық үлестің серпіні, 2016–2025 жылдар және 2026 жылдың алты айы, % [6]

Криминализациядан кейінгі кезеңнің баптық құрылымы 3-кестеде келтірілген. Ол реформаның негізгі нәтижесін көрсетеді: отбасылық-тұрмыстық

массивтің ядросын енді Қылмыстық кодекстің 108-1 және 109-1-баптары құрайды, ал ауыр құрамдар сандық жағынан салыстырмалы тұрақты қалып отыр. Сонымен бірге ұрып-соғу бойынша тіркелген фактілердің ішіндегі отбасылық-тұрмыстық үлес біртіндеп төмендейді (2024 жылы 41,5 пайыз, 2025 жылы 38,1 пайыз, 2026 жылдың алты айында 29,3 пайыз), бұл жаңа құрамның қолданылу аясының отбасы шегінен шығып, тұрмыстық жанжалдардың кең шеңберін қамти бастағанын білдіреді және «жеңіл» физикалық зорлық-зомбылықтың жалпы көрініу деңгейінің артқанының белгісі болып табылады.

Психологиялық зорлық-зомбылықтың есептік көрінуі туралы жоғарыда айтылған болжам да эмпирикалық расталды: 2025 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілген сталкинг құрамы (115-1-бап) бойынша бірінші жылы бірде-бір факт тіркелмесе, 2026 жылдың алты айында 161 факт есепке алынды, олардың 154-і (95,7 пайызы) әйелдерге қатысты, 35-і отбасылық-тұрмыстық салада жасалған [6]. Бұл жаңа құрамның «іске қосылу» кезеңінің шамамен бір жылға созылғанын және оның нақты гендерлік бағдарланған қорғау құралына айналғанын көрсетеді. Ұқсас серпін некеге тұруға мәжбүрлеу құрамы бойынша да байқалады (125-1-бап): 2025 жылы 5 факт тіркелсе, 2026 жылдың алты айында 19 факт тіркеліп, олардың 5-і кәмелетке толмағандарға қатысты болған. Азаптау (110-бап) және қорқыту (115-бап) құрамдарының сандық шамасы, керісінше, өзгеріссіз төмен күйінде қалып отыр (жылына 30-дан және 160-тан аспайды), бұл созылмалы психологиялық қысымның қылмыстық-құқықтық бағалануының әлі де жүйесіз екенін көрсетеді.

3-кесте – Тұрмыстық зорлық-зомбылықпен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтардың баптық құрылымы және олардың ішіндегі отбасылық-тұрмыстық бөлік, 2024–2026 жылдар

Қылмыстық кодекстің бабы	2024 жыл		2025 жыл		2026 жыл (6 ай)	
	барлығы	ОТ-сала	барлығы	ОТ-сала	барлығы	ОТ-сала
Адам өлтіру (99-бап)	449	101	388	80	203	32
Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу (105-бап)	494	3	391	0	579	0
Денсаулыққа ауыр зиян келтіру (106-бап)	1 627	251	1 588	251	717	134
Денсаулыққа орташа ауырлықтағы зиян келтіру (107-бап)	2 644	298	2 443	333	1 374	143
Денсаулыққа жеңіл зиян келтіру (108-1-бап)	2 513	754	3 269	836	1 646	325
Ұрып-соғу (109-1-бап)	4 338	1 799	5 319	2 027	2 589	759
Азаптау (110-бап)	32	13	29	5	24	7
Қорқыту (115-бап)	157	15	134	9	91	4
Сталкинг (115-1-бап)	–	–	–	–	161	18
Зорлау (120-бап)	421	30	393	28	231	20
Жыныстық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері (121-бап)	284	27	268	30	157	22
Кәмелетке толмағандарды азғындату (124-бап)	99	6	99	4	61	4

Қылмыстық кодекстің бабы	2024 жыл		2025 жыл		2026 жыл (6 ай)	
	барлығы	ОТ-сала	барлығы	ОТ-сала	барлығы	ОТ-сала
Кәмелетке толмағанды тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді орындамау (140-бап)	129	6	105	7	57	3
ОТ-салада барлығы (барлық баптар бойынша)	132 778	3 382	123 990	3 713	56 978	1 509

Ескертпе – ҚР БП ҚСжАЕК № 1-М нысанының деректері бойынша автор құрастырған [6]. «–» – бап тиісті кезеңде қолданыста болмаған немесе факт тіркелмеген.

Жәбірленуші тарапының сандық профилі № 1-М нысанының «әйелдерге қатысты» және «кәмелетке толмағандарға қатысты» графалары бойынша қалпына келтіріледі (4-кесте). Жеке адамға қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар ішінде әйелдерге қатысты жасалғандардың үлесі 2016–2023 жылдары 32–40 пайыз аралығында ауытқып, 2024 жылы 50,6 пайызға, 2025 жылы 49,4 пайызға көтерілді; абсолюттік мәнде бұл 2 392-ден (2023 жыл) 7 509-ға (2025 жыл) дейінгі үш еседен астам өсім. Мұндай секіріс жоғарыда көрсетілгендей ұрып-соғу мен жеңіл зиянның қылмыстық есепке көшуімен түсіндіріледі: дәл осы құрамдарда жәбірленушілердің басым бөлігі әйелдер болып табылады (109-1-бап бойынша 2025 жылы тіркелген 5 319 фактінің 3 790-ы, яғни 71,3 пайызы әйелдерге қатысты жасалған). Кәмелетке толмағандарға қатысты тіркеу 2016 жылғы 1 114 фактіден 2025 жылы 1 993 фактіге дейін өсіп, үлесі 8,8 пайыздан 13,1 пайызға жетті. Осылайша ресми есеп тұрмыстық зорлық-зомбылықтың виктимологиялық профилін бұрынғыдан айқынырақ көрсете бастады, алайда бұл «көріну» ең алдымен қылмыстық-құқықтық арнаның кеңеюінің нәтижесі болып қала береді.

4-кесте – Әйелдер мен кәмелетке толмағандарға қатысты жасалған тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың серпіні (№ 1-М нысаны), 2016–2026 жылдар

Жыл	Жеке адамға қарсы ҚҚБ (ҚК 1-тарауы)					Отбасы мен кәмелетке толмағандарға қарсы ҚҚБ (ҚК 2-тарауы)	
	барлығы	әйелдерге қатысты	үлесі, %	кәмелетке толмағандарға қатысты	үлесі, %	барлығы	кәмелетке толмағандарға қатысты
2016	12 637	5 060	40,0	1 114	8,8	974	77
2017	10 183	3 989	39,2	905	8,9	859	52
2018	9 826	3 712	37,8	965	9,8	381	41
2019	9 335	3 435	36,8	1 005	10,8	421	34
2020	7 877	2 714	34,5	1 031	13,1	443	53
2021	7 655	2 654	34,7	1 138	14,9	502	45
2022	6 943	2 232	32,1	905	13,0	491	64
2023	7 106	2 392	33,7	1 131	15,9	658	90
2024	13 976	7 072	50,6	1 846	13,2	971	148
2025	15 194	7 509	49,4	1 993	13,1	891	177

Жыл	Жеке адамға қарсы ҚҚБ (ҚК 1-тарауы)					Отбасы мен кәмелетке толмағандарға қарсы ҚҚБ (ҚК 2-тарауы)	
	барлығы	әйелдерге қатысты	үлесі, %	кәмелетке толмағандарға қатысты	үлесі, %	барлығы	кәмелетке толмағандарға қатысты
2026 (6 ай)	8 322	3 945	47,4	1 198	14,4	566	110

Ескертпе – ҚР БП ҚСжАЕК № 1-М нысанының деректері бойынша автор есептеген [6]. 2026 жыл – қаңтар–маусым кезеңі.

Аумақтық құрылым да біркелкі емес. Виктимологиялық зерттеу деректері өңірлер арасындағы айырмашылықтың айтарлықтай екенін көрсетеді: интимдік серіктес тарапынан болатын зорлық-зомбылықтың таралуы бойынша ең төмен көрсеткіштер оңтүстік өңірлердің бірінде (өмір бойы 7,6 пайыз) тіркелсе, психологиялық зорлық-зомбылық бойынша солтүстік және шығыс өңірлерде көрсеткіштер орташадан бірнеше есе жоғары болып шықты [2]. Мұндай дифференциация зорлық-зомбылықтың әлеуметтік-мәдени мәнмәтінге, урбандалу деңгейіне және жүгіну мәдениетіне тәуелділігін көрсетеді және профилактикалық шараларды өңірлік бейімдеу қажеттігін негіздейді; өңірлік үлестіру мәселесі детерминанттар талдауында (2.2-бөлім) жалғасын табады.

Құрылымның нысандық қимасында ресми статистиканың жүйелі ығысуы байқалады: тіркеу физикалық зорлық-зомбылыққа шоғырланған, ал психологиялық, экономикалық және едәуір дәрежеде сексуалдық зорлық-зомбылық есептік көріністен тыс қалады. Виктимологиялық өлшемдер бұл арақатынасты керісінше көрсетеді: сауалнамаларда психологиялық қысым ең жаппай нысан ретінде тіркеледі [2]. Осы алшақтық заңнамалық жаңалықтардың статистикалық мәнін арттырады: 2025 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілген Қылмыстық кодекстің 115-1-бабы (сталкинг) психологиялық қысымның бір бөлігін дербес тіркеу арнасына айналдырды [47] және осы жаңа құрам бойынша қалыптасатын статистика психологиялық зорлық-зомбылықтың көрінуін арттыруға тиіс. Профилактикалық шаралардың өзара арақатынасы да құрылымдық ақпарат береді: 2024 жылы әрбір төрт-бес қорғау нұсқамасына шамамен бір сот арқылы белгіленген ерекше талап сәйкес келді (85 мыңнан астам нұсқамаға 18,5 мыңнан астам талап) [5]. Бұл арақатынас профилактикалық әрекеттің «шұңғымалы» құрылымын бейнелейді: жағдайлардың басым бөлігі жедел полициялық деңгейде тоқтатылады, ал неғұрлым қауіпті немесе қайталанған жағдайлар соттық шектеу режиміне өтеді; шұңғыманың осы конфигурациясы тәуекелді саралаудың жұмыс істеп тұрғанын көрсетеді, алайда өтпелі буынның (нұсқамадан талапқа) негізділігін бағалау сот практикасын арнайы зерттеуді қажет етеді.

Балаларға қатысты бөлік жеке қарауды талап етеді. 2024 жылғы реформа кәмелетке толмағандарға қарсы жыныстық қол сұғушылықтар үшін жазаны түбегейлі қатаңдатып [46], осы санаттағы істерге қоғамдық және құқық қорғау назарын күшейтті; ювеналдық профилактика жүйесі де жандандырылды – әрбір мектепке ювеналдық полиция қызметкерлері бекітіліп, бір жылда 12 мыңнан

астам профилактикалық іс-шара өткізілді [4]. Білім беру ортасындағы ағартушылық қамту да ауқымды: оқу орындарында балалардың құқықтары мен қауіпсіз мінез-құлық мәселелері бойынша 94 мыңнан астам сөз сөйлеу ұйымдастырылып, интернет-кеңістіктен балаларға зиянды 35 мыңнан астам құқыққа қайшы контент анықталды [4]; бұл көрсеткіштер балалар бөлігіндегі профилактиканың ақпараттық-ағартушылық құрамдасының жандана бастағанын білдіреді. Сонымен бірге балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың статистикалық көрінісі ересектерге қарағанда да бұрмаланған: бала жәбірленуші ретінде өз бетінше жүгіне алмайды, ал отбасы ішіндегі қол сұғушылық туралы хабарлауға тиіс ересектердің өзі көбіне құқық бұзушылар болып табылады. Жыныстық сипаттағы қылмыстардың латенттілігі жалпы қылмыстылықтан жоғары екені арнайы зерттеулерде дәйектелген [154], ал отбасылық мәнмәтін бұл латенттілікті одан әрі тереңдетеді. Осы себепті балаларға қатысты бөлікте медициналық және білім беру ұйымдарының хабардар ету міндеті (1.2-бөлімде талданған) статистикалық жүйенің шешуші «сенсорына» айналады. Балалар бөлігіндегі латенттілікті төмендетудің тағы бір арнасы – іс жүргізушілік ортаның балаға бейімделуі: айғақтарды депонирлеу және қайталама жауап алуларды болғызбау тетіктері (1.2-бөлімде талданған) жәбірленуші баланың және оның қамқоршыларының процеске қатысу дайындығын арттырып, жүгінудің психологиялық құнын төмендетеді [92]; осылайша процестік кепілдіктер тек қорғау құралы емес, статистикалық көрінудің де факторы болып шығады.

Латенттілік мәселесі осы бөлімнің түйінді тақырыбы болып табылады, өйткені тұрмыстық зорлық-зомбылық латентті қылмыстылықтың классикалық үлгісі саналады. Криминологиялық доктринада латентті қылмыстылық деп құқық қорғау органдарына мәлім болмаған не мәлім болса да есепке алынбаған қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығы түсініледі; Р.М. Акутаев латенттіліктің табиғи (жәбірленушінің жүгінбеуінен туындайтын), жасанды (тіркеуден жасырудан туындайтын) және шекаралық түрлерін ажыратады [155]. Латентті қылмыстылықты ашылмаған қылмыстылықтан ажырата білу қажет: соңғысы тіркелген, бірақ кінәлісі анықталмаған істерді қамтиды, ал латенттілік тіркеудің өзіне дейінгі кезеңде жатыр [156]. Латенттіліктің теріс зардаптары жүйелі: ол қылмыстылықтың нақты бейнесін бұрмалайды, жазаның бұлтартпастығы қағидатын әлсіретеді, жәбірленушілерді қорғаусыз қалдырады және өзін-өзі өндіретін жазасыздық ортасын қалыптастырады [157]. Тұрмыстық зорлық-зомбылықта латенттіліктің тағы бір – рәсімдік – қабаты болды: арыздың кері қайтарылуы мен татуласу тетігі арқылы қозғалған істердің едәуір бөлігі құқықтық нәтижеге жетпей тоқтатылып отырды, бұл іс жүзінде тіркелген фактілердің «екінші латенттенуін» туғызды. 2024 жылғы реформаның қудалауды жария тәртіпке көшіруі және қайталану жағдайында татуласуға тыйым салуы дәл осы қабатты қысқартуға бағытталды [46] және ерекше талаптар санының өсуі осы өзгерістің практикалық ізі ретінде оқылуы мүмкін. Реформаға дейінгі тетіктің әлсіздігін ресми бағалау да растайды: Адам құқықтары жөніндегі уәкіл аппаратының деректері бойынша отбасылық-тұрмыстық саладағы жолын кесу және профилактика шараларының тиімділігі 2020 жылы небәрі 20 пайызды,

2023 жылы 35 пайызды құраған – қалған жағдайларда әрекеттер қайталанып, ауырлай түскен [153]. Өлшеу тұрғысынан латенттілік тікелей бақыланбайды, сондықтан жанама әдістер қолданылады: виктимологиялық сауалнамалар, сараптамалық бағалау, жанама индикаторларды салыстыру [158]; латенттілікті дәл өлшеудің математикалық модельдері де ұсынылған, алайда олардың қолданбалы дәлдігі бастапқы деректердің сапасына тәуелді болып қала береді [159].

Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың латенттілігін тереңдететін факторлар кешені өзіндік ерекшелігі бар. Отандық арнайы зерттеуде Н.К. Абдраманова мен Е.О. Алауханов тұрмыстық зорлық-зомбылық латенттілігінің құрылымын талдап, оның басты қайнар көзі ретінде жәбірленушінің құқық бұзушыға эмоциялық және экономикалық тәуелділігін, отбасылық беделді сақтау ниетін, әлеуметтік таңбадан қорқуды және мемлекеттік қорғау тетіктеріне сенімсіздікті атайды; авторлардың бағалауынша, ресми тіркеу нақты ауқымның аз ғана бөлігін қамтиды [160]. Бұл тұжырымдар эмпирикалық өлшемдермен расталады: Ұлттық статистика органдары БҰҰ құрылымдарымен бірлесіп жүргізген іріктемелі зерттеу бойынша 18–75 жастағы әйелдердің 17 пайызы өмірінде серіктесі тарапынан физикалық және (немесе) сексуалдық зорлық-зомбылыққа ұшыраған [2] – бұл үлесті абсолюттік шамаға айналдырса, зардап шеккендердің саны ресми тіркеу көрсеткіштерінен көп еселеп асып түседі. Бұл ретте өмір бойғы таралым мен соңғы он екі айдағы таралымның әдіснамалық айырмасын ескеру қажет: біріншісі жинақталған тәжірибені, екіншісі ағымдағы жүктемені өлшейді және ұлттық зерттеуде екі көрсеткіш те есептелген [2]. Реформаға дейінгі кезеңде құқық бұзушылықтардың 60 пайыздан астамының «сұр аймақта» қалғаны туралы ресми баға да осы алшақтықты растайды [144]. Сонымен, тіркеу көрсеткіштерінің 2023–2025 жылдардағы өсуін дәл латенттілік призмасы арқылы оқу қажет: анықтау тәртібіне көшу мен криминализация айсбергтің су асты бөлігін жарыққа шығара бастады және бұл процесс аяқталған жоқ. Көмекке жүгіну арнасының тарлығы да латенттіліктің жанама индикаторы: 2023 жылы осы салада 67,5 мың әкімшілік және қылмыстық іс тіркелгенімен, дағдарыс орталықтарына небәрі 4,4 мың адам, яғни шамамен 6,5 пайыз жүгінген; жекелеген өңірлерде бұл көрсеткіш 2–3 пайыздан аспаған [153]. Сонымен қатар ресми баяндамаларда жәбірленушілердің 40–45 пайызын ер адамдар құрайтыны келтіріледі – бұл баға әдіснамалық пікірталас тудырғанымен, кем дегенде екі қорытындыны негіздейді: тұрмыстық зорлық-зомбылық таза «әйелдер мәселесі» шеңберінен кең және ер жәбірленушілердің жүгіну кедергілері жеке зерттеуді қажет етеді [153]. Латенттіліктің аумақтық-мәдени өлшемі де ескерілуге тиіс: Орталық Азия криминологиясында көрсетілгендей, дәстүрлі қоғамдастықтарда отбасылық беделді қорғау нормасы мен «кір жуығын сыртқа шығармау» ұстанымы жүгіну ықтималдығын қала ортасына қарағанда төмендетеді, сондықтан өңірлер арасындағы тіркеу айырмашылығы нақты таралым айырмашылығынан гөрі жүгіну мәдениетінің айырмашылығын бейнелеуі ықтимал [58]; бұл жағдай аумақтық салыстыруларды виктимологиялық деректермен міндетті түрде тексеруді талап етеді. Автордың бұрынғы жарияланымында жүгінбеудің жеті типтік себебі жүйеленген: қолданылған

шаралардың тиімсіздігі, жанжалды жария еткісі келмеу, өз бетінше шешуге сенімділік, кек алудан қорқу, кінәлінің түзелетініне сену, зиянның елеусіздігі және отбасының бұзылуын қаламау [161]. Тәуелсіз ұлттық сауалнама (395 азамат және 29 дағдарыс орталығы қызметкері) респонденттердің 34 пайызы ғана полицияға жүгінетінін, ал 2018–2022 жылдары ҚАБК 73, 73-1, 73-2-баптары бойынша тоқтатылған істер үлесінің 61,8-ден 45,6 пайызға дейінгі диапазонда болғанын көрсетеді [162].

Латенттіліктің ең ауыр көрінісі – зорлық-зомбылықтың қатерлі нәтижелерінің гендерлік өлшемі. Қоғамдық пікірталаста Қазақстанда жыл сайын зорлық-зомбылықтан төрт жүзге жуық әйел қаза табатыны туралы баға айтылып жүр; бұл сан ресми жіктелген статистика емес, жанама есептеулерге негізделген журналистік баға болғанымен, мәселенің ауқымын қоғам назарына шығарды және фемицид ұғымын заңнамалық айналымға енгізу туралы пікірталасты өршітті [163]. Халықаралық деңгейде бұл бағыт институттанған: Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы гендерлік уәжді әйел өлтірулерге қарсы шаралар туралы арнаулы қарар қабылдаса [164], БҰҰ Статистикалық комиссиясы фемицидті өлшеудің бірыңғай статистикалық жүйесін бекітті, ол кісі өлтірулерді жәбірленушінің жынысы, құқық бұзушымен қатынасы және гендерлік уәж белгілері бойынша жіктеуді көздейді [165]. Отандық есепке алу жүйесінде мұндай жіктеу әзірге жоқ: кісі өлтіру статистикасы жәбірленуші мен құқық бұзушының қатынасы бойынша жүйелі бөлінбейді, бұл қатерлі зорлық-зомбылықтың гендерлік құрылымын дәл бағалауға мүмкіндік бермейді және статистикалық жүйені жетілдірудің басым бағытын құрайды. Осы бағыттың нақты мазмұны халықаралық стандартпен айқындалған: фемицидті өлшеу жүйесі кісі өлтірулерді жәбірленушінің жынысы бойынша ғана емес, құқық бұзушымен қатынасының сипаты (интимдік серіктес, отбасы мүшесі, өзге адам) және гендерлік уәж индикаторлары бойынша жіктеуді талап етеді [165]; мұндай жіктеудің ұлттық есепке енгізілуі қатерлі зорлық-зомбылық мониторингін халықаралық салыстырмалы деңгейге көтерер еді және осы жұмыстың үшінші тарауындағы ұсыныстар қатарына енгізіледі.

Жүргізілген талдау мынадай қорытындыларға алып келеді. Біріншіден, Қазақстандағы тұрмыстық зорлық-зомбылықтың ресми көрінісі 2023–2024 жылдардағы институционалдық реформалармен түбегейлі өзгерді: жылына 100 мыңға жуық хабарлама, 85 мыңнан астам қорғау нұсқамасы және өсіп келе жатқан қылмыстық тіркеу – бұл құбылыстың нақты ауқымына жақындаудың, яғни латенттіліктің төмендеуінің көрсеткіштері. Екіншіден, құрылымдық талдау тұрмыстық зорлық-зомбылықтың қосполюсті табиғатын ашады: бір полюсте – жаппай, бірақ салыстырмалы жеңіл көріністер, екінші полюсте – елдегі кісі өлтірулердің басым бөлігін өндіретін ауыр ядро; профилактикалық жүйенің міндеті – бірінші полюстен екіншісіне ушығуды үзу және өлім-жітімнің қазіргі төмендеуі осы міндеттің шешіле бастағанын көрсетеді. Әкімшілік «төменгі қабат» та жаңа шектерінде жұмыс істеп тұр: денсаулыққа зиян келтіру құрамдары алынып тасталғаннан кейінгі редакциядағы 73-бап бойынша (қорлау, кемсіту, мүлікті бүлдіру) 2024 жылы 74,3 мың құқық бұзушылық тіркелді – салыстыру үшін, 2010 жылы ескі, «кең» редакция бойынша 60,5 мың факт есепке

алынған еді [153]. Бес жылдық көкжиекте де ресми деректер оң үрдісті көрсетеді: әйелдерге қатысты қылмыстардың жалпы саны екі есеге жуық қысқарып, оның ішінде зорлықтық қылмыстар үштен бірден астамға, кісі өлтірулер жартысына жуық азайған [166]. Бұл қатарларды абсолюттік шындық ретінде емес, ресми есептің ішкі динамикасы ретінде оқыған жөн, алайда олардың зардап көрсеткіштеріне (өлім-жітімге) сүйенетіні сенімділік дәрежесін арттырады. Үшіншіден, латенттілік төмендегенімен, еңсерілген жоқ: виктимологиялық өлшемдер мен ресми тіркеу арасындағы алшақтық, психологиялық және экономикалық нысандардың есептік көрінбеуі, балалар бөлігінің бұрмалануы және қатерлі статистиканың гендерлік жіктелмеуі сақталып отыр.

2.2 Әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың детерминанттары және құқық бұзушының жеке басының сипаттамасы

Профилактиканың пәрмеңділігі детерминанттарды дәл тануға тікелей тәуелді: себебі белгісіз құбылысқа қарсы шаралар ең қолайлы жағдайда сыртқы белгілерге бағытталған болып қалады. Сондықтан бұл бөлімде екі өзара байланысты міндет шешіледі: біріншіден, әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың детерминациялық кешені деңгейлер бойынша жүйеленеді; екіншіден, құқық бұзушының жеке басының криминологиялық сипаттамасы – оның әлеуметтік-демографиялық, психологиялық және мотивациялық белгілері – ашылады. Тұрмыстық зорлық-зомбылық саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың криминологиялық сипаттамасы мен мәселелері автордың бұрынғы жарияланымында да қарастырылған [161]. Автордың 2023 жылғы талдауында ҚСжАЕК-тің 4,4 мың қылмыстық ісі негізінде отбасылық-тұрмыстық қылмыскердің орташа бейнесі келтірілген: қылмыстардың 56,5 пайызын ер адамдар (олардың 52 пайызы 30–49 жаста, 74,3 пайызы жұмыссыз, 90,6 пайызы орта білімді), 43,5 пайызын әйелдер жасаған; субъектілердің 68,6 пайызы жәбірленушімен некелік не ортақ тұрмыстық қатынаста болған, ал істердің 56,5 пайызында әрекет мас күйде жасалған [140].

Әдіснамалық бастапқы нүкте – детерминация ұғымының өзі. Криминологиялық доктринада қылмыстылықтың себептері деп қылмыстық мінез-құлықты генетикалық тұрғыдан туындататын құбылыстар, ал жағдайлары деп себептердің әрекетіне мүмкіндік туғызатын, оны жеңілдететін мән-жайлар түсініледі; екеуінің жиынтығы «детерминанттар» деген тектік ұғыммен қамтылады [167]. Жағдайлардың өзі іштей сараланууға тиіс: қалыптастырушы жағдайлар тұлғаның криминогендік қасиеттерінің түзілуіне қатысса, ықпал етуші жағдайлар нақты әрекеттің жасалуын жеңілдетеді; профилактикалық стратегия үшін бұл бөліністің мәні зор, өйткені терең себептерді жою ұзақ мерзімді әлеуметтік саясатты талап етсе, жағдайларды бейтараптандыру қолжетімді жедел резерв болып табылады [167]. Н.Ф. Кузнецова криминологиялық детерминацияның көпдеңгейлі табиғатын негіздеді: қылмыстылықты жалпы қоғам деңгейіндегі әлеуметтік қайшылықтар, топтық-орталық деңгейдегі жағымсыз жағдайлар және жеке тұлға деңгейіндегі деформациялар бірлесіп туындатады, сондықтан бір деңгейдің факторларын

абсолюттендіру талдауды бұрмалайды [168]. Детерминацияның ықтималдық сипатын да атап өткен жөн: криминогендік факторлар қылмысты бұлжымас қажеттілікпен емес, ықтималдықты арттыру арқылы туындатады, сондықтан бірдей жағдайдағы адамдардың мінез-құлқы әртүрлі болуы мүмкін; бұл қағида фаталистік түсіндірмелерден («орта бәрін шешеді») де, тұлғаны абсолюттендіруден де («бәрі мінезге байланысты») де бірдей қашықтықта тұруға міндеттейді және жауаптылық пен профилактиканың үйлесуіне теориялық негіз береді [168]. Сыртқы орта әсерінің қылмыстық әрекетке айналу тетігі мотивация буыны арқылы өтеді: орта тұлға арқылы «сынып», қажеттіліктер, мүдделер мен құндылық бағдарлар жүйесінде қайта өңделеді [169]. Ақырында, қазіргі криминологияда қылмыстылықтың өзін-өзі өндіру қабілеті – өзіндетерминация – жеке зерттеу пәніне айналды: криминогендік құбылыстар қылмыстылықтың ішкі ұдайы өндіріс көздерінің жұмыс істеуіне қолайлы жағдай туғызады [170]; тұрмыстық зорлық-зомбылық үшін бұл тетік ерекше өзекті, өйткені зорлық-зомбылық ортасында өскен ұрпақ оның келесі буындағы тасымалдаушысына айналады – бұл заңдылық бірінші тарауда әлеуметтік үйрену теориясы арқылы негізделді [34; 62]. Балалық шақтағы жыныстық зорлық-зомбылықтың кейінгі қылмыстық және делинквенттік мінез-құлықпен байланысы автордың қатысуымен жүргізілген лонгитюдтік зерттеуде де эмпирикалық расталды [171]. Ұлттық репрезентативті лонгитюдтік іріктеме (Add Health) бойынша балалық шақтағы жыныстық зорлық-зомбылық ер адамдарда жасөспірімдік делинквенттіліктің (IRR 1,35–1,69), кейін қамауға алынудың (OR 1,63), соттылықтың (OR 1,47) және бас бостандығынан айырудың (OR 1,78) ықтималдығын елеулі арттырады, ал әйелдерде байланыс зорлықсыз делинквенттілік пен қамауға алыну бойынша ғана тұрақты [171]. Осы бағыттағы 37 зерттеудің метаталдауы төрт және одан көп қолайсыз балалық тәжірибесі бар адамдарда зорлықтық мінез-құлық пен виктимизация тәуекелінің бірнеше есе жоғары екенін көрсетеді [172] – бұл «зорлық-зомбылық циклінің» сандық негізі.

Осы әдіснамалық тор арқылы тұрмыстық зорлық-зомбылықтың детерминанттарын төрт деңгейде жүйелеуге болады: жалпы әлеуметтік, әлеуметтік-мәдени (гендерлік), микроәлеуметтік (отбасылық) және жеке-тұлғалық. Мұндай бөліністің шарттылығын ескерген жөн: деңгейлер өзара сіңісіп жатады және нақты зорлық-зомбылық актісі әрқашан олардың қиылысында туындайды. Деңгейлердің өзара әрекетін типтік траектория мысалында көрсетуге болады: жұмыссыздық (жалпы әлеуметтік деңгей) отбасылық рөлдік дағдарысты өршітеді; «нағыз ер адам» стереотипі (мәдени деңгей) дағдарысты абырой мәселесіне айналдырады; жинақталған тұрмыстық реніштер (отбасылық деңгей) алкогольдік фонда (көлденең фактор) босап шығады; ал тұлғаның агрессиялық дағдысы мен төмен өзін-өзі бақылауы (тұлғалық деңгей) жанжалды күш қолдануға аударады. Осы тізбектің әрбір буыны – профилактикалық араласудың дербес нүктесі және дәл буындық тәсіл шаралар жүйесін (3-тарау) құрылымдауға мүмкіндік береді.

Жалпы әлеуметтік деңгейде тұрмыстық зорлық-зомбылықтың детерминациясы қоғамның әлеуметтік-экономикалық және құқықтық жағдайымен байланысты. Зорлықтық қылмыстылықтың әлеуметтік

факторларын арнайы зерттеген авторлар табыс теңсіздігін, жұмыссыздықты, тұрғын үй тапшылығын және әлеуметтік лифтілердің әлсіздігін фрустрациялық шиеленістің тұрақты көздері ретінде көрсетеді [173]. Отбасы деңгейінде бұл факторлар тікелей әрекет етеді: жұмыссыздық пен табыстың тұрақсыздығы отбасылық рөлдік құрылымды бұзып, «асыраушы» мәртебесінен айырылған адамның компенсаторлық агрессиясына жол ашады, ал тұрғын үй тапшылығы жанжалдасушы тараптарды бір кеңістікте қалуға мәжбүрлейді – бұл мән-жай зорлық-зомбылық жасаушыны тұрғын үйден шеттету тетігінің жоқтығымен қосылып (1.2-бөлім), зорлық-зомбылықтың созылмалылығын тереңдетеді. Экономикалық фактордың тағы бір көрінісі – жәбірленушінің құқық бұзушыға материалдық тәуелділігі: табыс көзінің, тұрғын үйдің және балаларды асыраудың зорлық-зомбылық жасаушы қолында шоғырлануы зорлық-зомбылықтан кетудің экономикалық құнын көтеріп, төзу стратегиясын «ұтымды» етеді; заңнамада экономикалық қысымның дербес нысан ретінде танылуы (1.1-бөлім) дәл осы тәуелділік тетігіне құқықтық ат қойды [44], алайда оны еңсеру құқықтық емес, әлеуметтік-экономикалық құралдарды талап етеді. Ресми талдау да осы қатарды растайды: құқық қорғау органдарының бағалауында отбасылық-тұрмыстық саладағы ауыр қылмыстардың негізгі себептері ретінде әлеуметтік мәселелер, жұмыссыздық, отбасылық құндылықтар рөлінің төмендеуі және алкогольді теріс пайдалану аталады [174]. Отандық криминологияда әйелдер қылмыстылығының мысалында әлеуметтік-экономикалық жағдай мен виктимділіктің өзара байланысы бұрын да көрсетілген болатын [63], ал виктимологиялық зерттеудің өңірлік дифференциациясы (2.1-бөлім) осы байланыстың аумақтық бейнесін береді [2]. Демографиялық-институционалдық қырда ерте және мәжбүрлі неке практикасының сақталуы дербес тәуекел факторы болып табылады: он сегіз жасқа дейін некеге тұрған әйелдер білім мен экономикалық дербестіктен ерте қол үзіп, тәуелділік конфигурациясына бастапқыдан енеді; осы себепті жиырма-жиырма төрт жастағы әйелдердің он сегізге дейін некеге тұрған үлесі ұлттық гендерлік индикаторлар қатарында бақыланады [2], ал өңірлік дәстүр контексі бұл фактордың Орталық Азия үшін өзектілігін арттырады [58].

Жалпы әлеуметтік деңгейдің құқықтық қырының да дербес криминогендік мәні бар: заңнаманың тұрақсыздығы, нормалар мен практиканың алшақтығы және жауаптылық режимдерінің жиі ауысуы құқықтық аномияны – тыйымдардың субъективтік мәнсізденуін – туғызады [173]. Осы тұрғыдан 2017 жылғы декриминализацияны криминогендік құқықтық фактордың таза мысалы ретінде бағалауға болады: жауаптылықтың жеңілдеуі зорлық-зомбылық жасаушылардың жазасыздық сезімін нығайтып, жәбірленушілердің жүгіну мотивациясын әлсіретті және дәл осы әсер 2024 жылғы кері реформаның негіздемесіне айналды [46; 81].

Әлеуметтік-мәдени деңгейдің өзегі – гендерлік стереотиптер кешені. Тарихи талдау көрсеткендей, дәстүрлі қоғамдағы әйелдің бағынышты мәртебесі құқықтық және әдет-ғұрыптық нормалармен бекітілген еді [13; 14] және формальды теңдіктің орнауы стереотиптердің мәдени өзегін автоматты түрде жоймады. Феминистік криминологияның классикалық тұжырымы осы

сабақтастықты түсіндіреді: ер адамның отбасындағы үстемдігі мәдени тұрғыдан заңдастырылған жерде зорлық-зомбылық девиация емес, биліктің «қалыпты» құралы ретінде қабылданады [30]; кросс-мәдени салыстырулар отбасылық зорлық-зомбылық деңгейінің қоғамдағы әйел мәртебесімен кері байланысын эмпирикалық растайды [35], ал көпдеңгейлі шолулар гендерлік нормаларды қоғамдастық деңгейінің басты факторы ретінде көрсетеді [36]. Мәдени стереотиптердің криминогендік әрекет ету тетігі жанжал ішінде ашылады: тұлғааралық қақтығыстың мәдени сценарийлері («намысты қорғау», «әйелді тәрбиелеу», «үйдегі істі сыртқа шығармау») ушығуды тежемей, керісінше жеделдетеді [175]. Осы стереотиптердің жүгіну мінез-құлқына әсері латенттілік талдауында көрсетілді: ұят пен әлеуметтік таңба қорқынышы жәбірленушіні үнсіздікке итермелейді [58; 160]. Мәселенің ауқымын мемлекеттік стратегиялық құжаттың өзі мойындайды: Отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасында әрбір төртінші әйелдің өмір бойында қатыгез қарым-қатынас түрлеріне ұшырайтыны және екі жастан он төрт жасқа дейінгі әрбір екінші баланың тәрбие процесінде психологиялық немесе тәндік жазалауға тап болатыны атап өтілген [12]. Соңғы көрсеткіш мәдени детерминацияның тағы бір қабатын – тәндік жазалаудың «тәрбие құралы» ретіндегі нормалануын – ашады: жазалау мен зорлық-зомбылықтың арасын ажыратпайтын тәрбиелік ұстанымдар балаға қатысты қол сұғушылықтың табалдырығын төмендетіп қана қоймай, балада зорлық-зомбылықты қатынастардың қалыпты тілі ретінде қабылдау үлгісін қалыптастырады [59]; осылайша «тәрбиелік» зорлық-зомбылық ұрпақаралық берілудің бастапқы буынына айналады. Демек, гендерлік-мәдени детерминанттар – профилактиканың ең «ұзақ ойнайтын», бірақ айналып өтуге болмайтын нысанасы. Мәдени детерминанттардың қазіргі трансляциялық арнасы – медиакеңістік: тұрмыстық зорлық-зомбылықтың бұқаралық ақпарат құралдарындағы репрезентациясы қоғамдық қабылдауды екі бағытта қалыптастыруы мүмкін – мәселені көрінетін етіп, жүгіну мінез-құлқын ынталандыру арқылы да, сенсациялық-жәбірленушіні кінәлау риторикасы арқылы стереотиптерді қайта өндіру жолымен де; отандық медиадискурстың талдауы осы екі үрдістің қатар жүріп отырғанын көрсетеді [176]. Демек, ақпараттық саясат мәдени деңгейдегі профилактиканың дербес құралы ретінде қаралуға тиіс.

Микроәлеуметтік деңгейде детерминация отбасының өз ішіндегі процестерде шоғырланады. Неке-отбасы институтының әлеуметтанулық талдауы отбасының тарихи трансформациясын – патриархалдық үлкен отбасыдан нуклеарлық отбасыға көшуді, рөлдердің қайта бөлінуін, ажырасу институтының қалыптасуын – көрсетеді [177]; осы трансформация аяқталмаған жерде рөлдік күтулердің қақтығысы туындайды: серіктестердің бірі эгалитарлық үлгіні ұстанса, екіншісі дәстүрлі сатылы тәртіпті талап етеді. Ерлі-зайыптылық жанжалдарының арнайы зерттеуі олардың типтік өзектерін – тұрмыстық міндеттердің бөлінуін, қаржыны, бос уақытты, туыстармен қатынастарды, қызғанышты – жүйелеп, жанжалдың деструктивті даму сценарийлерін сипаттады [178]; тұрмыстық жанжалдың зорлық-зомбылыққа ұласу динамикасы отандық доктринада ушығу тұжырымы арқылы түсіндіріледі [27]. Отбасылық

қолайсыздықтың ұрпақаралық салдары дербес дәлелденген: ата-ана отбасындағы зорлық-зомбылық, маскүнемдік пен қадағалаусыздық кәмелетке толмағандардың қылмыстық мінез-құлқының детерминациялық жүйесінде орталық орында тұрады [179]. Бұған қоса зорлық-зомбылықтың жәбірленуші тарапындағы деструктивті салдары да детерминациялық айналымға қосылады: отбасылық зорлық-зомбылық құрбандарының асоциалдану, тәуелділіктерге ұрыну және суицидтік мінез-құлыққа бейімделу тәуекелі арнайы зерттеулерде көрсетілген [180] – осылайша зорлық-зомбылық өз детерминанттарын өзі ұдайы өндіретін тұйық тізбекке айналады [170]. Отбасылық деңгейдің кеңістіктік шарты да елеусіз қалмауға тиіс: ажырасқаннан кейін де ортақ баспанада қалуға мәжбүрлік – тұрғын үй нарығының қолжетімсіздігі мен заңнамада зорлық-зомбылық жасаушыны шеттету тетігінің жоқтығы салдарынан – «аяқталған» жанжалды созылмалы қауіп көзіне айналдырады [102]; бұрынғы жұбайлардың заңнамалық субъектілер қатарына енгізілуі (1.1-бөлім) осы криминологиялық шындықтың нормативтік мойындалуы болып табылады.

Детерминациялық кешеннің ерекше буыны – алкогольдік-нашақорлық фактор, ол деңгейлердің бәрін көктей өтеді. Құқық пен алкоголизмнің арақатынасын зерттеген еңбектерде маскүнемдіктің криминогендік әсері үш арнада ашылады: ол тежеу тетіктерін әлсіретеді, жанжал ықтималдығын арттырады және тұлғаның тұрақты азғындауына алып келеді [181]; алкоголизммен күрестің әлеуметтік-басқарушылық мәселелері кеңестік кезеңнің өзінде жүйелі қойылған болатын [182]. Психологиялық зерттеулер алкоголизм кезіндегі тұлға өзгерісінің тереңдігін көрсетеді: құндылық сатылы жүйесінің тарылуы, эмоциялық дөрекілену, сыншылдықтың төмендеуі – осы өзгерістер отбасылық ортадағы агрессияның тұрақты фонын құрайды [183]. Отбасылық қылмыстардың алкоголь мен нашақорлық негізіндегі бөлігі дербес криминологиялық зерттеу пәніне айналған [184], ал клиникалық әдебиетте «алкогольдік некелердің» ассортативтілігі – тәуелді серіктестердің бірін-бірі таңдау және өзара тәуелділікті нығайту заңдылығы – сипатталған, бұл отбасылық алкоголизацияның өзін-өзі ұдайы өндіру тетігін ашады [185]. Қазақстандық көрініс осы тұжырымдарды сандық растайды: құқық қорғау органдарының деректеріне сүйенетін шолуларда отбасылық-тұрмыстық саладағы қылмыстық істердің 77,5 пайызға дейінгі және әкімшілік құқық бұзушылықтардың шамамен 40 пайызының алкогольмен байланысты екені келтіріледі [186], ал 2025 жылдың тоғыз айындағы құрамдық бөлініс мас күйде жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтар арасында ұрып-соғу (733 адам) мен денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтірудің (606 адам) жетекші орындарда тұрғанын көрсетеді [187]. Сонымен бірге әдіснамалық сақтық қажет: алкоголь зорлық-зомбылықтың түпкі себебі емес, катализаторы – ол бұрыннан бар жанжалдық-стереотиптік әлеуетті босатады, сондықтан профилактика тек «мастықпен күреске» сайылса, себептік кешеннің тереңдегі буындары қозғаусыз қалады. Сонымен бірге алкогольдік фактордың «көлденең» табиғаты оны профилактикалық тұрғыдан ерекше құнды нысанаға айналдырады: қолжетімділікті шектеу, ерте анықтау және емдеуге жолдама тетіктері арқылы алкогольдік буынға әсер ету себептік тізбектің бірнеше деңгейін бір мезгілде

әлсіретеді [181; 182]; дәл осы қисын ерекше талаптар құрамында алкогольге қатысты тыйымдардың көзделуін (1.2-бөлім) криминологиялық тұрғыдан негіздейді. Нашақорлық компонент алкогольдік фактормен құрылымдық жағынан ұқсас әрекет еткенімен, өз ерекшеліктері бар: тәуелділіктің қалыптасу жылдамдығы, қаражат іздеудің криминалдануы және отбасы ресурстарының жедел сарқылуы зорлық-зомбылық динамикасын жеделдетеді; отбасылық қылмыстардың нашақорлық негізіндегі бөлігі бойынша арнайы зерттеу профилактикалық араласудың медициналық буынсыз нәтижесіз қалатынын көрсетеді [184].

Детерминанттардан құқық бұзушы тұлғасына көшу заңды: жеке-тұлғалық деңгей – сыртқы факторлардың қылмыстық әрекетке айналатын түйіні. Криминологияда қылмыскер тұлғасы деп қылмыс жасаған адамның қоғамдық қауіптілігін айқындайтын әлеуметтік маңызды қасиеттерінің жүйесі түсініледі; бұл ұғым биологиялық емес, әлеуметтік табиғатта және тұлғаның құрылымы әлеуметтік-демографиялық, әлеуметтік-рөлдік, психологиялық және құқықтық белгілердің бірлігінде ашылады [188]. Тұлға мен қылмыстық жауаптылықтың байланысы да осы арнада шешіледі: жауаптылық әрекет үшін туындағанымен, оның дараландырылуы тұлғаны ескеруді талап етеді [189]. Психологиялық қырынан қылмыскер тұлғасының өзегі құндылық-нормативтік жүйенің деформациясында жатыр: құқықтық тыйымдардың субъективтік мәнсізденуі, «ақтау» тетіктерінің қалыптасуы [190]. Қазіргі іргелі зерттеулер осы тәсілді эмпирикалық байытты: қылмыскер тұлғасының криминологиялық-психологиялық талдауы оның қоғамнан жатсынуын, мазасыздығын және когнитивтік бұрмалауларын типтік белгілер ретінде көрсетеді [191], ал тұлғаны зерттеудің профилактикамен байланысы жеке алдын алудың теориялық негізін құрайды [192]; криминалдық зорлық-зомбылық субъектілерінің тұлғалық ерекшеліктері жеке монографиялық талдауға арналған [193].

Тұрмыстық зорлық-зомбылық субъектісінің әлеуметтік-демографиялық бейнесі отандық эмпирикалық зерттеулерде айқындалған. М.С. Кемалидің іріктемесі бойынша типтік құқық бұзушы – отыз бен елу жас аралығындағы, орта немесе орта-арнаулы білімді, тұрақты жұмыспен қамтылмаған немесе біліктілігі төмен еңбекпен айналысатын, жәбірленушімен некелік не онымен теңестірілген қатынастағы, әрекет сәтінде мас күйдегі және бұған дейін тұрмыстық негізде әкімшілік жауаптылыққа тартылған ер адам [26]. Ресейлік ұқсас зерттеулер бұл бейнені толықтырады: отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық субъектісіне жүйелілік, жәбірленушімен тұрақты бірге тұру және сыртқы ортада «қалыпты» беделсақтай білу тән [21]. Тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаушыны жалпы зорлықтық қылмыскерден ажырататын үш белгіні атап өткен жөн: біріншіден, жәбірленушімен тұрақты жеке байланыс – қол сұғушылық бейтаныс адамға емес, өз ортасына бағытталған; екіншіден, әрекет орнының тұрақтылығы – зорлық-зомбылық көбіне ортақ баспанада, куәгерсіз ортада жасалады, бұл дәлелдеуді қиындатып, латенттілікті тереңдетеді; үшіншіден, әрекеттің созылмалылығы – жекелеген оқиға емес, өсіп отыратын практика [21; 193]. Осы белгілер тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаушыға қатысты тәуекел бағалауының жалпы қылмыстық үлгілерден бөлек, қатынастар тарихына

негізделген арнаулы құралдарын талап етеді. Осы белгілердің профилактикалық мәні зор: бейненің әрбір элементі – жұмыссыздық, алкоголизация, бұрынғы әкімшілік практика – тәуекелді ерте тану индикаторы бола алады және дәл осы индикаторлар профилактикалық есепке алу мен қорғау нұсқамасын қолданудың эмпирикалық негізін құрауға тиіс. Тұлғаның құқықтық белгілері арасында қайталанушылық салмағы ерекше: тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаушының криминологиялық тарихы әдетте әкімшілік жауаптылықтан басталып, қылмыстық құрамдарға қарай «өседі», сондықтан заң шығарушының 108-1 және 109-1-баптарда неғұрлым қатаң жауаптылықты қайталануымен (бірнеше рет жасалуымен) байланыстыруы осы ушығу траекториясына дәл жауап болып табылады [47]; профилактикалық тұрғыдан бұл әрбір «алғашқы» әкімшілік фактінің болашақ қылмыстың ықтимал бастауы ретінде қаралуын талап етеді.

Жоғарыда сипатталған бейне ресми статистиканың деректерімен сандық тұрғыдан расталады. № 1-М нысанының 6 және 9-бөлімдері құқық бұзушыларды жынысы, жасы, мас күйде болуы және бұрынғы құқық бұзушылық тәжірибесі бойынша баптар қимасында бөліп көрсетеді (5-кесте) [6]. 2025 жылы ұрып-соғу құрамы (109-1-бап) бойынша есепке алынған 5 221 адамның 2 033-і (38,9 пайызы) 30–39 жас аралығында, 1 098-і (21,0 пайызы) 40–49 жаста болған; демек, құқық бұзушылардың үштен екісіне жуығы отыз бен елу жас аралығындағы адамдар, бұл М.С. Кемалидің іріктемелік зерттеуінде айқындалған жас шегімен толық сәйкес келеді [26]. Алкогольдік фактордың салмағы құрамның ауырлығымен бірге өседі: ұрып-соғу бойынша мас күйде әрекет еткендер 19,7 пайызды құраса, денсаулыққа ауыр зиян келтіру бойынша 53,4 пайызды, адам өлтіру бойынша 47,0 пайызды құрайды (4-сурет). Бұл градиент жоғарыда айтылған тұжырымды нақтылайды: алкоголь зорлық-зомбылықтың бірден-бір себебі емес, оның ауырлық дәрежесін күшейтетін катализатор ретінде әрекет етеді.

Қайталанушылық көрсеткіштері ушығу болжамын да растайды: бұған дейін құқық бұзушылық жасағандардың үлесі 109-1-бап бойынша 21,6 пайыз болса, 106-бап бойынша 39,6 пайызға, 99-бап бойынша 38,9 пайызға жетеді, ал жойылмаған әрі алынбаған соттылығы барлар тиісінше 179, 175 және 54 адамды құрайды. Гендерлік қима да мазмұнды: әйелдердің құқық бұзушы ретіндегі үлесі ауыр құрамдарда 11 пайыз шамасында тұрақты (99-бап – 11,2, 106-бап – 11,3 пайыз), ұрып-соғу бойынша 23,8 пайызға дейін көтеріледі, ал кәмелетке толмағанды тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді орындамау құрамында (140-бап) 80,0 пайызды құрайды. Соңғы көрсеткіш баланы күтіп-бағу жүктемесінің де, ол үшін жауаптылықтың да негізінен аналарға түсетінін көрсетеді және 2.3-бөлімде талданатын құрылымдық осалдықпен тікелей байланысты: қадағалаусыздық үшін жауапқа тартылған ана көбіне өзі де зорлық-зомбылық жағдайындағы адам болып шығады.

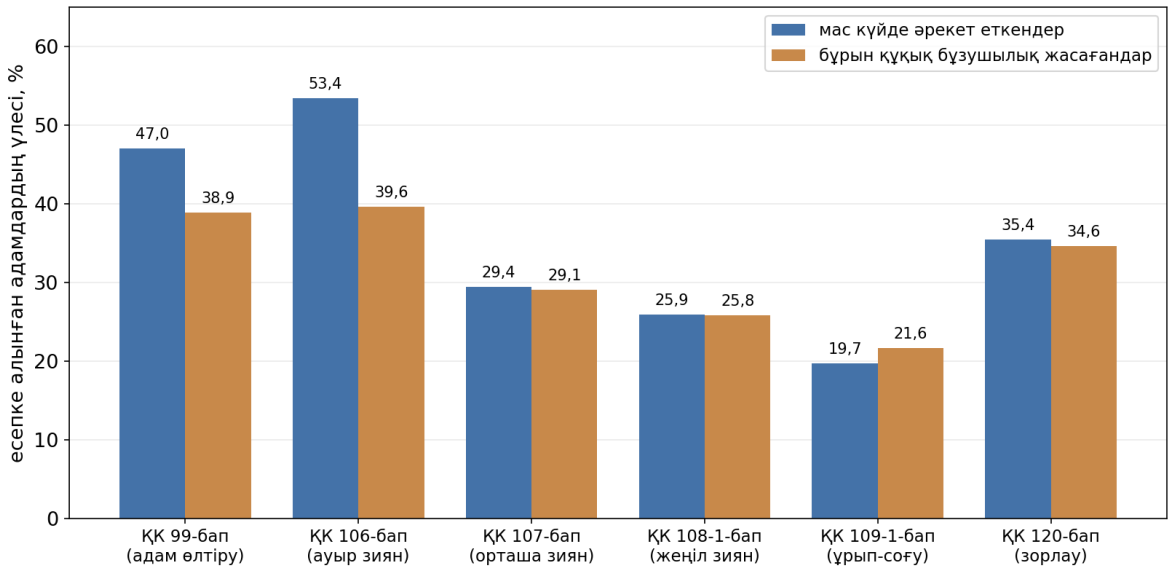
Ресми есептік деректерді автор зерделеген сот актілері нақтылайды (Д қосымшасы). Отбасылық-тұрмыстық саладағы әкімшілік істер бойынша бірінші сатыдағы соттардың мәні бойынша шығарылған 175 қаулысында құқық бұзушының жынысы анықталған 150 жағдайдың 138-інде (92,0 пайыз) ол ер адам, 12-сінде (8,0 пайыз) әйел болып, жұмыс орны көрсетілген 157 актінің 77-

сінде (49,0 пайыз) құқық бұзушы жұмыссыз не уақытша жұмыссыз деп көрсетілген. Құқық бұзушылықтың мас күйде жасалғаны 75 актіде (42,9 пайыз) тіркелген, бұл ретте 2001 жылғы ҚАБК-нің 79-1, 79-3 және 79-5-баптары бойынша 2010–2014 жылдардағы істерде бұл үлес 70,7 пайызға жетсе, 461-бап бойынша істерде 35,1 пайызды құрайды – демек, қорғау нұсқамасының бұзылуы мас күймен ғана емес, қатынастардың құрылымымен де түсіндіріледі. Тараптардың байланысы тұрғысынан жәбірленуші құқық бұзушының азаматтық некедегі серіктесі 57 жағдайда (32,6 пайыз), заңды жұбайы – 34 (19,4 пайыз), бұрынғы жұбайы не серіктесі – 23 (13,1 пайыз), анасы – 23 (13,1 пайыз), қызы, апасы (қарындасы), ұлы, әкесі, ағасы – жиынтығында 18 жағдайда (10,3 пайыз) болған; жәбірленуші 147 актіде (84,0 пайыз) әйел, 24 актіде (13,7 пайыз) ер адам. Ересек ұлдың (сирек – қыздың) мас күйде қартайған анасына қатысты жасайтын жүйелі агрессиясы актілердің шамамен әрбір сегізіншісінде кездеседі және осы бөлімде сипатталған азғындаушылық типтің «таза» көрінісі болып табылады: мұнда экономикалық тәуелділік әйелдің емес, керісінше, зорлық-зомбылық жасаушының жағында, ал жәбірленушінің жүгінбеуі ұяттан гөрі баласына деген жауапкершілік сезімімен түсіндіріледі. Қайталанушылық та сот актілерінде айқын: 461-бап бойынша қаулылардың шамамен бестен бірінде құқық бұзушының бұрын дәл осындай не біртектес құқық бұзушылық үшін жауапқа тартылғаны көрсетілген, ал жекелеген жағдайларда бір адамға қатысты бір ай ішінде екі-үш акт шығарылған (3.3-бөлім).

5-кесте – Тұрмыстық зорлық-зомбылықпен байланысты құрамдар бойынша есепке алынған адамдардың әлеуметтік-демографиялық және құқықтық сипаттамасы, 2025 жыл

Қылмыстық кодекстің бабы	Есепке алынған адамдар	оның ішінде, %				
		әйелдер	30–39 жас	40–49 жас	мас күйде	бұрын ҚҚБ жасаған
Адам өлтіру (99-бап)	455	11,2	29,2	24,2	47,0	38,9
Денсаулыққа ауыр зиян келтіру (106-бап)	1 724	11,3	31,8	23,2	53,4	39,6
Денсаулыққа орташа ауырлықтағы зиян келтіру (107-бап)	2 219	3,2	34,6	17,4	29,4	29,1
Денсаулыққа жеңіл зиян келтіру (108-1-бап)	3 272	12,3	36,8	19,7	25,9	25,8
Ұрып-соғу (109-1-бап)	5 221	23,8	38,9	21,0	19,7	21,6
Зорлау (120-бап)	254	–	29,1	16,9	35,4	34,6
Жыныстық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері (121-бап)	183	1,6	23,5	24,6	19,1	26,2
Балаларды асырауға қаражат төлеу жөніндегі міндеттерді орындамау (139-бап)	704	6,5	51,7	26,7	0,1	36,1
Кәмелетке толмағанды тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді орындамау (140-бап)	55	80,0	29,1	32,7	1,8	3,6

Ескертпе – ҚР БП ҚСжАЕК № 1-М нысанының 6 және 9-бөлімдерінің деректері бойынша автор есептеген [6]. Пайыздар есепке алынған адамдардың жалпы санына шаққанда берілген.

4-сурет – Мас күйде әрекет еткен және бұрын құқық бұзушылық жасаған адамдардың үлесі, құрамдар бойынша, 2025 жыл, % [6]

Психологиялық қырынан тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаушының мінез-құлқы агрессия теорияларының призмасында түсіндіріледі. Этологиялық дәстүр агрессияны түрішілік мінез-құлықтың табиғи бағдарламасы ретінде қарастырса [194], әлеуметтік-психологиялық зерттеулер оның іске қосылуын фрустрация, үйрену және когнитивтік интерпретация факторларымен байланыстырады [195]; агрессияның қазіргі жүйелі теориясы жағдаяттық және тұлғалық детерминанттардың өзара әрекетін орталық түсіндірме тетігі ретінде ұсынады [196]. Зорлықтық қылмыскерлердің агрессивтілігін арнайы өлшеген зерттеулер олардың жалпы жиынтықтан эмоциялық тұрақсыздығымен, дүшпандық атрибуциясымен және эмпатияның төмендігімен ерекшеленетінін көрсетті [197]. Сонымен бірге агрессия мен психопатологияның арақатынасы сақтықпен бағалануға тиіс: арнайы әдебиетте бұл мәселе дербес қойылып, агрессивті мінез-құлықтың басым бөлігі психикалық норма шегіндегі тұлғаларға тиесілі екені, ал психикалық ауытқулар агрессияның себебі емес, оның нысаны мен қатыгездік дәрежесіне әсер ететін фактор ретінде қарастырылуға тиіс екені негізделген [198]; демек, тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаушыны «аурулар» санатына ығыстыру – жауаптылықтан да, профилактикадан да жалтарудың жолы. Тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаушының тағы бір психологиялық ерекшелігі – «қос бейнелілік»: сыртқы ортада ол жинақы, тіпті сүйкімді бедел сақтай алады, ал зорлық-зомбылық жабық отбасылық кеңістікте ғана көрінеді [21; 24]; бұл фасадтылық айналасындағылардың сенбеуіне және жәбірленушінің «маған ешкім сенбейді» деген үнсіздік уәжіне азық береді, ал полиция үшін тәуекелді сыртқы әсер бойынша емес, қатынастар тарихы мен бақылау үлгілері бойынша бағалау қажеттігін тудырады – дәл осы қажеттілік британдық

тәжірибеде тәуекелді құрылымдалған бағалау мәдениетінің қалыптасуына алып келді [114]. Когнитивтік деңгейде зорлық-зомбылық жасаушыға жауапкершілікті сыртқа аудару тән: кінәні жәбірленушіге тағу («өзі кінәлі»), әрекетті кішірейту («жай ғана итеріп қалдым») және ақтау («тәрбиеледім») – осы атрибуциялық бұрмалаулар құндылық-нормативтік деформацияның жұмыс тетіктері болып табылады [190; 195] және түзеу бағдарламаларының тікелей нысанасын құрайды.

Мотивациялық талдау тұрмыстық зорлық-зомбылықтың ішкі қозғаушы күштерін ашады. Эмпирикалық материал мотивтердің үш тобын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Бірінші топ – билік-бақылау мотивтері: жәбірленушінің мінез-құлқын, байланыстарын, ресурстарын бақылауға ұмтылу; дәл осы мотивация жүйелі, «патриархалдық» зорлық-зомбылықтың өзегін құрайды [24; 32]. Екінші топ – аффективтік-жанжалдық мотивтер: қызғаныш, реніш, кек; қызғаныш негізіндегі қылмыстардың сарапануы аффект жағдайымен шектесетін күрделі мәселе болып табылады [199], ал ұсақ тұрмыстық реніштердің ауыр зорлық-зомбылыққа ұласуы зорлықтық қылмыстылықтың жалпы заңдылықтарында сипатталған [20; 23]. Үшінші топ – азғындаушылық мотивтер: алкогольдік-нашақорлық фонда мотивацияның өзі бұлыңғырланып, зорлық-зомбылық «дағдылы ден қою» сипатына енеді [183; 184]. Осы мотивациялық топтарға сүйеніп, тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаушылардың үш типін ажыратуға болады: жағдаяттық-жанжалдық тип (бір реттік зорлық-зомбылық, аффективтік мотивация, түзелу болжамы салыстырмалы қолайлы), тұрақты-деспоттық тип (жүйелі бақылаушы зорлық-зомбылық, билік мотивациясы, қайталану тәуекелі жоғары) және азғындаушылық тип (алкогольдік-нашақорлық негіз, мотивацияның аморфтығы, медициналық-әлеуметтік араласуды талап етеді). Бұл типология профилактикалық ден қоюды саралаудың негізі ретінде үшінші тарауда пайдаланылады. Резонансты істер типологияны көрнекі растайды: А қосымшасында талданған 1 және 2-істерде зорлық-зомбылық жасаушының мінез-құлқы тұрақты-деспоттық типтің барлық белгілерін – көпжылдық жүйелілікті, жәбірленушінің байланыстары мен қозғалысын бақылауды, сыртқы ортадағы «қалыпты» әрі жоғары мәртебелі беделді – қатар көрсетті, ал екеуінде де құқықтық баға 110-бап (қинау) арқылы берілді. Типологияның қолданбалы мәні құралдардың сәйкестендірілуінде: жағдаяттық-жанжалдық типке профилактикалық әңгімелесу мен қысқа мерзімді қорғау нұсқамасы жеткілікті болуы мүмкін; тұрақты-деспоттық тип ұзақ мерзімді ерекше талаптарды, жақындауға тыйымды және мінез-құлықты түзеу бағдарламаларын талап етеді; азғындаушылық тип үшін құқықтық шаралар медициналық-әлеуметтік араласумен (тәуелділікті емдеу, қайта әлеуметтендіру) үйлеспесе нәтижесіз; осылайша тұлға типологиясы 1.3-бөлімде сипатталған шетелдік «зорлық-зомбылық жасаушымен жұмыс бағдарламалары» тәжірибесін отандық жүйеге бейімдеудің теориялық көпірі болады.

Балаларға қатысты құқық бұзушының ерекшеліктері жеке аталуға тиіс. Балаға қол жұмсаушылардың басым бөлігі – ата-аналар мен оларды алмастырушы адамдар, яғни бала тәуелді болатын және қорғауды күтуге құқылы субъектілер; «ұрып-соғылған бала синдромы» тұжырымдамасы осы парадоксті

алғаш ғылыми айналымға енгізген еді [60]. Мұндай құқық бұзушыларға тән белгілер қатарында өз балалық шағындағы зорлық-зомбылық тәжірибесі, ата-аналық құзыреттіліктің төмендігі, әлеуметтік оқшаулану және тәрбие мен жазалауды теңестіретін когнитивтік ұстанымдар аталады [59; 179]; осы белгілер ұрпақаралық берілу тетігінің тұлғалық көрінісі болып табылады [62]. Профилактикалық тұрғыдан бұл бөліктің ерекшелігі айқын: балаға қатысты зорлық-зомбылық жасаушымен жұмыс жазалаумен қатар ата-аналық дағдыларды түзетуді талап етеді, әйтпесе баланы қорғау оны отбасынан ажыратумен ғана шектеліп қалады. Балаға қатысты зорлық-зомбылық субъектілерінің гендерлік құрылымы да біркелкі емес: аналар тарапынан болатын қол сұғушылықтардың өзіндік детерминациясы бар – ол көбіне әлеуметтік оқшаулану, туылғаннан кейінгі дағдарыс жағдайлары және өзі бастан кешкен зорлық-зомбылық тәжірибесімен байланысты; аналық агрессияның шеткі көрінісін арнайы зерттеген еңбек оның табиғатын жазалаушылық емес, дағдарыстық-әлеуметтік санатта түсіндіреді [200], бұл профилактикада аналарды қолдау қызметтерінің (дағдарыс орталықтары, патронаж) шешуші рөлін негіздейді.

Қорытындылай келгенде, әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың детерминациясы төрт деңгейдің – жалпы әлеуметтік, мәдени-гендерлік, отбасылық және тұлғалық – өзара байланысты жүйесі ретінде ашылады, оның бойында алкогольдік фактор көлденең катализатор, ал өзіндетерминация тұйықтаушы тізбек қызметін атқарады. Құқық бұзушы тұлғасының эмпирикалық бейнесі мен ұсынылған үш типтік модель профилактикалық ықпалды атаулы етудің ғылыми негізін береді. Сонымен бірге детерминациялық талдау медальдің бір жағын ғана көрсетеді: зорлық-зомбылық актісі құқық бұзушы мен жәбірленушінің өзара әрекетінде туындайды, сондықтан келесі бөлімнің пәні – әйелдер мен балалардың виктимологиялық осалдығы және қайталама виктимизация мәселелері. Талдау қорытындысын профилактикалық жобалау тіліне аударсақ, детерминациялық карта шаралар жүйесімен деңгейлес сәйкестікте құрылуға тиіс: жалпы әлеуметтік детерминанттарға – әлеуметтік-экономикалық саясат пен гендерлік ағарту, мәдени деңгейге – білім беру және медиастратегиялар, отбасылық деңгейге – жанжалды ерте анықтау мен отбасын қолдау қызметтері, тұлғалық деңгейге – атаулы профилактикалық есеп, түзеу бағдарламалары және тәуелділікті емдеу.

2.3 Әйелдер мен балалардың виктимологиялық осалдығы және қайталама виктимизация мәселелері

Криминологиялық талдау зорлық-зомбылық актісінің екінші қатысушысын – жәбірленушіні – қамтымайынша толық болмайды: тұрмыстық зорлық-зомбылықта құқық бұзушы мен жәбірленуші бір-біріне бөтен емес, олардың өзара әрекеті ұзақ уақыт бойы қалыптасады және дәл осы өзара әрекеттің құрылымы зорлық-зомбылықтың қайталануын, ауырлауын және жасырын қалуын айқындайды. Осы бөлімнің міндеті – әйелдер мен балалардың виктимологиялық осалдығының табиғатын, құрылымын және факторларын ашу,

виктимизация процесінің динамикасын сипаттау және қайталама виктимизация мәселесін – жәбірленушінің қоғам мен мемлекеттік жүйе тарапынан екінші рет жапа шегуін – жүйелі талдау.

Виктимология криминологияның салыстырмалы жас, бірақ қарқынды дамыған саласы ретінде XX ғасырдың орта шенінде қалыптасты: батыс криминологиясында жәбірленушінің қылмыс генезисіндегі рөлі туралы идея қылмыстылықты «қылмыскер – жәбірленуші» жұбының өзара әрекеті ретінде түсінуге алып келді және бұл тәсіл кейін криминологиялық оқулықтардың жүйелі бөліміне айналды [201]. Кеңестік виктимологияның негізін Л.В. Франк қалады: ол жәбірленушіні қылмыстық-процестік мәртебеден бөліп, криминологиялық санат ретінде айқындады, виктимділік пен виктимизация ұғымдарын ғылыми айналымға енгізді және жәбірленушілерді зерттеудің профилактикалық мәнін негіздеді [202]. Кейінгі дамуда Д.В. Ривман виктимологияның ұғымдық жүйесін толық тұжырымдады: виктимділік – адамның белгілі бір жағдайларда қылмыстан зардап шегуге бейімділігін білдіретін қасиет, ол жеке (тұлғалық), рөлдік және жағдаяттық құрамдастардан тұрады; виктимизация – адамның нақты жәбірленушіге айналу процесі мен нәтижесі; виктимогендік жағдай – виктимділікті іске асыратын жағдайлар жиынтығы [203]. В.И. Полубинский криминалдық виктимологияны дербес ілім ретінде жүйелеп, виктимділіктің әлеуметтік табиғатын және оны өлшеу мүмкіндіктерін негіздеді [204], ал В.Е. Квашис виктимологияның негіздерін жәбірленушілердің құқықтарын қорғау мәселесімен байланыстырып, оның құқық қорғаушылық өлшемін дамытты [205]. Қазіргі оқу әдебиетінде бұл ұғымдық жүйе тұрақты орныққан [206]. Виктимділік деңгейлері бойынша да сараланады: жеке виктимділік нақты адамның қасиеті болса, топтық виктимділік белгілі бір әлеуметтік-демографиялық санаттың (мысалы, әйелдердің немесе балалардың) статистикалық тұрғыдан жоғары жапа шегу тәуекелін, ал жаппай виктимділік қоғамның тұтас виктимологиялық жүктемесін білдіреді [203]. Топтық виктимділікті өлшеудің құралы – виктимологиялық сауалнама: 2.1-бөлімде келтірілген ұлттық зерттеудің нәтижесі (18–75 жастағы әйелдердің 17 пайызының серіктес тарапынан зорлық-зомбылыққа ұшырауы) дәл осы мағынада әйелдердің отбасылық-тұрмыстық саладағы топтық виктимділігінің сандық көрсеткіші болып табылады [2].

Топтық виктимділікті өлшеудің екінші арнасы – ресми тіркеу: № 1-М нысанының 3 және 3-1-бөлімдері жәбірленушілерді жынысы, жасы және өзге де белгілері бойынша баптар қимасында бөліп көрсетеді (6-кесте) [6]. 2025 жылы елде тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардан 105,7 мың адам зардап шеккен, олардың 54,1 мыңы (51,1 пайызы) әйелдер, 3,5 мыңы кәмелетке толмағандар, 1,0 мыңы он бір жасқа толмаған балалар. Тұрмыстық зорлық-зомбылықпен тікелей байланысты құрамдар бойынша гендерлік асимметрия одан да айқын: ұрып-соғу (109-1-бап) бойынша 5 559 жәбірленушінің 3 858-і (69,4 пайызы) әйелдер, 543-і кәмелетке толмағандар, оның ішінде 162-сі он бір жасқа дейінгі балалар; денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтіру (108-1-бап) бойынша 3 398 жәбірленушінің 1 399-ы әйелдер, 281-і кәмелетке толмағандар.

Осы сандар «жәбірленушінің жынысы» белгісінің тіркеу деңгейінде де айқын гендерлік теңсіздікті көрсететінін дәлелдейді.

Балалар бөлігінің виктимологиялық ерекшелігі жыныстық қол сұғушылық құрамдарында барынша айқын көрінеді: 2025 жылы зорлау (120-бап) бойынша 298 жәбірленушінің 159-ы (53,4 пайызы), жыныстық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері (121-бап) бойынша 222 жәбірленушінің 151-і (68,0 пайызы), кәмелетке толмағандарды азғындату (124-бап) бойынша 92 жәбірленушінің 91-і кәмелетке толмағандар болып, соңғы екі құрам бойынша он бір жасқа толмаған балалар тиісінше 73 және 54 адамды құрады. Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу (105-бап) құрамы бойынша 372 жәбірленушінің 78-і кәмелетке толмағандар, ал осы бап бойынша 187 факт жәбірленушінің қаза табуымен аяқталған. Бұл сандар психологиялық қысымның қатерлі әлеуетін көрсетеді және 1.1-бөлімде айқындалған зорлық-зомбылық нысандарының өзара байланысын эмпирикалық растайды: психологиялық зорлық-зомбылық дербес құрам ретінде іс жүзінде тіркелмегенімен, оның ең ауыр салдары суицидтік статистикада көрінеді.

6-кесте – Тұрмыстық зорлық-зомбылықпен байланысты құрамдар бойынша жәбірленушілердің құрылымы (№ 1-М нысаны, 3 және 3-1-бөлімдер), 2025 жыл

Қылмыстық кодекстің бабы	**Жәбірленушілер, адам**	**оның ішінде**				**Қаза табуымен аяқталған ҚҚБ**
		әйелдер	**үлесі, %**	**кәмелетке толмағандар**	**11 жасқа дейінгі балалар**	
Адам өлтіру (99-бап)	432	126	29,2	21	9	356
Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу (105-бап)	372	106	28,5	78	2	187
Денсаулыққа ауыр зиян келтіру (106-бап)	1 618	200	12,4	62	5	193
Денсаулыққа орташа ауырлықтағы зиян келтіру (107-бап)	2 454	568	23,1	140	8	7
Денсаулыққа жеңіл зиян келтіру (108-1-бап)	3 398	1 399	41,2	281	32	7
Ұрып-соғу (109-1-бап)	5 559	3 858	69,4	543	162	7
Азаптау (110-бап)	40	23	57,5	14	9	0
Зорлау (120-бап)	298	297	99,7	159	20	5
Жыныстық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері (121-бап)	222	192	86,5	151	73	3
Он алты жасқа толмаған адаммен	239	234	97,9	238	0	2

Қылмыстық кодекстің бабы	Жәбірленушілер, адам	оның ішінде				Қаза табуымен аяқталған ҚҚБ
		әйелдер	үлесі, %	кәмелетке толмағандар	11 жасқа дейінгі балалар	
жыныстық қатынас (122-бап)						
Кәмелетке толмағандарды азғындату (124-бап)	92	84	91,3	91	54	1
Барлық қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша	105 723	54 061	51,1	3 549	1 039	1 777

Ескертпе – ҚР БП ҚСжАЕК № 1-М нысанының деректері бойынша автор есептеген [6]. Жәбірленушілер саны 3-1-бөлім («құрбандар саны, адаммен») бойынша, қаза табу жағдайлары 3-бөлім бойынша келтірілген.

Ресми тіркеудің осы деректері виктимологиялық сауалнаманың көрсеткіштерінен бірнеше есе төмен болғанымен (2.1-бөлім), олардың құрылымдық мазмұны сауалнама нәтижелерімен бір бағытта: зардап шегудің негізгі жүгі әйелдер мен кіші жастағы балаларға түседі, ал жасы бойынша бөлініс зорлық-зомбылықтың ең осал нүктесі – мектепке дейінгі және бастауыш сынып жасындағы балалар екенін көрсетеді.

Отбасылық-тұрмыстық саланың виктимологиялық сипаттамасы жалпы аппаратты бейімдеуді талап етеді: бұл жерде виктимділік бір реттік кездесудің емес, тұрақты қатынастардың қасиетіне айналады, ал виктимизация актіден процеске ұласады. Отбасылық-тұрмыстық қылмыстардың виктимологиялық сипаттамасының негізгі ұғымдарын жүйелеген авторлар «қатынастық виктимділік» – жәбірленушінің құқық бұзушымен тұрақты байланысынан туындайтын осалдық – санатының орталық мәнін көрсетеді [207]; отандық оқу-әдістемелік әдебиетте виктимология ұғымдарымен қатар жәбірленушілерді қайта әлеуметтендіру – жағымды мінез-құлық ұстанымдарын қалыптастыру немесе қалпына келтіру процесі – мәселесі де қойылған [208]. Осы бөлімде «осалдық» термині виктимділіктің құрылымдық көрінісін – жеке қасиеттерге емес, қатынастар мен жағдайдың конфигурациясына негізделген жапа шегу тәуекелін – белгілеу үшін қолданылады: бұл терминологиялық таңдау кездейсоқ емес, ол талдаудың ауырлық орталығын жәбірленушінің «кінәсінен» оның жағдайына ауыстырады. Отандық ғылымда виктимологиялық бағыт салыстырмалы түрде жас: әйелдерге қатысты отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылықтың виктимологиялық аспектілері алғаш криминологиялық диссертациялық зерттеу шеңберінде қойылды [26], ал қолданбалы деңгейде жәбірленушілермен жұмыс алгоритмдері профилактика субъектілеріне арналған ғылыми-практикалық құралдарда жүйеленген [29]; дегенмен виктимділікті жүйелі өлшеу мен жәбірленуші типологиясын эмпирикалық негіздеу әлі де толық жасалмаған міндеттер қатарында қалып отыр – осы бөлім соған үлес қосуды көздейді.

Виктимологияның классикалық жіктемесі жәбірленушінің мінез-құлқы бойынша бірнеше типті ажыратады: агрессивті (өзі жанжал бастамашысы), белсенді (тәуекелді жағдайға өзі енетін), бастамашыл (өз міндеттерін орындау салдарынан осал), пассивті (қарсылық көрсетуге қабілетсіз не қарсылық көрсетпейтін), сыни емес (қауіпті бағалай алмайтын) және бейтарап [203]. Виктимологиялық факторлар қылмыстық мінез-құлық тетігіне жәбірленушінің қасиеттері мен әрекеттері арқылы қосылады, алайда бұл қосылу қылмыскердің жауаптылығын кемітпейді – ол тек себептік бейненің толықтығын қамтамасыз етеді [209]. Отбасылық жанжалдардың виктимологиялық аспектісі ерте кеңестік зерттеулерде-ақ қойылған болатын: жанжалдың ұзаққа созылуы мен тараптардың рөлдік ауысуы (бүгінгі жәбірленуші – кешегі бастамашы) отбасылық зорлық-зомбылықтың ерекше белгісі ретінде сипатталды [210]. Созылмалы отбасылық жанжалда виктимділік «өзара» сипат алуы мүмкін: тараптардың екеуі де кезек-кезек зорлық-зомбылық жасаушы мен жәбірленуші рөлінде болып, ақырғы зорлық-зомбылық актісі рөлдік алмасудың бір сәтінде туындайды; алайда мұндай өзаралықтың шегі бар – күш, ресурс және бақылау асимметриясы жағдайында «өзара жанжал» риторикасы жүйелі үстемдікті бүркемелеуі мүмкін [209], сондықтан виктимологиялық баға әрқашан қатынастардың тарихы мен билік құрылымын ескеруге тиіс.

Тұрмыстық зорлық-зомбылық мәнмәтінінде бұл жіктемені қолдану ерекше әдіснамалық сақтықты талап етеді, өйткені «виктимдік мінез-құлық» ұғымы оңай жәбірленушіні кінәлауға айналуы мүмкін. Психологиялық зерттеулер жәбірленуші мінез-құлқының жанжалды жағдайға бейімделу нәтижесі екенін көрсетеді: пассивтілік, кешірімшілдік, зорлық-зомбылық жасаушының көңілін табуға ұмтылу – бұл провокация емес, ұзақ қысым жағдайында өмір сүру стратегиясы [211]. Жәбірленушіні кінәлаудың әлеуметтік салдары тікелей криминологиялық мәні бар: жәбірленушіні кінәлайтын қоғамдық ұстаным жүгіну ықтималдығын төмендетіп, латенттілікті төмендетудің орнына оны арттырады [212], ал медиакеңістік пен қоғамдық пікірде кінәлау нысанасына негізінен әйелдер айналады [213]. Осыдан бөлімнің әдіснамалық ұстанымы туындайды: «провокация» ұғымы тұрмыстық зорлық-зомбылықта тек қылмыстық заңның аффект пен қажетті қорғану шеңберіндегі тар мағынасында қолданылуға тиіс, ал виктимологиялық талдаудың міндеті – кінәні бөлу емес, осалдықтың құрылымын анықтау.

Әйелдердің виктимологиялық осалдығының құрылымын үш өзара байланысты тәуелділік деңгейі арқылы сипаттауға болады. Біріншісі – экономикалық тәуелділік: табыс көзінің, тұрғын үйдің және балаларды асырау ресурстарының зорлық-зомбылық жасаушы қолында шоғырлануы зорлық-зомбылық қатынасынан шығудың құнын жәбірленуші үшін көтереді; отандық зерттеулерде әйелдердің әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен виктимділігінің байланысы бұрыннан көрсетілген [63], ал латенттілік талдауы осы тәуелділікті жүгінбеудің басты уәждерінің бірі ретінде растайды [160]. Екіншісі – әлеуметтік-психологиялық тәуелділік: эмоциялық байланыс, «отбасын сақтау» міндетінің әйелге жүктелуі, оқшаулану және өзін-өзі бағалаудың біртіндеп бұзылуы; ерлі-зайыптылық зорлық-зомбылығын әйелдердің виктимизациясы мәнмәтінінде

зерттеген авторлар осы процестің әлеуметтік құрылымға – гендерлік рөлдер мен күтулерге – тамырлас екенін көрсетеді [214]. Үшіншісі – балаға байланысты тәуелділік: балалардың мүддесі жәбірленушінің төзу мен кету арасындағы таңдауын күрделендіріп, зорлық-зомбылық жасаушының қысым құралына да айналады. Осы үш тәуелділікті нығайтатын көлденең тетік – оқшаулану: зорлық-зомбылық жасаушы жәбірленушінің туыстарымен, достарымен, әріптестерімен байланысын біртіндеп шектеп, ақпараттық және эмоциялық қолдау желісін бұзады; бұл тетік бақылаушы зорлық-зомбылық тұжырымдамасында орталық орында тұрады [32] және заң шығарушының қорғау аясын бұрынғы жұбайлар мен бірге тұратын адамдарға дейін кеңейтуінің (1.1-бөлім) виктимологиялық негіздемесін береді: осалдық некенің заңды мәртебесімен емес, қатынастардың нақты конфигурациясымен айқындалады [44]. Экономикалық тәуелділіктің құқықтық қыры да маңызды: зорлық-зомбылық жасаушының ресурстарды бақылауы – ақшадан айыру, жұмыс істеуге тыйым салу, мүлікті меншіктеу – экономикалық зорлық-зомбылық ретінде заңнамада танылғанымен (1.1-бөлім), оның анықтамасы шетелдік үлгілермен салыстырғанда тар болып қала береді [130]; анықтамалық олқылық виктимологиялық салдарға ұласады: экономикалық бақылаудың көріністері «зорлық-зомбылық» ретінде танылмаған жерде жәбірленуші өз жағдайын жүгінуге негіз ретінде қабылдамайды. Осы үш деңгейдің жиынтығы отбасылық-тұрмыстық қылмыстар жәбірленушілерінің виктимологиялық ерекшеліктерін зерттеген еңбектерде типтік бейне ретінде сипатталады: жәбірленуші-әйел, әдетте, зорлық-зомбылықтың бірнеше оқиғасын бастан кешірген, жүгінуді кейінге қалдыратын, қолдау желісі әлсіз және зорлық-зомбылық жасаушыға бірнеше өлшемде тәуелді адам [215; 216]. Әйелдерге қатысты отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасының виктимологиялық ерекшеліктері автордың жеке жарияланымында алғаш жүйеленген [217]. Онда отбасылық-тұрмыстық құқық бұзушылықтардың алты белгісі (нақты орын, тараптардың ерекше қатынасы, жанжалдың болуы, зорлықтық сипат, мас күй, жағдаяттылық) айқындалып, тұрмыстық қайшылықтардың небәрі 19 пайызының заңға сай жолмен шешіліп, 81 пайызының жанжалға ұласатыны, ал олардың әрбір екіншісі құқық бұзушылыққа әкелетіні көрсетілген. Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың виктимологиялық зардаптары ретінде зорлық-зомбылық қатынастарының ұрпақтан ұрпаққа берілуі, ұрып-соғуға ұшыраған әйелдердің үштен біріне жуығының ұзақ мерзімді депрессиядан зардап шегуі, олардың арасында өзіне-өзі қол жұмсау әрекеттерінің бес есе жиі кездесуі және демографиялық-репродуктивтік зардаптар жүйеленген. Сонымен бірге сол зерттеу әйелдердің басым көпшілігінің тиісті қылмыстық және әкімшілік нормалармен таныс еместігін және көмек көрсететін ұйымдар туралы хабардар еместігін анықтады – бұл құқықтық хабардарлықтың төмендігін осалдық құрылымының дербес элементі ретінде қарауға негіз береді [217].

Әйелдердің осалдығының тағы бір қыры – оның екі жақты сипаты: ұзақ виктимизация жәбірленушінің өзін зорлықтық әрекетке итермелеуі мүмкін. Әйелдер жасайтын қылмыстардың виктимологиялық сипаттамасын өңірлік деңгейде зерттеген авторлар осы санаттағы қылмыстардың елеулі бөлігінің

алдын ала болған зорлық-зомбылыққа жауап ретінде жасалатынын көрсетеді [218]; отандық статистикада қажетті қорғаныс шегінен шығу құрамдарындағы әйелдер үлесінің өсуі (2.1-бөлім) осы тұжырымның эмпирикалық көрінісі болып табылады [3]. Виктимологиялық жіктемені отбасылық-тұрмыстық салаға бейімдей отырып, жәбірленуші-әйелдердің төрт типтік моделін ажыратуға болады: төзуші тип (пассивті бейімделу, жүгінбеу, зорлық-зомбылықты «тағдыр» ретінде қабылдау), жасырын қарсыласушы тип (жүгінусіз өз бетінше қорғану стратегиялары – балаларды оқшаулау, ресурс жинау), кетуші-оралушы тип (қатынастан бірнеше рет шығып, экономикалық не эмоциялық себептермен қайта оралу – циклдің типтік көрінісі) және қорғаныстық-агрессивті тип (ұзақ виктимизациядан кейін қарсы зорлық-зомбылыққа өту) [203; 215; 218]. Бұл типологияның профилактикалық маңызы бар: әрбір тип үшін араласудың оңтайлы нүктесі мен құралы әртүрлі – төзуші тип үшін ерте анықтау мен ақпараттандыру, кетуші-оралушы тип үшін кету сәтіндегі экономикалық-тұрғын үйлік қолдау, қорғаныстық-агрессивті тип үшін ушығуға дейінгі жедел қорғау шешуші болып табылады. Осылайша әйел виктимділігі мен әйел қылмыстылығы тұрмыстық салада бір медальдің екі беті ретінде көрінеді және виктимологиялық профилактика бір мезгілде қылмыстылық профилактикасы қызметін де атқарады. Отбасындағы зорлық-зомбылықтың виктимологиялық аспектісін жауаптылықты саралау мәселесімен байланыстырған монографиялық зерттеу осы тұрғыдан маңызды: жәбірленушінің ерекше қасиеттері (жүктілік, тәуелділік, дәрменсіздік) қылмыстық заңда саралаушы белгі ретінде ескерілуге тиіс [219] – бұл тұжырым отандық заңнамадағы гендерлік-сезімтал саралаудың дамуына (1.3-бөлімде талданған шетелдік үлгілермен салыстыра) тікелей қатысты.

Балалардың виктимологиялық осалдығы сапалық тұрғыдан өзгеше табиғатта. Егер әйелдің осалдығы тәуелділік конфигурациясынан туындаса, баланың осалдығы оның мәртебесінің өзіне тән: бала физикалық және психикалық дамудың аяқталмағандығы, ересектерге тікелей тәуелділігі, өз жағдайын бағалау мен қорғауды сұрау қабілетінің шектеулілігі салдарынан бастапқыдан-ақ виктимділіктің жоғары деңгейімен сипатталады. Балалар мен жасөспірімдерді жағымсыз құбылыстардың құрбандары ретінде зерттеген еңбектерде виктимизацияның негізгі аспектілері – отбасылық қатыгездік, қадағалаусыздық, қанау – жүйеленген [220], ал кәмелетке толмағандарға қарсы зорлықтық қылмыстардан виктимизациялану факторларының қатарында отбасылық қолайсыздық, ата-ана бақылауының жоқтығы және баланың сеніп кетуі аталады [221]. Отбасы құрылымының деформациясы – толық емес отбасы, ата-аналардың біреуінің немесе екеуінің де қатыгездігі, өгей ата-ана факторы – кәмелетке толмағандардың виктимдік мінез-құлқының дербес факторы ретінде эмпирикалық дәлелденген [222]; ата-ана қамқорлығынсыз қалған балалардың криминогендік виктимділігі осы қатардың шеткі көрінісі болып табылады [223]. Балалар виктимділігінің жас бойынша бейіні де біркелкі емес: мектеп жасына дейінгі балалар үшін физикалық зорлық-зомбылық пен қараусыздық тән болса, жасөспірімдік кезеңде психологиялық қысым, сексуалдық қол сұғушылық және білім беру ортасындағы қудалау (буллинг) алға шығады; соңғысы шоғырландырылған заңда профилактика пәні ретінде дербес бекітілді [44], бұл

балалар виктимділігінің отбасы шеңберінен білім беру ортасына ұласатын үздіксіз кеңістік ретінде түсінілуін білдіреді [220].

Балалар виктимділігінің ерекше белгісі – «сенім парадоксы»: балаға қатысты зорлық-зомбылықтың субъектісі көбіне бала қорғауды күтуге құқылы адам болып табылады (2.2-бөлім), сондықтан қорғау мен қауіп көзі бір тұлғада түйіседі және бала үшін «жүгіну» дегеніміз – өзінің жалғыз тірегіне қарсы шығу. Кәмелетке толмағандардың виктимдік мінез-құлқы мен оларға қарсы зорлықтық қылмыстардың арақатынасын зерттеген автор осы санаттағы виктимизацияның латенттілігін дәл осы тәуелділікпен түсіндіреді [224]; кәмелетке толмағандар профилактикасы жүйесінде виктимологиялық зерттеулердің орнын негіздеген еңбектер балалар виктимділігін ерте анықтауды профилактиканың басым бағыты ретінде көрсетеді [225]. Заңдық қырынан баланың дәрменсіз күйінің маңызы ерекше: жәбірленушінің психикалық дәрменсіз күйі ұғымы – өз жағдайын түсіну немесе қарсылық көрсету қабілетінің болмауы – балаларға қарсы жыныстық қол сұғушылықтарды саралауда шешуші рөл атқарады [226], ал мұндай қол сұғушылықтардың латенттілігі отбасылық мәнмәтінде ерекше жоғары [154]. Ақырында, зорлық-зомбылықтың куәсі болған бала дербес жәбірленуші ретінде танылуға тиіс: бұл ұстаным конвенциялық стандартқа айналды [55] және психологиялық зерттеулермен негізделген – куәгер-баланың зардабы тікелей жәбірленушінің зардабымен салыстырмалы [59]. «Сенім парадоксының» шеткі көрінісі А қосымшасындағы 6-істе құжатталған: өгей әкенің қорқытуы салдарынан бала үш жыл бойы үнсіз қалып, факті тек 2025 жылы ашылды. Ресми деректер бойынша 2021 жылы отбасында тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбаны болған балаларға қатысты 825 қылмыстық құқық бұзушылық тіркеліп, олардың 699-ын (81 пайызын) отбасы мүшелері, оның ішінде 10 пайызын әкелер мен өгей әкелер жасаған [161]; төмен және орташа табысты елдер бойынша жүйелі шолу балалардың серіктестер арасындағы зорлық-зомбылыққа ұшырау үлесін өлшеудің әдіснамалық қиындықтарын көрсетеді [227], бұл балалар бөлігіндегі латенттілік тұжырымын нығайтады. Кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстар бойынша латенттілік әсіресе жоғары: мұндай қылмыстар әдетте куәгерсіз жасалады, жәбірленушілер ұят, қорқыныш немесе жасына байланысты әрекеттің құқыққа қайшылығын түсінбеу салдарынан бірнеше айдан бірнеше жылға дейін мәлімдемейді, ал зорлық-зомбылық жасаушыға тікелей тәуелділік оның бұғаттаушы факторға айналуына мүмкіндік береді; зардаптары суицидтік мінез-құлықтан, өзіне зиян келтіруден және жарақаттан кейінгі бұзылыстардан «зорлық-зомбылық циклінің» қалыптасуына дейін созылады [228].

Виктимизация процесі динамикасының тұрмыстық зорлық-зомбылықта өзіндік заңдылықтары бар. Бір реттік виктимизациядан айырмашылығы, мұнда жәбірленуші зорлық-зомбылық циклінің ішінде болады: шиеленістің жинақталуы – зорлық-зомбылық актісі – «татуласу» кезеңі – жаңа шиеленіс; әрбір айналым жәбірленушінің қарсылық ресурсын әлсіретіп, оның осалдығын тереңдетеді [34; 62]. Психологиялық тұрғыдан бұл процесс дәрменсіздіктің үйренуімен сипатталады: қорғану әрекеттерінің бірнеше рет нәтижесіз қалуы жәбірленушіде «ештеңе өзгертуге болмайды» деген ұстанымды

қалыптастырады, ол кейін жүгінбеудің, кету мүмкіндігін пайдаланбаудың және тіпті зорлық-зомбылық жасаушыны ақтаудың негізіне айналады [211]. Осыған жақын тағы бір құбылыс – жарақаттық байланыс: қатер мен «татуласу» кезеңдерінің кезектесуі жәбірленушіде зорлық-зомбылық жасаушыға деген амбивалентті, тәуелділік сипатындағы эмоциялық байланысты қалыптастырады, сондықтан сырттан қарағанда түсініксіз көрінетін «неге кетпейді» сұрағының жауабы жәбірленушінің қалауында емес, циклдің психологиялық динамикасында жатыр [211]; профилактика субъектілері үшін бұл дегеніміз – жәбірленушінің қайта оралуын «сәтсіздік» емес, процестің заңды сатысы ретінде түсініп, қолдауды үзбеу. Виктимизацияның денсаулық зардаптары халықаралық деңгейде құжатталған: интимдік серіктес тарапынан зорлық-зомбылыққа ұшыраған әйелдерде жарақаттармен қатар депрессия, мазасыздық бұзылыстары, репродуктивтік денсаулық мәселелері едәуір жиі кездеседі [1]; отбасылық зорлық-зомбылық құрбандарының асоциалдануы мен суицидтік мінез-құлыққа бейімделуі осы қатардың ең ауыр буыны болып табылады [180]. Виктимизацияның әлеуметтік-экономикалық зардаптары да елеусіз қалмауға тиіс: жұмысқа қабілеттіліктің төмендеуі, жұмыстан айырылу, баспанадан кету, балалармен бірге экономикалық тұрақсыздыққа түсу – бұл шығындар жәбірленушінің ғана емес, қоғамның да жүктемесі және дәл олар кету шешімін экономикалық тұрғыдан «мүмкін емес» ететін тұйық шеңберді қалыптастырады. Виктимологиялық әдебиетте виктимизацияның мәжбүрлі сипаты туралы ұғым да ұсынылған: адам қауіпті ортада қалуға сыртқы жағдайлармен мәжбүрленген жағдайда виктимизация оның таңдауы емес, оған таңылған жағдай болып табылады [229] – тұрмыстық зорлық-зомбылық жәбірленушілерінің басым бөлігі дәл осы санатқа жатады. Жасөспірімдік шақтағы виктимизацияның ересек өмірдегі денсаулық пен әл-ауқатқа ұзақ мерзімді әсері автордың қатысуымен лонгитюдтік іріктеме негізінде дәлелденген [230]. Аталған зерттеуде жасөспірімдік шақтағы виктимизация ересек өмірдегі жалпы денсаулық жағдайымен, ми қызметінің бұзылыстарымен және экономикалық жағдаймен тұрақты байланысты екені анықталды (жиынтық активтермен емес), бұл виктимизацияның ұзақ мерзімді әлеуметтік-экономикалық құнын растайды [230].

Қайталама виктимизация – осы бөлімнің түйінді мәселесі. Виктимологияда бастапқы виктимизация (қылмыстың өзінен келтірілген зиян) мен қайталама виктимизация – жәбірленушінің қылмыстан кейін қоғамдық орта, институттар және рәсімдер тарапынан қосымша зиян шегуі – ажыратылады [205]. Тұрмыстық зорлық-зомбылықта қайталама виктимизация үш арна арқылы жүзеге асады. Бірінші арна – әлеуметтік-медиалық: жәбірленушіні кінәлау қоғамдық пікірде, туыстық ортада және бұқаралық ақпарат құралдарында жәбірленушіні жағдайдың кінәлісі ретінде ұсынады; отандық медиадискурстың талдауы жәбірленушіні кінәлау элементтерінің тұрмыстық зорлық-зомбылықты жариялауда жиі кездесетінін көрсетеді [176], ал бұл құбылыстың латенттілікті арттыратын әсері дербес зерттеулерде негізделген [212; 213]. Осы арнаны құқықтық реттеудің жаңа мүмкіндігі 2024 жылғы «Масс-медиа туралы» Заңмен ашылды, ол бұқаралық ақпарат құралдарының кәсіби этика мен жеке өмірге қол

сұғылмаушылықты сақтау міндеттерін айқындайды [231]; зорлық-зомбылық жәбірленушілерін көрсетудің этикалық стандарттарын осы Заң шеңберінде нақтылау – қайталама виктимизацияның алдын алудың нақты бағыты. Мұндай стандарттардың мазмұны халықаралық журналистік практикада қалыптасқан және отандық жағдайға бейімделуі мүмкін: жәбірленушінің жеке басын оның келісімінсіз ашпау, зорлық-зомбылықты «отбасылық драма» немесе «махаббат жанжалы» ретінде романтикаландырмау, кінәні жәбірленушінің мінез-құлқымен түсіндірмеу, әрбір материалда көмек қызметтерінің байланыс деректерін көрсету; бұл талаптардың заң аясындағы кәсіби этика кодексіне енгізілуі медиақоғамдастықтың өзін-өзі реттеуі мен мемлекеттік бақылаудың үйлесімін қамтамасыз етер еді.

Екінші арна – рәсімдік: жәбірленушінің іс жүргізу барысында бірнеше рет жауап алынуы, зорлық-зомбылық жасаушымен бетпе-бет келуі, жеке өмірінің егжей-тегжейін жария етуге мәжбүрленуі және сенімсіздікпен қарсы алынуы қылмыстық процестің өзін жарақаттаушы ортаға айналдырады. Осы арнаны бейтараптандырудың құқықтық құралдары отандық заңнамада бар: айғақтарды депонирлеу және кәмелетке толмаған жәбірленушілерге қатысты жауап алудың арнаулы тәртібі қайталама жарақаттауды төмендетуге бағытталған [92]; алайда олардың қолданылу практикасы біркелкі емес және рәсімдік қайталама виктимизацияны төмендету полиция мен сот қызметкерлерінің арнаулы даярлығына тікелей тәуелді. Халықаралық стандарттар бұл бағытты нақты міндеттемелерге айналдырады: конвенциялық норма бойынша қорғау шаралары қайталама виктимизацияны болғызбауға бағытталуға тиіс, ал мониторинг органы мемлекеттердің осы міндеттемені орындауын бағалайды [55; 108]; Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот практикасында мемлекеттің жәбірленушіні қорғаудағы әрекетсіздігі мен немқұрайлылығы дербес бұзушылық ретінде саралады [110]. Рәсімдік қайталама виктимизацияның ең сезімтал буыны – полициямен алғашқы байланыс: жәбірленушінің айтқанына сенбеу, «өзара жанжал» ретінде бағалау, «татуласыңыздар» деген бейресми ұсыныс – бұл әрекеттер жәбірленушінің жүгіну тәжірибесін теріс етіп, кейінгі үнсіздікке негіз болады. Осы себепті полицияның отбасылық жанжалдарға ден қою даярлығы [113] мен тәуекелді қатынастар тарихы бойынша бағалау мәдениеті [114] қайталама виктимизацияны төмендетудің институционалдық құралдары ретінде қарастырылуға тиіс, ал «жәбірленуші-орталықты» әрекет ету стандарты профилактика субъектілерінің кәсіби даярлығының міндетті элементіне айналуы қажет.

Рәсімдік арнаның нақты тетігін сот актілері көрсетеді (Д қосымшасы). Автор зерделеген 175 әкімшілік қаулының 17-сі (9,7 пайыз) жазасыз аяқталған, оның ішінде 7-і – тараптардың татуласуы не медиация негізінде (2010–2021 жылдар), 10-ы – құқық бұзушылық құрамының не оқиғасының болмауына байланысты; соңғы топта тоқтатудың типтік себебі жәбірленушінің сотта өз арызынан бас тартуы болып табылады. Мысалы, Қостанай қаласының әкімшілік құқық бұзушылықтар жөніндегі мамандандырылған соты 2024 жылғы 7 маусымдағы № 3928-24-00-3/5185 қаулысымен қорғау нұсқамасын бұзу туралы істі жәбірленуші-қызының «анасы тарапынан бұзушылық болмады, жанжал

қарындасыммен болды» деген түсініктемесі негізінде тоқтатты. Астана қаласының әкімшілік құқық бұзушылықтар жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соты 2024 жылғы 18 қаңтардағы № 7120-24-00-3/2789 қаулысымен жұбайының «жанжал болған жоқ, ол есік қақты, мен ашпадым» деген көрсетуіне сүйене отырып, істі құрамның жоқтығынан тоқтатты – бұл ретте екі жағдайда да нұсқама шығаруға негіз болған бастапқы арыз материалдарда сақталған. Сот бұл жағдайларда кінәсіздік презумпциясының талабына сай әрекет етеді, алайда виктимологиялық тұрғыдан бұл – жәбірленушінің қысым немесе тәуелділік жағдайындағы бас тартуын қорғау тетігінің өшуіне тікелей айналдыратын рәсім. Сол тетіктің екінші көрінісі – жәбірленушінің сотта «қатаң жазаламауды» сұрауы: ол зерделенген 461-бап бойынша қаулылардың 10,3 пайызында тіркелген; санкция баламасыз болғандықтан, соттар мұндай өтінішті қанағаттандыра алмайды, бірақ актілер жәбірленушінің «зорлық-зомбылық жасаушыны ақтау» сатысын құжаттайды. Ұзақ виктимизацияның қорғаныстық зорлық-зомбылыққа ұласуын да сот актілері растайды: Теміртау қалалық сотының 2018 жылғы 4 қазандағы № 3524-18-00-1/334 үкімі бойынша мас күйдегі азаматтық некедегі серіктесі пышақпен ұмтылған әйел пышақты тартып алып, оған өліміне әкеп соққан жарақат салған және ҚК 106-бабының 3-бөлігімен сегіз жылға бас бостандығынан айырылған – қажетті қорғаныс шегі туралы мәселе үкімде талқыланбаған; Есіл аудандық сотының 2011 жылғы 26 тамыздағы № 1-113/2011 үкімі бойынша қызы мен немересін жылдар бойы ұрып-соққан адамды ұйықтап жатқан кезінде тұншықтырып өлтірген ана 1997 жылғы ҚК 98-бабының 1-бөлігімен (жан күйзелісі жағдайында адам өлтіру) кінәлі деп танылып, ескіру мерзімінің өтуіне байланысты жауаптылықтан босатылған. Екі үкім де осы бөлімде сипатталған қорғаныстық-агрессивті жәбірленуші типінің заңдық тағдырын көрсетеді.

Үшінші арна – институционалдық: жәбірленушінің жүгінуіне полицияның формальды ден қоюы, қорғау шараларының орындалмауы және көмек инфрақұрылымының қолжетімсіздігі мемлекетке деген сенімді жойып, кейінгі жүгінулерді тоқтатады. Бұл арнаның ауқымын 2.1-бөлімде келтірілген деректер көрсетеді: реформаға дейінгі кезеңде қорғау шараларының тиімділігі бесте біріне ғана бағаланып, дағдарыс орталықтарына жүгіну деңгейі 6,5 пайыздан аспаған [153]. Салыстырмалы тұрғыда жәбірленушілерді қолдаудың дамыған жүйелері – мысалы, жапон моделі – қолдауды құқық қорғау рәсімінен бөлек, жәбірленуші-орталықты қызметтер желісі ретінде ұйымдастырады: ақпараттандыру, сүйемелдеу, өтемақы және психологиялық көмек бір терезе қағидатымен ұсынылады [232]. Отандық жүйе үшін бұл тәжірибенің сабағы айқын: қайталама виктимизацияның алдын алу қылмыстық процестің ішкі міндеті ғана емес, оған қосалқы әлеуметтік қолдау тізбегін құруды талап етеді. Институционалдық арнаның салдарын А қосымшасындағы 4-іс заңдық тұрғыдан құжаттайды: жиырма жыл бойы зорлық-зомбылыққа ұшырап, полицияға бірнеше рет жүгінген әйелдің өзі ақыр соңында айыпталушы орындығына отырып, алқабилер сотымен негізгі айыптау бойынша ақталды – бұл қорғаныстық-агрессивті тип қалыптасуының және мемлекеттік әрекетсіздіктің құнының көрнекі мысалы.

Виктимологиялық талдаудан профилактикалық қорытындылар туындайды. Заңнамалық деңгейде виктимологиялық профилактика дербес институт ретінде бекітілді [44], алайда оның мазмұны әзірге жалпы сипатта. Доктрина оны нақтылаудың бағыттарын ұсынады: зорлықтық қылмыстардың виктимологиялық профилактикасын әлеуетті жәбірленушілерді анықтаудан, олардың қауіпсіз мінез-құлық дағдыларын қалыптастырудан және қауіпті жағдайлардан шығаруға көмектесуден тұратын кешенді қызмет ретінде түсіну [233]; гендерлік тәсілді профилактика жүйесіне енгізу – әсіресе бұрын жауаптылыққа тартылған адамдар тарапынан қайталанатын ұрып-соғу жағдайларында әйел жәбірленушіні қорғауды атаулы ұйымдастыру [234]; әйелдерді виктимологиялық қорғаудың отандық және шетелдік тәжірибесін жүйелеу, оның ішінде қорғау ордерлерін, қауіпсіздік жоспарлауын және баспана желісін бірыңғай қорғау кешеніне біріктіру [235]. Балалар бойынша виктимологиялық профилактика оқшау бағыт болуы мүмкін емес: ол отбасыны қолдау, білім беру ортасында ерте анықтау және балаға бейімделген рәсімдерді қамтуға тиіс [221; 225]. Виктимологиялық профилактиканың субъектілік құрылымы да айқындалуға тиіс: полиция (тәуекелді бағалау, қорғау шаралары), әлеуметтік қызметтер (баспана, сүйемелдеу, экономикалық қалпына келтіру), білім беру мен денсаулық сақтау ұйымдары (ерте анықтау, хабардар ету) және үкіметтік емес ұйымдар (сенім телефондары, құқықтық көмек) бірыңғай алгоритммен байланыстырылғанда ғана осалдықтың құрылымдық табиғатына сай келетін кешенді ықпал мүмкін болады [233; 235]. Осы тізбектің негізгі қолданбалы құралы – жәбірленушімен бірлесіп жасалатын жеке қауіпсіздік жоспары: ол қатер белгілерін, қауіпсіз кету жолын, құжаттар мен қаражатқа қол жеткізуді, балаларды қорғау тәртібін және байланыс арналарын алдын ала айқындайды; шетелдік практикада стандартталған бұл құралдың отандық профилактика алгоритмдеріне енгізілуі 71-баптың мазмұнын нақтылаудың ең қолжетімді қадамы болып табылады. Ақырында, виктимологиялық қорғалу деңгейін бағалаудың өлшенетін индикаторларын ұсынуға болады: жүгінуден қорғау шарасына дейінгі уақыт, қорғау шарасын алғандар арасындағы қайталама жүгінулердің үлесі, арыздан бас тартулардың үлесі және дағдарыс орталықтарына жүгінудің тіркелген фактілерге қатынасы; осы индикаторлар 3.3-бөлімдегі профилактикалық жүйенің тиімділігін бағалау әдістемесінің виктимологиялық құрамдасын құрайды.

Екінші тарау бойынша қорытынды тұжырымдар мынадай. Қазақстандағы әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық жоғары латенттілікпен, ауыр зорлықтық қылмыстылықтағы өсіп келе жатқан отбасылық үлеспен және 2023–2025 жылдардағы институционалдық реформалар нәтижесінде «көріне бастаумен» сипатталады (2.1-бөлім); оның детерминациясы төрт деңгейлі жүйе ретінде ашылып, құқық бұзушы тұлғасының үш типтік моделі айқындалды (2.2-бөлім); виктимологиялық талдау осалдықтың кінә емес, құрылым екенін – әйелдер үшін тәуелділік конфигурациясы, балалар үшін мәртебелік тәуелділік – көрсетті, ал қайталама виктимизацияның үш арнасы профилактиканың жәбірленуші-орталықты өлшемін нақтылады (2.3-бөлім). Осы криминологиялық-виктимологиялық бейне келесі тараудың пәнін –

профилактика субъектілерінің жүйесін, шаралар кешенін және олардың тиімділігін бағалауды – эмпирикалық негіздейді: профилактикалық жүйе жетілдірілуі үшін ол детерминациялық картаға, құқық бұзушы типологиясына және осалдық құрылымына бірдей сай келуге тиіс.

3 ӘЙЕЛДЕР МЕН БАЛАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

3.1 Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу субъектілерінің жүйесі және олардың қызметін жетілдіру

Профилактиканың нормативтік және эмпирикалық негіздері қаншалықты жетілдірілгенімен, оның нақты нәтижесі осы негіздерді іске асыратын субъектілердің қызметіне тәуелді: заң өздігінен қорғамайды, оны қолданатын институттар қорғайды. Сондықтан үшінші тараудың бірінші бөлімінде тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу субъектілерінің жүйесі талданады – олардың құрамы, құзыреттерінің бөлінуі, өзара іс-қимыл тетіктері және қызметінің қазіргі жай-күйі; талдаудың мақсаты – субъектілік жүйенің 2-тарауда ашылған детерминациялық картаға, құқық бұзушы типологиясына және осалдық құрылымына сәйкестігін бағалап, оны жетілдіру бағыттарын негіздеу.

Криминологиялық доктринада профилактика субъектісі деп профилактикалық қызметті жүзеге асыруға заңнамамен уәкілеттік берілген не осындай қызметке қатысатын мемлекеттік органдар, ұйымдар, лауазымды адамдар мен азаматтар түсініледі; субъектілер жүйесі профилактиканың ұйымдастырушылық негізін құрайды, ал оның тиімділігі құзыреттердің нақты бөлінуіне, үйлестіруге және ресурстық қамтамасыз етілуіне тәуелді [64]. Субъектілерді жіктеудің бірнеше негізі бар. Профилактикалық функцияның орны бойынша мамандандырылған субъектілер (профилактика олардың негізгі міндеті – ішкі істер органдары, профилактика жөніндегі комиссиялар) мен мамандандырылмаған субъектілер (профилактика олардың негізгі қызметінің жанама нәтижесі – білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қорғау ұйымдары) ажыратылады [67]. Құзырет деңгейі бойынша жалпы құзыретті субъектілер (Үкімет, жергілікті атқарушы органдар) мен арнаулы құзыретті субъектілер (құқық қорғау органдары) бөлінеді, ал құқықтық мәртебесі бойынша – мемлекеттік және мемлекеттік емес (қоғамдық ұйымдар, азаматтар) субъектілер [71]. Қазіргі теорияда субъектілер жүйесіне жүйелілік қағидаты тұрғысынан қойылатын талаптар тұжырымдалған: құзыреттердің толықтығы мен қайталанбауы, ақпараттық байланыстылық, үйлестіру орталығының болуы және нәтиже үшін жауапкершіліктің дербестендірілуі [66]. Осы талаптар отандық субъектілік жүйені бағалаудың теориялық өлшемшарттары ретінде пайдаланылады. Субъектілер жүйесінің тарихи эволюциясы да ескерілуге тиіс: кеңестік кезеңде профилактика көпсубъектілі қоғамдық-мемлекеттік модель бойынша – учаскелік инспекторлар, жолдастық соттар, еңбек ұжымдары мен қоғамдық тәртіп сақшылары арқылы – ұйымдастырылды [72]; тәуелсіздік кезеңінде бұл модель құқық қорғау органдарына шоғырланған кәсіби модельге ауысты, ал 2016 жылғы жергілікті полиция қызметінің құрылуы мен 2025 жылғы оның таратылуы кәсіби модельдің ішінде «қоғамдастыққа жақын полиция» мен «басқарушылық бірізділік» арасындағы ізденістің жалғасып жатқанын көрсетеді [236].

Отандық субъектілер жүйесінің нормативтік архитектурасын «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заң айқындайды. Заң субъектілердің көпдеңгейлі құрылымын бекітеді: Үкімет – профилактика саласындағы мемлекеттік саясатты қалыптастырады; уәкілетті орган (ішкі істер министрлігі) – салааралық үйлестіру мен арнаулы профилактиканы жүзеге асырады; өзге орталық атқарушы органдар (білім беру, денсаулық сақтау, еңбек және әлеуметтік қорғау, ақпарат салалары) – өз құзыреті шегінде профилактикалық шараларды іске асырады; жергілікті өкілді және атқарушы органдар – аумақтық профилактика бағдарламаларын қабылдап, инфрақұрылымды қамтамасыз етеді; ұйымдар мен азаматтар – профилактикаға қатысады [44]. Тұрмыстық зорлық-зомбылық бөлігінде Заң жергілікті атқарушы органдарға бірқатар жаңа функция жүктейді: тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккендерді есепке алу, қиын өмірлік жағдайдағы адамдар мен отбасыларды ерте анықтау және қолдау жөніндегі мобильді топтардың жұмысын әлеуметтік қорғау және халықты жұмыспен қамту органының үйлестіруімен ұйымдастыру, зорлық-зомбылық фактілері мен көмекке жүгінген адамдар туралы құқық қорғау органдарын хабардар ету [44]. Мобильді топтардың субъектілік құрамы – білім беру, денсаулық сақтау және ішкі істер органдарының өкілдері – осы буынның ведомствоаралық табиғатын көрсетеді, ал ерте анықтау функциясының профилактикалық заңға енгізілуі ауырлық орталығын ден қоюдан алдын ала араласуға ауыстыруды білдіреді. Отбасын қолдау орталықтары мен зорлық-зомбылық құрбаны болған балаларға көмек көрсету кабинеттері осы жаңа архитектураның инфрақұрылымдық тірегі болып табылады: бірінші институт отбасыға психологиялық, заңгерлік және әлеуметтік көмекті бір орында шоғырландырып, «бір терезе» қағидатына жақындаса, екіншісі баланы құқық қорғау рәсімдерінен оқшау, оған бейімделген ортада қабылдауға мүмкіндік береді [44]; салыстырмалы тұрғыда бұл шешімдер жәбірленушіні қолдаудың шетелдік «бір терезе» моделдерімен үндеседі [232], алайда олардың нақты қамту аясы мен кадрлық қамтамасыз етілуі енгізілу барысында ғана айқындалады.

Субъектілер жүйесінің осы конфигурациясында үш құрылымдық жаңалық ерекше атап өтуге тұрарлық. Біріншісі – шоғырландыру: 2026 жылға дейін тұрмыстық зорлық-зомбылық, кәмелетке толмағандар және жалпы профилактика субъектілері үш бөлек заңмен реттеліп, бір органның құзыреті бірнеше актіде қайталанып жазылатын; шоғырландыру субъектілердің бірыңғай матрицасын қалыптастырды [44]. Екіншісі – жәбірленуші-орталықты: зардап шеккендерді есепке алудың, мобильді топтардың, отбасын қолдау орталықтары мен балаларға көмек кабинеттерінің заңнамалық бекітілуі әлеуметтік-гуманитарлық буынды профилактиканың толыққанды субъектісіне айналдырды – бұрын ол құқық қорғау субъектілерінің «қосымшасы» ретінде қабылданатын. Үшіншісі – аумақтық: ерте анықтау мен қолдау функцияларының жергілікті атқарушы органдарға бекітілуі профилактиканы азаматқа жақындатады, бірақ сонымен бірге өңірлер арасындағы ресурстық теңсіздікті нәтиже теңсіздігіне айналдыру тәуекелін де тудырады – бұл тәуекел 2.1-бөлімде көрсетілген дағдарыс орталықтарына жүгінудің өңірлік алшақтығында әзірден көрініп отыр [153].

Ішкі істер органдары тұрмыстық зорлық-зомбылықтың арнаулы профилактикасының өзегі болып қала береді және олардың ішкі құрылымы соңғы жылдары елеулі өзгерістерге ұшырады. Тарихи тұрғыдан отандық полицияда әйелдерді зорлық-зомбылықтан қорғау жөніндегі бөлімшелер 1999 жылдан бері жұмыс істеп келеді – бұл посткеңестік кеңістіктегі алғашқы мамандандырылған полициялық құрылымдардың бірі; 2021 жылғы реформа барысында осы бөлімшелер мен кәмелетке толмағандар істері жөніндегі инспекторлардың штат саны шамамен 1,5 мыңға дейін ұлғайтылып, учаскелік инспектордың мәртебесі әкімшілік іс жүргізу мен профилактика саласындағы қосымша өкілеттіктер беру арқылы көтерілді [237]. 2016 жылы құрылған жергілікті полиция қызметі – оның құрамына учаскелік инспекторлар мен олардың көмекшілері, ювеналдық полиция, мектеп инспекторлары, әйелдерді зорлық-зомбылықтан қорғау бөлімшелері кірген еді – 2025 жылғы маусымда таратылды: заң шығарушы бұл құрылымның өзін ақтамағанын мойындап, оның орнына ішкі істер органдарында профилактика басқармасын (ювеналдық және табиғат қорғау полициясы, учаскелік инспекторлар, әйелдерді зорлық-зомбылықтан қорғау бөлімшелері) және қоғамдық пен жол қауіпсіздігі басқармасын құрды [236; 238]. Осы қайта құрудың мәні – барлық профилактикалық буындарды бір басқарушылық орталыққа шоғырландыру, ал 2025 жылдан бастап полиция құрылымында әйелдер мен балаларды қорғау жөніндегі бейінді бөлімшелер жұмыс істей бастады және әрбір оқу орнына ювеналдық полиция қызметкерлері, учаскелік инспекторлар мен криминалдық полиция жедел уәкілдері бекітілді [239].

Полициялық буынның функционалдық құрылымын үш деңгейде сипаттауға болады. Бірінші деңгей – учаскелік полиция инспекторы: ол тұрмыстық жанжалға алғаш ден қоятын, қорғау нұсқамасын шығаратын және профилактикалық есепті жүргізетін негізгі субъект; ресейлік және отандық зерттеулер учаскелік буынның жүктемесі мен даярлығын тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасының тиімділігін айқындайтын басты фактор ретінде көрсетеді [240; 241]. Екінші деңгей – мамандандырылған бөлімшелер (әйелдерді зорлық-зомбылықтан қорғау, ювеналдық полиция): олар күрделі, қайталанған және балаларға қатысты істерді жүргізеді, дағдарыс орталықтарымен және әлеуметтік қызметтермен байланыс орнатады. Үшінші деңгей – жедел ден қою арналары («102» қызметі, «111» сенім телефоны): олар жүгінудің төменгі табалдырығын қамтамасыз етеді және 2.1-бөлімде келтірілген «111» желісіне түскен өтініштердің бес есе өсуі осы арнаның сұранысты екенін көрсетеді [5]. Екі арнаның функционалдық бөлінісі маңызды: «102» – шұғыл ден қою арнасы, ол қауіп сәтінде полицияның шығуын қамтамасыз етеді, ал «111» – консультативтік-бағдарлау арнасы, ол жәбірленушіге қауіпсіз жағдайда ақпарат пен қолдау береді және кейін мемлекеттік қорғау жүйесіне жолдайды; 2024 жылғы жүз мыңға жуық хабарлама [4] осы екі арнаның жиынтық жүктемесін көрсетеді және олардың сапалық сүйемелдеуі (операторлардың даярлығы, жолдаудың дәлдігі, кері байланыс) полициялық буынды жетілдірудің дербес міндеті болып табылады. Отандық зерттеулерде құқық қорғау органдарының мемлекеттік басқару органдарымен және қоғамдық құрылымдармен өзара іс-

қимылының ұйымдастырушылық-құқықтық негіздері тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы мәнмәтінінде арнайы талданған және өзара іс-қимылдың формальды сипаты полициялық буынның басты осал тұсы ретінде аталған [242].

Полициялық буынды жетілдірудің бағыттары халықаралық тәжірибе мен отандық практика талдауынан туындайды. Біріншіден, кәсіби даярлық: отбасылық жанжалдарға ден қою, жанжалды бәсеңдету, тәуекелді бағалау және жәбірленушімен қарым-қатынас дағдылары полиция даярлығының арнаулы модуліне айналуға тиіс – шетелдік тәжірибе мұндай даярлықтың профилактикалық нәтижеге тікелей әсерін көрсетеді [113], ал бақылаушы зорлық-зомбылықты тану дағдысы тәуекелді дұрыс бағалаудың алғышарты болып табылады [114]. Екіншіден, тәуекелді бағалаудың құрылымдалған құралы: қорғау нұсқамасын шығару және оны ерекше талаптарға ұластыру туралы шешім учаскелік инспектордың субъективтік бағасына емес, стандартталған тәуекел-бағалау парағына негізделуге тиіс; конвенциялық стандарт тәуекелді бағалауды міндетті рәсім ретінде көздейді [55], ал 2.2-бөлімде айқындалған құқық бұзушы типологиясы осындай құралдың мазмұндық негізін береді. Үшіншіден, жүктеме мен мамандану: учаскелік инспектордың тұрмыстық зорлық-зомбылық істерін жалпы жүктеме аясында жүргізуі сапаны төмендетеді, сондықтан ірі қалалар мен жоғары жүктемелі өңірлерде тұрмыстық зорлық-зомбылық бойынша мамандандырылған инспекторлар институтын (әйелдерді қорғау бөлімшелерінің учаскелік деңгейге тарамдалуы) енгізу орынды. Төртіншіден, қоғамдастық алдындағы есептілік: таратылған жергілікті полиция қызметінің оң элементі – учаскелік инспекторлардың тұрғындар алдында тоқсан сайынғы есеп беруі – жаңа құрылымда сақталуға тиіс [236], өйткені дәл осы тетік профилактиканы «сервистік» модельге бағыттайды және азаматтардың сенімін нығайтады. Фемицид тәуекелін бағалаудың сегіз құралын (Danger Assessment, DA-5, Lethality Screen және басқалары) қамтыған 33 зерттеудің шолуы мұндай құралдардың валидтілігі мен болжамдық дәлдігін растайды және олардың пункттік құрамы В қосымшасындағы парақтың негізіне алынды [243].

Прокуратура, соттар және пробация қызметі профилактикалық жүйенің құқық қорғаушылық-юрисдикциялық буынын құрайды. Прокуратураның профилактикалық рөлі екі жақты: заңдылықты қадағалау арқылы ол қорғау шараларының дұрыс қолданылуын қамтамасыз етсе, құқықтық статистика мен арнайы есепке алуды жүргізу арқылы профилактикалық жүйенің ақпараттық негізін қалыптастырады (2.1-бөлім); бұған қоса прокуратура қылмыстық қудалау органдарының қызметін үйлестіру функциясын атқарады, бұл тұрмыстық зорлық-зомбылық істерінде әкімшілік және қылмыстық арналардың сабақтастығын қамтамасыз ету үшін маңызды. Соттар профилактикалық жүйеге сот шешімімен белгіленетін ерекше талаптар (61-бап) арқылы тікелей қатысады: 2024 жылы белгіленген 18,5 мыңнан астам ерекше талап соттардың профилактикалық қызметінің ауқымын көрсетеді [5]. Сонымен бірге сот буынының мамандануы мәселесі шешімін таппаған: кәмелетке толмағандар істері бойынша мамандандырылған соттар жұмыс істегенімен, тұрмыстық

зорлық-зомбылық істері жалпы юрисдикцияда қаралады; испан тәжірибесі осындай істерді мамандандырылған юрисдикцияға шоғырландырудың артықшылықтарын – біртұтас практика, жәбірленушіні қорғау рәсімдерінің стандарттылығы, судьялардың арнаулы даярлығы – көрсетеді [119]. Пенитенциарлықтан кейінгі буында пробация қызметі тұрмыстық зорлық-зомбылық үшін сотталғандарға қатысты бақылау мен түзеу бағдарламаларының субъектісі болып табылады [93], алайда пробациялық бақылаудың тұрмыстық зорлық-зомбылыққа арналған арнаулы мазмұны – жәбірленушімен байланыс режимін бақылау, зорлық-зомбылық жасаушымен жұмыс бағдарламаларына жіберу – әзірге әдістемелік тұрғыдан жеткілікті дамымаған. Сот практикасының бірізділігі де жетілдіру пәні: тұрмыстық зорлық-зомбылық құрамдарын саралау мен жаза тағайындау бойынша Жоғарғы Соттың түсіндірмелері жалпы нормативтік қаулылар шеңберінде берілгенімен [88], дәл осы санаттағы істердің ерекшеліктеріне – қайталанушылықты бағалауға, ерекше талаптарды таңдауға, жәбірленушіні қорғау шараларына – арналған дербес нормативтік қаулы әзірге жоқ; мұндай қаулының қабылдануы сот буынының профилактикалық қызметін стандарттаудың қолжетімді жолы болып табылады.

Қорғау нұсқамасының өзін сот тәртібімен даулау практикасы да біркелкі емес (Д қосымшасы). Зерделенген сот актілерінің ішінде нұсқаманы не оны шығарған полиция қызметкерінің әрекетін даулау туралы жеті іс бар (2021–2025 жылдар; Алматы, Астана, Тараз, Қостанай, Қарағанды). Олардың біреуінде ғана шағым қанағаттандырылған: Алматы қаласының мамандандырылған ауданаралық әкімшілік соты 2021 жылғы 8 қаңтардағы № 7528-20-00-3ж/714 қаулысымен бұрынғы жұбайына қатысты шығарылған нұсқаманы жойды, өйткені дау балалармен қарым-қатынас тәртібіне қатысты болып, «азаматтық-құқықтық тәртіппен шешілуге тиіс» деп танылды. Қалған істерде шағымдар қанағаттандырылмаған (№ 3116-21-00-3ж/109; № 7120-25-00-3ж/673; № 3599-24-00-3а/495), бір шағымды арыз иесі кері қайтарып алған (№ 3928-24-00-3ж/171), ал Астана қаласы соттарының практикасында бір адамның бір нұсқамаға қатысты шағымы алдымен «қорғау нұсқамасы – лауазымды адамның әкімшілік актісі» деген негізбен қараусыз қайтарылып (№ 7199-25-00-3а/114), содан кейін ҚАБК 44-тарауының тәртібімен мәні бойынша қаралған (№ 7199-25-00-3а/479). Осы істердің екеуі нұсқаманың қосалқы құқықтық салдарының ауырлығын көрсетеді: нұсқама шығарылған адамның қаруды сақтауға рұқсаты жойылып, қару алынған (№ 3599-24-00-3а/495, № 7199-25-00-3а/479), бұл ретте бір жағдайда жәбірленуші полиция келгенде арыз жазудан бас тартқанымен, нұсқама келесі күні «бақылау тексерісі» барысында алынған түсініктеме негізінде шығарылған. Демек, нұсқаманы даулаудың соттық жолы – рәсімдік нысаны (ҚАБК 44-тарауы ма, әлде Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекс тәртібі ме), негізділікті бағалау өлшемшарттары және нұсқаманың қосалқы салдары (қару, балалармен байланыс) тұрғысынан – заңнамалық та, түсіндірмелік те реттеуді қажет етеді; бұл жоғарыда негізделген Жоғарғы Соттың дербес нормативтік қаулысы туралы ұсыныстың тағы бір дәйегі.

Жергілікті атқарушы органдар мен әлеуметтік-гуманитарлық буын профилактикалық жүйенің ең кең және сонымен бірге ең әркелкі бөлігін

құрайды. Саяси-үйлестіру деңгейінде Президент жанындағы Әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі ұлттық комиссия – 2006 жылы құрылған консультативтік-кеңесші орган – гендерлік және отбасылық саясат мәселелері бойынша ұсыныстар әзірлеп, облыстар мен республикалық маңызы бар қалалардың әкімдері жанындағы өңірлік комиссиялар желісін үйлестіреді [244]; тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы осы комиссиялардың күн тәртібінде тұрақты тұрғанымен, олардың консультативтік мәртебесі шешімдердің орындалуын қамтамасыз етуге мүмкіндік бермейді. Атқарушы деңгейде жергілікті атқарушы органдар аумақтық профилактика бағдарламаларын бекітіп қаржыландырады, дағдарыс орталықтары мен отбасын қолдау орталықтарының желісін дамытады және мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс арқылы үкіметтік емес ұйымдарды тартады [99; 101]. Кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссиялар балалар бөлігіндегі ведомствоаралық үйлестіру органы ретінде әрекет етеді, алайда олардың жұмысы көбіне жекелеген істерді қарауға сайылып, жүйелі профилактика әлеуеті толық пайдаланылмайды.

Мамандандырылмаған субъектілердің ішінде білім беру, денсаулық сақтау және әлеуметтік қорғау ұйымдары ерте анықтау мен қолдаудың негізгі буындарын құрайды. Білім беру ұйымдары балаға қатысты зорлық-зомбылықтың белгілерін күнделікті бақылау мүмкіндігі бар жалғыз институт болып табылады: мектеп психологтары мен әлеуметтік педагогтар, ювеналдық полиция мен бекітілген учаскелік инспекторлар бірлесіп (2025 жылдан бері әрбір оқу орнында) баланың мінез-құлқындағы өзгерістерді, буллинг фактілерін және отбасылық қолайсыздық белгілерін анықтауға тиіс [44; 239]. Денсаулық сақтау ұйымдары зорлық-зомбылық белгілері бар жарақаттар туралы хабардар ету міндеті арқылы латентті фактілерді жарыққа шығарудың маңызды арнасын құрайды [98], бірақ медицина қызметкерлерінің зорлық-зомбылықты тану мен құжаттау даярлығы жүйелі емес. Әлеуметтік қорғау буыны – дағдарыс орталықтары, арнаулы әлеуметтік қызметтер, отбасын қолдау орталықтары – жәбірленушінің қауіпсіз ортаға шығуын және қалпына келуін қамтамасыз етеді [99; 100]; әлеуметтік жұмыстың тұрмыстық зорлық-зомбылық жәбірленушілерімен жүргізілу әдістемесі дағдарыс орталықтарының тәжірибесінде жинақталып, мамандарға арналған әдістемелік материалдарда жүйеленген [245; 246], ал алкоголизммен зардап шеккен отбасылармен әлеуметтік жұмыстың арнаулы бағдарламалары азғындаушылық типтегі зорлық-зомбылық жасаушылары бар отбасылар үшін ерекше қажет [247]. Осы буынның басты мәселесі – аумақтық біркелкі еместік және мамандардың жетіспеушілігі: 2024 жылы елде жұмыс істеген 69 дағдарыс орталығы [4] ауыл тұрғындары үшін көбіне қолжетімсіз, ал әлеуметтік қызметкерлердің тұрмыстық зорлық-зомбылық бойынша арнаулы даярлығы стандартталмаған.

Адам құқықтары жөніндегі уәкіл және Бала құқықтары жөніндегі уәкіл институттары субъектілер жүйесінде бақылау-қадағалау және мониторинг функциясын атқарады. Адам құқықтары жөніндегі уәкіл конституциялық заңмен айқындалған мәртебесіне сәйкес азаматтардың шағымдарын қарап, мемлекеттік органдарға ұсынымдар енгізеді және адам құқықтарының жай-күйі туралы жыл

сайынғы баяндама дайындайды [248]; 2.1-бөлімде келтірілген деректер – кісі өлтірулердегі отбасылық үлес, қорғау шараларының тиімділігі – дәл осы баяндамалар арқылы қоғамдық талқыға шығарылды [153], бұл уәкіл институтының профилактикалық жүйе үшін тәуелсіз бағалау көзі ретіндегі мәнін көрсетеді. Бала құқықтары жөніндегі уәкіл балалар құқықтарын қорғау заңнамасы аясында балаларға қатысты зорлық-зомбылық фактілерін мониторингілеу мен жүйелік ұсыныстар әзірлеу функциясын атқарады [97]. Осы институттардың әлеуеті 1.3-бөлімде негізделген тәуелсіз мониторинг идеясын іске асырудың дайын ұйымдастырушылық негізін береді: GREVIO үлгісіндегі сыртқы бағалаудың ұлттық баламасын уәкілдер институтының базасында қалыптастыруға болады.

Азаматтық қоғам субъектілері – үкіметтік емес ұйымдар, дағдарыс орталықтары одақтары, кәсіби бірлестіктер, волонтерлік қозғалыстар – профилактикалық жүйеде екі функцияны атқарады: қызмет көрсету (баспана, заң және психологиялық көмек, сенім телефондары) және қоғамдық бақылау (мониторинг, адвокация, заң жобаларын талқылау). Азаматтардың қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге қатысуы туралы заңнаманың шоғырландырылған заңға енгізілуі осы қатысудың құқықтық негізін бірыңғай профилактикалық шеңберге кіріктірді [44; 76]. Полиция мен қоғамдастықтың өзара іс-қимылының тарихи-құқықтық талдауы бұл байланыстың профилактиканың ежелгі әрі тұрақты ресурсы екенін көрсетеді [249], ал қазіргі зерттеулерде азаматтық қоғам институттары мен полицияның серіктестігі қоғамдық маңызды міндеттерді шешудің қажетті шарты ретінде негізделеді [250]. Тұрмыстық зорлық-зомбылық саласында бұл серіктестіктің практикалық мәні ерекше: жәбірленуші көбіне полицияға емес, үкіметтік емес ұйымға сенеді, сондықтан ҮЕҰ жүгінудің «жұмсақ кіру нүктесі» қызметін атқарып, кейін жәбірленушіні мемлекеттік қорғау жүйесіне сүйемелдей алады. Азаматтық қатысудың тағы бір төменгі буыны – учаскелік инспектордың көмекшілері институты: ол қоғамдастықтың өкілін профилактикалық қызметке тікелей тартады және тұрғындар мен полиция арасындағы сенім көпірі қызметін атқарады [236]; тұрмыстық зорлық-зомбылық саласында бұл институттың әлеуеті көршілік ортадағы ерте белгілерді анықтауда жатыр, алайда оны іске асыру көмекшілердің арнаулы даярлығын және жеке деректерді қорғау шектерін нақтылауды талап етеді. Осы функцияның тұрақтылығы мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстың сабақтастығы мен қаржыландырудың болжамдылығына тәуелді, ал бұл мәселе 1.2-бөлімде көрсетілгендей шешімін толық таппаған. Шетелдік тәжірибеде жәбірленушілерді қолдау ұйымдарының жалпыұлттық үйлестіру құрылымдары бар: Англияда 1979 жылдан бері жұмыс істейтін қылмыс құрбандарын қолдау ұлттық қауымдастығы, Францияда 1986 жылы құрылған қылмыс құрбандарына көмек көрсету ұлттық институты (INAVEM), Нидерландыда құрбандарды қолдау ұлттық ұйымы, ал АҚШ-та бұл функцияны NOVA атқарады; мұндай құрылымдар әдістемелік ұсынымдар әзірлеп, үздік практиканы жинақтайды және қоғамдық ұйымдардың мемлекеттік құрылымдармен байланысын қамтамасыз етеді [217].

Субъектілер жүйесінің тиімділігін айқындайтын түйінді фактор – ведомствоаралық үйлестіру. Үйлестірудің формальды тетіктері бар: уәкілетті органның (ішкі істер министрлігінің) салааралық үйлестіру функциясы, жергілікті атқарушы органдар жанындағы профилактика жөніндегі ведомствоаралық комиссиялар, мобильді топтардың ведомствоаралық құрамы [44]. Алайда практикада үйлестірудің үш типтік олқылығы байқалады. Біріншісі – «жауапкершіліктің шашырауы»: нақты отбасы бойынша полиция, әлеуметтік қызмет, мектеп және медициналық ұйым әрқайсысы өз бөлігін атқарғанымен, істің тұтас нәтижесі үшін ешкім жауап бермейді. Екіншісі – ақпараттық үзілістер: полицияның профилактикалық есебі, жергілікті атқарушы органдардың зардап шеккендер есебі, денсаулық сақтау мен білім беру деректері бір-бірімен интеграцияланбаған, сондықтан тәуекелді жиынтық бағалау мүмкін емес. Үшіншісі – рәсімдік үйлесімсіздік: қорғау нұсқамасының мерзімі, әлеуметтік қызметке жолдаудың мерзімі және сот шарасын белгілеу мерзімі бір-бірімен үйлестірілмеген, соның салдарынан жәбірленуші қорғау «терезелерінің» арасында қалып қояды. Орталық Азия елдерінің тәжірибесі осы олқылықтардың өңірлік типтік сипатын растайды: Қырғызстанда заңнамалық базаның дамығандығына қарамастан үйлестірудің әлсіздігі профилактика тиімділігінің басты кедергісі ретінде аталады [132; 133]. Автордың бұрынғы талдауында үйлестірудің басты кемшілігі ретінде тұрмыстық зорлық-зомбылық мәселесіне жауапты бірыңғай үйлестіруші органның жоқтығы (жастар, кәмелетке толмағандар, әйелдер құқықтары мен тұрмыстық зорлық-зомбылық мәселелерінің төрт түрлі министрлікке бөлінуі) аталып, отбасы, әйелдер мен балалар істері жөніндегі мамандандырылған ведомстволар құру тәжірибесі (Германия, Түркия, Хорватия, Молдова, Малайзия, Мальта) көрсетілген [140].

Шетелдік тәжірибе үйлестіру мәселесін шешудің екі моделін ұсынады. Бірінші модель – үйлестірілген қоғамдастық жауабы: полиция, прокуратура, сот, әлеуметтік қызметтер мен ҮЕҰ тұрмыстық зорлық-зомбылыққа бірыңғай хаттама бойынша ден қояды, әрбір істің «иесі» айқындалады, ал субъектілер аралық ақпарат алмасу міндетті сипатта; қылмыстық юстицияның тұрмыстық зорлық-зомбылыққа ден қоюын зерттеген авторлар үйлестірудің осы формасын жекелеген шаралардың тиімділігінен жоғары қоятын дәлелдер келтіреді [103]. Екінші модель – жоғары тәуекелді істер бойынша ведомствоаралық конференциялар: аса қауіпті жағдайлар бойынша барлық субъектілердің өкілдері тұрақты кеңесте жиналып, жәбірленушіні қорғаудың бірлескен жоспарын жасайды; американ ордер жүйесінің тәжірибесі ордердің тиімділігі оны орындаушы субъектілердің үйлестірілуіне тәуелді екенін көрсетеді [112]. Екі модель де отандық жағдайға бейімделуі мүмкін: мобильді топтар институты жеке істі сүйемелдеу қағидатына, ал ведомствоаралық комиссиялар жоғары тәуекелді істер конференцияларына айналдырылуы мүмкін. Осы модельдердің ішкі қисыны бір: үйлестіру мәжіліс өткізу емес, нақты іс бойынша бірлескен жауапкершілік; демек, отандық үйлестіру тетіктерін жетілдіру олардың санын көбейтуден емес, әрбір тетікті нақты іс деңгейіне «түсіруден» басталуға тиіс. Жүйелілік қағидатының бес талабы тұрғысынан отандық субъектілер жүйесін бағалау мынадай нәтиже береді: құзыреттердің толықтығы – шоғырландырудан

кейін жоғары; қайталанбауы – орташа (ЖАО мен ІІО функциялары ішінара қабаттасады); ақпараттық байланыстылық – төмен; үйлестіру орталығының болуы – формальды түрде бар, іс деңгейінде жоқ; жауапкершіліктің дербестендірілуі – төмен [66]. Осы бағалау жетілдіру ұсыныстарының басымдығын айқындайды: ең өткір олқылықтар ақпараттық және жауапкершілік өлшемдерінде жатыр.

Жүргізілген талдау субъектілер жүйесін жетілдірудің бес бағытын негіздеуге мүмкіндік береді. Біріншіден, жеке істі сүйемелдеу қағидатын енгізу: тәуекелі жоғары деп бағаланған әрбір іс бойынша жауапты субъект (жеке істі сүйемелдеуші) айқындалып, ол барлық буындардың әрекетін жәбірленушінің қауіпсіздігіне жеткенге дейін үйлестіреді; бұл функцияны әйелдерді қорғау бөлімшелерінің немесе отбасын қолдау орталықтарының мамандарына жүктеуге болады. Екіншіден, деректердің интеграциясы: полицияның профилактикалық есебі мен жергілікті атқарушы органдардың зардап шеккендер есебін бірыңғай ақпараттық жүйеге біріктіру – жеке деректерді қорғау кепілдіктерімен – тәуекелді жиынтық бағалауға және қайталануды алдын ала болжауға мүмкіндік береді. Үшіншіден, полициялық буынды мамандандыру мен даярлау: тұрмыстық зорлық-зомбылық бойынша арнаулы оқу модулін міндетті ету, стандартталған тәуекел-бағалау құралын енгізу, жоғары жүктемелі өңірлерде мамандандырылған инспекторлар институтын құру. Төртіншіден, әлеуметтік-гуманитарлық буынды теңестіру: дағдарыс орталықтары мен отбасын қолдау орталықтарының аумақтық қолжетімділік нормативін бекіту, әлеуметтік қызметкерлердің арнаулы даярлық стандартын енгізу, мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстың көпжылдық болжамды форматына көшу. Бесіншіден, тәуелсіз мониторинг: уәкілдер институтының базасында профилактикалық жүйенің тиімділігін жыл сайынғы тәуелсіз бағалау тетігін қалыптастыру. Осы бағыттар субъектілер жүйесін 2-тарауда айқындалған криминологиялық талаптарға – детерминанттардың көпдеңгейлілігіне, құқық бұзушы типтерінің әралуандығына, осалдықтың құрылымдық табиғатына – сәйкестендіреді, ал олардың мазмұндық толтырылуы келесі бөлімде талданатын профилактика шаралары жүйесі арқылы жүзеге асады.

3.2 Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың жалпы әлеуметтік, арнайы-криминологиялық, жеке және виктимологиялық алдын алу шаралары

Субъектілер жүйесін талдау профилактиканың «кім» сұрағына жауап берді; енді «не» және «қалай» сұрақтарына – шаралар жүйесінің мазмұнына – көшу қажет. Профилактика шаралары кездейсоқ жиынтық емес, олар детерминациялық кешеннің деңгейлеріне сай құрылған сатылы жүйе болуға тиіс: әрбір шара нақты детерминантқа, нақты субъектіге және нақты нәтиже индикаторына байланыстырылғанда ғана профилактика басқарылатын қызметке айналады. Осы бөлімнің міндеті – әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу шараларын төрт деңгейде (жалпы әлеуметтік, арнайы-криминологиялық, жеке және виктимологиялық) жүйелеу, олардың

отандық жүйедегі жай-күйін бағалау және айқындалған детерминациялық картаға сәйкес басымдықтарын негіздеу.

Шаралар жүйесінің теориялық негіздері кеңестік және посткеңестік криминологияда жүйелі әзірленген. Отбасылық-тұрмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алуға арналған іргелі ұжымдық еңбекте профилактика шараларының деңгейлік құрылымы, субъектілермен байланысы және тиімділік шарттары кешенді баяндалды [251]; жеке-тұрмыстық қатынастар саласындағы зорлықтық қылмыстардың алдын алудың криминологиялық мәселелері дербес монографиялық зерттеуде қойылып, жанжалдық жағдайға ерте араласу қағидаты негізделді [252]. Э.Ф. Побегайло тұрмыс саласындағы зорлықтық қылмыстардың алдын алуды осы саланың криминогендік факторларын бейтараптандырумен байланыстырып, жалпы және арнаулы шаралардың арақатынасын айқындады [253], ал «отбасылық» қылмыстарды криминологиялық зерттеудің әдіснамалық мәселелері мен «отбасылық» зорлық-зомбылық ұғымының профилактикалық жүктемесі Ю.Д. Блувштейннің еңбегінде талданды [254]. Қазіргі оқу әдебиетінде отбасылық-тұрмыстық саладағы зорлықтық қылмыстардың алдын алу шаралары жүйелі құрал ретінде баяндалған [255]. Осы дәстүрге сүйене отырып, шараларды төрт деңгейге бөлу қабылданады: жалпы әлеуметтік шаралар қоғамның даму жағдайларын жақсарту арқылы криминогендік факторлардың әлеуметтік тамырларына әсер етеді; арнайы-криминологиялық шаралар тікелей қылмыстылықтың алдын алуға бағытталған; жеке шаралар нақты адамға атаулы ықпал етеді; виктимологиялық шаралар әлеуетті жәбірленушінің осалдығын төмендетеді [64; 67]. Заңнамалық деңгейде бұл бөлініс жалпы және арнаулы шаралар түрінде бекітілген [44], ал жеке және виктимологиялық шаралар арнаулы шаралардың атаулы көрінісі ретінде қаралады. Тарихи тәжірибе де ескерілуге тиіс: кеңестік және посткеңестік кезеңде тұрмыс саласындағы профилактиканың басым формасы жедел-профилактикалық іс-шаралар (рейдтер, «Тұрмыс» типті операциялар) мен қоғамдық ықпал болды; бұл формалар анықтау функциясын атқарғанымен, науқандық сипаты салдарынан тұрақты әсер бермеді [38]; қазіргі шаралар жүйесінің міндеті – науқандық қисыннан үздіксіз, тәуекелге негізделген жұмысқа көшу.

Әдіснамалық тұрғыдан шаралар жүйесіне үш талап қойылады. Біріншісі – сәйкестік: шара детерминантқа сай болуға тиіс; зерттеу барысында айқындалған төрт деңгейлі детерминация картасы шаралар жүйесінің «теріс» бейнесі болып табылады. Екіншісі – субъектілік бекітілу: әрбір шараның жауапты субъектісі мен ресурсы болуға тиіс, әйтпесе ол декларация күйінде қалады (3.1-бөлім). Үшіншісі – өлшенгіштік: шараның нәтижесі индикатормен өлшенуге тиіс, әйтпесе тиімділікті бағалау (3.3-бөлім) мүмкін емес. Осы үш талап осы бөлімнің қорытындысында ұсынылатын шаралар матрицасының құрылымын алдын ала айқындайды.

Жалпы әлеуметтік шаралар тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасының іргетасын құрайды, өйткені олар 2.2-бөлімде сипатталған жалпы әлеуметтік және мәдени-гендерлік детерминанттарға тікелей бағытталған. Әлеуметтік шаралар арқылы отбасылық зорлық-зомбылықтың алдын алуды зерттеген авторлар осы деңгейдің үш құрамдасын бөліп көрсетеді:

отбасылардың әлеуметтік-экономикалық қолдауы, отбасылық-тұрмыстық саланың инфрақұрылымдық қамтамасыз етілуі және қоғамдық сананың трансформациясы [256]. Бірінші құрамдас бойынша жұмыспен қамту, кедейлікті азайту және тұрғын үй бағдарламалары зорлық-зомбылықтың экономикалық детерминанттарын әлсіретеді; отандық мәнмәтінде тұрғын үй мәселесі ерекше өткір, өйткені зорлық-зомбылық жасаушыны баспанадан шеттету тетігінің болмауы (1.2-бөлім) және әлеуметтік тұрғын үйдің тапшылығы жәбірленушінің қауіпсіз кетуін экономикалық тұрғыдан мүмкін емес етеді. Екінші құрамдас бойынша дағдарыс орталықтары мен арнаулы әлеуметтік қызметтер желісінің дамуы соңғы жылдары институционалдық сипат алды: бейінді ұйымдарды лицензиялау мен жан басына шаққандағы қаржыландыруға көшу қызметтің бірыңғай сапа стандартын орнатып, көмекті қылмыстық іс қозғалғанына қарамастан бекітілген стандарт бойынша тегін көрсетуді қамтамасыз етті және 2023–2025 жылдары әлеуметтік қызметтер 13 мыңнан астам адамды қамтыды [257]; сонымен бірге дағдарыс орталықтарын қаржыландыруға жыл сайын бөлінетін қаражат (шамамен 765 миллион теңге) мен жәбірленушілердің нақты санының арақатынасы ресурстық жеткіліксіздікті көрсетеді [258].

Үшінші құрамдас – қоғамдық сананың трансформациясы – ең ұзақ мерзімді, бірақ түбегейлі шара. Оның негізгі құралы – білім беру жүйесі арқылы жүргізілетін құқықтық және этикалық тәрбие: мектеп жасынан бастап зорлық-зомбылықсыз қатынастар нормасын, гендерлік теңдікті және жанжалды бейбіт шешу дағдыларын қалыптастыру. Мектеп оқушыларының құқықтық тәрбиесінің әдістемелік негіздері кеңестік кезеңнің өзінде-ақ қойылған болатын [259]; кәмелетке толмағандардың құқықтық ағартуында бұқаралық ақпарат құралдары мен мектептің үйлесімді рөлі негізделді [260], ал жалпы білім беретін мектепте этика-құқықтық тәрбие мен девиантты мінез-құлық профилактикасының жүйесін ұйымдастыру тәжірибесі сипатталды [261]. Отандық жағдайда бұл бағыт мемлекеттік саясат деңгейінде танылған: Отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасы отбасылық құндылықтарды нығайту мен зорлық-зомбылыққа төзбеушілікті қалыптастыруды басым міндеттер қатарына жатқызады [12]. Бұл ретте әдіснамалық сақтық қажет: отбасылық құндылықтарды нығайту дискурсы «отбасын кез келген бағамен сақтау» ұстанымына айналған жағдайда ол жәбірленушінің қауіпсіздігіне қайшы келуі мүмкін – 2.3-бөлімде көрсетілгендей, дәл осы ұстаным төзу стратегиясы мен жүгінбеудің мәдени негізін құрайды; сондықтан жалпы әлеуметтік шаралардың құндылықтық бағдары «отбасын сақтау» емес, «отбасында қауіпсіздік» формуласымен айқындалуға тиіс және мемлекеттік бағдарламалардың мәтіні мен ағарту материалдары осы формулаға сай тексерілуі қажет. Мәдени деңгейдің тағы бір құралы – медиастратегия: бұқаралық ақпарат құралдары туралы заңнама аясында зорлық-зомбылықты жариялаудың этикалық стандарттарын нақтылау (2.3-бөлім) қайталама виктимизацияның алдын алумен қатар, қоғамдық ұстанымдарды өзгертудің де құралы болып табылады [231]. Ақырында, алкогольдік саясат жалпы әлеуметтік деңгейдің көлденең шарасы болып табылады: алкогольдің қолжетімділігін шектеу, ерте анықтау мен емдеуге жолдау тетіктері 2.2-бөлімде көрсетілген катализаторлық факторға тікелей әсер

етеді және мұндай шаралардың профилактикалық әлеуеті доктринада жүйелі негізделген [181; 182]. Бұл ұстаным автордың 2021 жылғы жарияланымында 2009 жылғы Заңның «отбасын қолдау және сақтау» қағидатына қатысты айтылған сынға сүйенеді [83].

Арнайы-криминологиялық шаралар тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алудың «жұмыс» деңгейін құрайды және дәл осы деңгейде отандық жүйе соңғы жылдары ең елеулі өзгерістерге ұшырады. Шаралардың тізбегін ушығу сатыларына сай құруға болады. Бірінші саты – ерте анықтау: мобильді топтар, медициналық және білім беру ұйымдарының хабардар ету міндеті, «111» сенім телефоны және анықтау тәртібіндегі тіркеу қолайсыз жағдайды зорлық-зомбылықтың алғашқы белгілерінде-ақ профилактика субъектілерінің назарына шығарады [44]. Екінші саты – тәуекелді бағалау: анықталған әрбір жағдай стандартталған құрал бойынша бағаланып (өлім қаупі, қайталану ықтималдығы, балалардың болуы, қару, алкоголизация), ден қою шараларының деңгейі соған сай таңдалуға тиіс; бұл талап конвенциялық стандартқа айналған [55], ал отандық практикада әзірге учаскелік инспектордың субъективтік бағасына сүйенеді. Тәуекел-бағалау құралының мазмұнын криминологиялық тұрғыдан айқындауға болады: оған эмпирикалық дәлелденген қауіп индикаторлары – зорлық-зомбылықтың бұрынғы оқиғалары мен олардың ауырлау динамикасы, аңду мен бақылаушы мінез-құлық белгілері, өлтіремін деп қорқыту, қаруға қол жеткізу, алкогольдік-нашақорлық тәуелділік, ажырасу немесе кету кезеңі (ушығу тәуекелі ең жоғары кезең), отбасында балалардың болуы, зорлық-зомбылық жасаушының бұрынғы әкімшілік немесе қылмыстық жауаптылығы – енгізілуге тиіс; британ тәжірибесі мұндай құрылымдалған құралдардың полиция шешімдерінің сапасын арттыратынын көрсетеді [114], ал 2.2-бөлімде айқындалған құқық бұзушы типологиясы индикаторларды салмақтаудың мазмұндық негізін береді. Үшінші саты – шектеу шаралары: қорғау нұсқамасы, ерекше талаптар, жақындауға тыйым салу, профилактикалық есеп – олардың құқықтық мазмұны 1.2-бөлімде талданды, ал 2.1-бөлімде келтірілген деректер осы шаралардың жаппай қолданыла бастағанын көрсетті [5]. Төртінші саты – мәжбүрлеу мен түзеу: қылмыстық жауаптылық, психокоррекция, тәуелділікті емдеу, пробациялық бақылау – бұл саты жеке профилактикаға ұласады. Серіктесін өлтіру істерін жүйелеген шолу бойынша өлтіремін деп қорқыту 20–74 пайыз істерде алдын ала тіркелген [262], сондықтан қорқытуға зиянмен бірдей ден қою тәуекел-бағалаудың басты қағидаттарының бірі болуға тиіс.

Арнайы-криминологиялық деңгейдің бірнеше бағыты жеке назарды талап етеді. Қайталанушылықпен күрес: тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаушының криминологиялық тарихы әдетте әкімшілік құқық бұзушылықтан басталып өсетіндіктен (2.2-бөлім), қайталанудың алдын алудың арнайы-криминологиялық шаралары – профилактикалық есептің сапасы, шектеу шараларының орындалуын нақты бақылау, қайталанған жағдайда жауаптылықтың бұлтартпастығы – жүйенің өзегі болып табылады [263]; заң шығарушының 108-1 және 109-1-баптарда қайталануды (бірнеше рет жасалуын) саралаушы белгі ретінде бекітуі осы қисынның нормативтік көрінісі [47]. Гендерлік бағыт: әйелдер қылмыстылығына қарсы арнайы-криминологиялық құралдарды

зерттеген авторлар осы санаттағы қылмыстардың елеулі бөлігінің алдын ала болған зорлық-зомбылыққа жауап екенін ескеріп, әйел жәбірленушіні қорғау шараларын әйел қылмыстылығының профилактикасы ретінде де қарауды ұсынады [264] – бұл 2.3-бөлімнің «медальдің екі беті» тұжырымымен үндеседі. Балалар бағыты: кәмелетке толмағандарды жыныстық қол сұғушылықтан қорғаудың қазіргі шаралары – тіркеу мен есепке алудың арнаулы тәртібі, кәсіби шектеулер, білім беру ортасындағы бақылау – кешенді сипатта болуға тиіс [265] және 2024 жылғы реформаның осы бөліктегі қатаңдатулары арнайы-криминологиялық шаралардың қылмыстық-құқықтық буынын нығайтты [46]. Сталкингке ден қою: 2025 жылдан бастап қолданылатын жаңа құрам (Қылмыстық кодекстің 115-1-бабы) аңдуды дербес қудалау пәніне айналдырып, психологиялық зорлық-зомбылықтың ерте сатысында араласу мүмкіндігін ашты [47]. Отандық ғылыми-практикалық әдебиетте профилактика субъектілерінің осы шараларды қолдану алгоритмдері жинақталған [29], алайда алгоритмдердің тәуекел деңгейіне қарай сараланбауы олардың негізгі кемшілігі болып қала береді. Кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігі мен жыныстық еркіндігіне қарсы қылмыстардың алдын алу мәселесі автордың жеке жарияланымында арнайы қарастырылған [228]. Онда осы санаттағы қылмыстардың профилактикасын қиындататын екі мән-жай – баланың зорлық-зомбылық фактісін түсінбеуі не ата-анасының теріс әрекетінен қорқып жасыруы және жәбірленушінің қылмыскерге тікелей тәуелділігі – негізінде латенттіліктің табиғаты ашылып, ішкі істер министрлігінің деректері келтірілген: кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстардың үштен біріне жуығы жыныстық тиіспеушілікке қарсы қылмыстар, олардың үштен біріне жуығы интернет арқылы танысудан кейінгі «ерікті» байланыс нәтижесінде жасалады, ал ата-аналық міндеттерін орындамайтын 6 мыңнан астам ата-ана профилактикалық есепке қойылып, 600-ден астамы ата-ана құқығынан айырылған; полицияның қадамдық алгоритмінде өгей әке не өгей шешесімен тұратын балалары бар отбасыларға ерекше назар аудару және әкімдіктер жанындағы ведомствоаралық мобильді топтарға өңірлік бала құқықтары жөніндегі уәкілдерді тарту көзделген. Профилактикалық шаралар ретінде отбасы институтын нығайту, панасыздық пен қараусыздыққа қарсы күрес, білім беру ұйымдарындағы қауіпсіз мінез-құлық ережелерін түсіндіру, Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының INSPIRE жеті стратегиясы, білім беру ұйымдарында психологиялық қолдау қызметін институционалдық нығайту, бірыңғай сенім телефоны және зорлық-зомбылық пен буллинг құрбандарына көмек бағдарламасы ұсынылған [228].

Жеке профилактика нақты адамға – ықтимал немесе бұрын құқық бұзған зорлық-зомбылық жасаушыға – атаулы ықпал ету шараларын қамтиды. Криминологияда жеке профилактика тұлғаны зерттеумен тікелей байланысты: Ю.М. Антонян құқық бұзушы тұлғасын зерттеуден жеке профилактикаға көшудің әдіснамасын негіздеп, тұлғалық ерекшеліктерді ескермейтін «жалпыға бірдей» ықпалдың нәтижесіздігін көрсетті [266]; Е.Б. Кургузкина қылмыскер тұлғасының теориясын жеке профилактиканың доктриналық негізі ретінде дамытып, ықпалдың тұлға типіне қарай сараландыруын ұсынды [267]. Осы тәсіл 2.2-бөлімде ұсынылған үш типтік модельді практикалық құралға айналдыруға

мүмкіндік береді. Жағдаяттық-жанжалдық типке қатысты жеке профилактика профилактикалық әңгімелесуден, қысқа мерзімді қорғау нұсқамасынан және отбасылық кеңес беруден тұрады; ықпалдың мақсаты – жанжалды шешудің зорлық-зомбылықсыз үлгісін қалыптастыру. Тұрақты-деспоттық типке қатысты жеке профилактика мәжбүрлеу құралдарына сүйенеді: профилактикалық есеп, ұзақ мерзімді ерекше талаптар, жақындауға тыйым салу, психокоррекциялық бағдарлама; ықпалдың мақсаты – билік-бақылау мотивациясын бұзу және жәбірленушіні қорғау. Азғындаушылық типке қатысты жеке профилактика медициналық-әлеуметтік сипатта: тәуелділікті мәжбүрлі емдеу, әлеуметтік сүйемелдеу, қайта әлеуметтендіру; ықпалдың мақсаты – тұлғаның одан әрі азғындауын тоқтату. Осылайша типология жеке профилактиканы стандартты «әңгімелесу – есеп – нұсқама» тізбегінен саралы модельге көшіреді.

Жеке профилактиканың негізгі формасы – профилактикалық әңгімелесу – сапалық тұрғыдан қайта қаралуға тиіс. Практикада ол көбіне формальды ескертуге сайылады, ал шынайы профилактикалық әсер беру үшін әңгімелесу құрылымдалған рәсімге – тәуекелді бағалауды, құқықтық зардаптарды түсіндіруді, зорлық-зомбылық жасаушының өз мінез-құлқына жауапкершілігін қабылдауын және кейінгі бақылау тәртібін келісуді қамтитын рәсімге – айналуға тиіс; әңгімелесуді жүргізетін қызметкер психологиялық-педагогикалық даярлығы болуға тиіс, ал оның нәтижесі құжатталып, профилактикалық есептің материалдарына енгізілуі қажет. Жеке профилактиканың екінші формасы – профилактикалық есепке алу мен бақылау – ақпараттық негізі мен мазмұны тұрғысынан нығайтылуы қажет: есептің мәні бақылаудан тұрады, ал бақылаудың мәні әрекет етуден; есепте тұрған адамды үнемі бақылаусыз тізімде ұстау профилактикалық иллюзия ғана береді.

Зорлық-зомбылық жасаушылармен түзеу жұмысы жеке профилактиканың ең жаңа әрі ең әлеуетті бағыты болып табылады. Халықаралық тәжірибеде зорлық-зомбылық жасаушыларға арналған бағдарламалар (batterer intervention programmes) 1980-жылдардан бері дамып, түзеу тәсілдерінің бірнеше моделін – психоағартушылық, когнитивтік-мінез-құлықтық, гендерлік-феминистік – қалыптастырды; бағдарлама басшыларының тәжірибесін зерттеген Э. Гондолф осы тәсілдердің үйлесімін және бағдарламаны қылмыстық юстиция жүйесімен байланыстыруды тиімділіктің шарты ретінде көрсетеді [268]. Ресейлік доктринада бұл бағыт «отбасылық қатынастарды криминологиялық түзеу» тұжырымдамасы түрінде дамыды: Д.А. Шестаков отбасылық жанжалды криминологиялық түзеудің пәні ретінде қарап, психологиялық және құқықтық құралдардың үйлесімін негіздеді [269], ал В.С. Харламов бұл тұжырымдаманы Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот практикасымен байланыстырып, мемлекеттің отбасылық қатынастарға түзеу мақсатында араласу шектерін айқындады [270]. Конвенциялық стандарт зорлық-зомбылық жасаушылармен превентивтік араласу мен емдеу бағдарламаларын қатысушы мемлекеттердің міндеттемесіне айналдырды [55]. Бақыланатын зерттеулердің шолуы когнитивтік-мінез-құлықтық топтық бағдарламалардың зорлық-зомбылықты тұрақты төмендететіні туралы дәлелдердің әзірге жеткіліксіз екенін көрсетсе [271], метаталдау «тәуекел – қажеттілік – икемділік» қағидатына құрылған

саралы араласулардың біріздендірілген бағдарламаларға қарағанда қайталануды күштірек төмендететінін, ал бағдарламадан шығып кетудің жоғары деңгейі сәтсіздіктің басты факторы екенін анықтады [272] – бұл 2.2-бөлімде ұсынылған типтерге қарай саралау тәсілін тікелей негіздейді.

Отандық жүйеде бұл бағыт институттана бастады. Психокоррекциялық бағдарлама туралы норма 2024 жылғы заңнамаға енгізіліп, инфрақұрылымның іске қосылуымен 2025 жылдан бастап нақты қолданыла бастады: учаскелік инспектор сотқа психокоррекциялық бағдарлама тағайындау туралы өтінішхат береді, сот шешімінен кейін іс денсаулық сақтау жүйесіне беріледі, ал бағдарламаның өзі үш кезеңнен – бастапқы бағалау, түзеу курсы және нәтижелерді қорытынды бағалау – тұрады; ресурстық база ретінде мемлекеттік медициналық ұйымдардағы шамамен екі мың психолог тартылған [273]. Бұған дейін зорлық-зомбылық жасаушылармен жұмыс бағдарламасы үш қалада сынақ форматында сыналып, Астана мен Алматыда зорлық-зомбылық жасаушылармен жұмыс істейтін екі орталық ашылған болатын [258]; өңірлік деңгейде де алғашқы нәтижелер тіркеле бастады – мысалы, бір ғана қалада бір жарты жылда ондаған адам психокоррекциядан өтіп, жүзге жуық адам алкогольдік тәуелділіктен мәжбүрлі емдеуге жолданған [274]. Осы бағыттың дамуы үшін үш шарт маңызды: біріншіден, бағдарламаның мазмұнын құқық бұзушы типіне бейімдеу – когнитивтік-мінез-құлықтық модуль тұрақты-деспоттық типке, тәуелділікті емдеу азғындаушылық типке, жанжалды шешу дағдылары жағдаяттық типке; екіншіден, бағдарламаға қатысуды сот шараларымен (ерекше талаптар, пробация) міндетті түрде байланыстыру, әйтпесе ерікті қатысу деңгейі төмен болады [93]; үшіншіден, бағдарлама нәтижесін жәбірленушінің қауіпсіздігі бойынша бағалау – қайталанудың болмауы ғана нәтиженің шынайы өлшемі. Ресурстық арақатынас та бағыттың даму қисынын айқындайды: жылына 85 мыңнан астам қорғау нұсқамасы мен 18 мыңнан астам ерекше талап [5] аясында шамамен екі мың психологтың әлеуеті барлық зорлық-зомбылық жасаушыны қамтуға жетпейді, сондықтан психокоррекцияны басымдық бойынша – тәуекелі жоғары, қайталанған және ерекше талаптар белгіленген жағдайларға – бағыттау қажет; бұл таңдау дәл тәуекел-бағалау құралы мен типологияға сүйенгенде ғана негізді болады. Медиация мен татуласу тетіктеріне келсек, 2024 жылғы реформа олардың тұрмыстық зорлық-зомбылық істерінде қолданылуын шектеді [46] және бұл шектеу негізді: билік асимметриясы жағдайында «татуласу» жәбірленушіге қысымның заңдастырылған формасына айналады, сондықтан қалпына келтіру рәсімдері тек жағдаяттық-жанжалдық типке және зорлық-зомбылық жасаушының түзеу бағдарламасынан өтуі шартымен ғана қолданылуы мүмкін.

Ерекше талаптардың қолданылу практикасы сот актілерінде мынадай көрініс табады (Д қосымшасы). Автор зерделеген 175 әкімшілік қаулының 35-інде (20,0 пайыз) ерекше талаптар белгілеу мәселесі қаралып, 28-інде талаптар белгіленген, 7-еуінде ішкі істер органының өтінішхаты қанағаттандырылмаған; қалған 140 актіде (80,0 пайыз) мұндай өтінішхат болмаған, ал сот ҚАБК 54-бабының 1-бөлігіне сәйкес бұл шараны өз бастамасымен қолдана алмайды. Белгіленген талаптардың мазмұны бірыңғай: 28 актінің 27-сінде – профилактикалық әңгімелесу үшін учаскелік полиция пунктіне айына бір-төрт

рет келу міндеті, 19-ында – жәбірленушіні оның еркіне қарсы іздеуге, қудалауға және онымен байланысқа түсуге тыйым, 16-сында – алкогольдік ішімдіктерді тұтынуға тыйым, 4-еуінде – қаруға тыйым; тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаған адамға жәбірленушімен бір тұрғын үйде тұруға тыйым бірде-бір актіде белгіленбеген, психокоррекциялық бағдарламаға жіберу туралы сілтеме де жоқ. Мерзімі көрсетілген 20 актінің 15-інде талаптар үш айға, төртеуінде алты айға, біреуінде бір жылға белгіленген. Бас тартудың уәждемесі формальды: «жауаптылықты ауырлататын мән-жайлар болмағандықтан» (Жітіқара аудандық соты, № 3944-20-00-3/79), «алкогольге тыйым салу үшін жеткілікті дәлелдемелер қоса тіркелмегендіктен, 73-бап бойынша бір рет жауапқа тартылғаны жеткілікті негіз емес» (Алтай ауданының соты, 2025 жылғы 21 қаңтардағы № 6348-25-00-3/57) – соңғы жағдайда құқық бұзушылықтың мас күйде жасалғаны сол актінің өзінде көрсетілген. Керісінше мысал да бар: Осакаров ауданының № 2 аудандық соты 2020 жылғы 29 сәуірдегі № 3557-20-00-3/64 қаулысымен ұрып-соғу туралы істі медиация негізінде тоқтата отырып, учаскелік инспектордың құқық бұзушының жүйелі агрессивтілігі туралы мәліметіне сүйеніп, оған қатысты ерекше талаптар белгіледі, яғни татуласуды профилактикалық бақылаумен ұштастырды. Осы деректер жоғарыда тұжырымдалған екінші шартты нақтылайды: психокоррекцияны ерекше талаптардың міндетті құрамдасы ретінде заңда бекітпейінше, сот практикасы оны қолданбайды, ал ерекше талаптардың өзі актілердің бестен бірінде ғана және негізінен «келу және ішпеу» форматында белгіленеді.

Виктимологиялық шаралар профилактика жүйесінің төртінші деңгейін құрайды және 2.3-бөлімде ашылған осалдық құрылымына бағытталады. Отбасында жасалатын зорлықтық қылмыстардың виктимологиялық алдын алуын арнайы зерттеген еңбекте осы деңгейдің үш бағыты негізделген: әлеуетті жәбірленушілерді анықтау, олардың виктимділігін төмендету және виктимогендік жағдайларды бейтараптандыру [275]. Бірінші бағыт ерте анықтаумен түйіседі: мобильді топтар, медициналық және білім беру ұйымдары, «111» желісі әлеуетті жәбірленушіні профилактикалық назарға шығарады. Екінші бағыт – виктимділікті төмендету – жәбірленушінің ресурстарын күшейтуден тұрады: құқықтық ағарту (қорғау тетіктері туралы білім), қауіпсіз мінез-құлық дағдылары, жеке қауіпсіздік жоспары (2.3-бөлім), экономикалық дербестікті қалпына келтіру, психологиялық сүйемелдеу; әйелдерді виктимологиялық қорғаудың тәжірибесін жүйелеген авторлар осы құралдарды бірыңғай қорғау кешеніне біріктіруді ұсынады [235], ал зорлықтық қылмыстардың виктимологиялық профилактикасының жалпы теориясы бұл кешеннің құқықтық негіздерін айқындайды [233]. Үшінші бағыт – виктимогендік жағдайларды бейтараптандыру – жәбірленуші мен зорлық-зомбылық жасаушыны физикалық ажыратуға сүйенеді: баспана, қорғау нұсқамасы, жақындауға тыйым салу, ал перспективада – зорлық-зомбылық жасаушыны тұрғын үйден шеттету тетігі. Виктимологиялық шаралардың экономикалық құрамдасы ерекше атап өтуге тұрарлық: жәбірленушінің жұмысқа орналасуына жәрдемдесу, кәсіптік оқыту, шағын кәсіпкерлікті қолдау және уақытша тұрғын үймен қамту – бұл құралдар дағдарыс орталықтарының баспана функциясын

экономикалық дербестікті қалпына келтіру функциясымен толықтырады [100]; тәуелділік конфигурациясы (2.3-бөлім) экономикалық ресурссыз бұзылмайды, сондықтан виктимологиялық профилактиканың сәттілігі әлеуметтік-экономикалық қолдаудың нақтылығына тікелей тәуелді. Тұрмыстық қылмыстардың виктимологиялық алдын алу жүйесін жетілдірудің шетелдік және отандық тәжірибесі автордың бұрынғы жарияланымында жинақталған [276]. Онда Швеция, Австралия және АҚШ модельдері салыстырылып, Қазақстан үшін медицина, білім беру және әлеуметтік қызмет мамандарының хабардар ету міндетін бекіту, шалғай аудандарды қамтитын өңірлік дағдарыс орталықтары мен қоғамдастық қолдау желілерін дамыту және жәбірленушілікті әлеуметтік таңбадан арылтатын ұлттық ағарту науқандарын жүргізу ұсынылған [276]. Бұған дейін автордың 2023 жылғы зерттеуінде Қазақстанда батыстық аналогтармен салыстырылатын мемлекеттің мақсатты виктимологиялық саясаты жоқ деген қорытынды негізінде виктимологиялық профилактиканы жетілдірудің жеті шарасы ұсынылған болатын: қоғамдық сана мен стереотиптерді өзгерту, әйелдердің құқықтық хабардарлығын арттыру, дағдарыс орталықтары мен медициналық-әлеуметтік оңалту орталықтарының қолжетімділігі, ведомствоаралық өзара іс-қимылдың салааралық моделі, ішкі істер органдарының назарын жәбірленушілерге аудару және оларды профилактикалық есепке алу, зорлық-зомбылыққа жол беретін ортаға әсер ету және отбасы мүшесіне қатысты зорлықтық қылмыстар үшін жауаптылықты күшейту [217]; осы шаралардың бір бөлігі 2024 жылғы реформада іске асқанымен (жауаптылықты күшейту, есепке алу), қалғандары осы бөлімнің ұсыныстарында дамытылады.

Виктимологиялық шаралардың гендерлік және балалық қырлары жеке аталуға тиіс. Гендерлік тәсіл виктимологиялық профилактикада қайталанатын ұрып-соғу жағдайларында әйел жәбірленушіні атаулы қорғауды – қайталану тәуекелін бағалауды, қорғау шараларын автоматты түрде күшейтуді, жәбірленушінің сүйемелденуін – талап етеді [234]; Ривман жіктемесіне сүйенген жәбірленуші типологиясы (2.3-бөлім) бұл тәсілді нақтылайды: төзуші типке ақпараттандыру мен сенімді орнату, кетуші-оралушы типке кету сәтіндегі экономикалық-тұрғын үйлік қолдау, қорғаныстық-агрессивті типке ушығуға дейінгі жедел қорғау басым [203]. Балаларға қатысты виктимологиялық профилактика дербес криминологиялық зерттеуде жүйеленген: оның мазмұнын отбасылық қолайсыздықты ерте анықтау, баланың қорғау тетіктері туралы хабардарлығы, білім беру ортасының қорғаушылық рөлі және балаға бейімделген рәсімдер құрайды [277]; отандық жүйедегі балаларға көмек көрсету кабинеттері, буллинг профилактикасы және мектептерге бекітілген полиция қызметкерлері осы мазмұнның институционалдық көрінісі болып табылады [44].

Талданған төрт деңгейді біріктіретін құрал – шаралар матрицасы, онда әрбір детерминантқа шара, жауапты субъект және нәтиже индикаторы сәйкес қойылады (7-кесте). Матрица бір мезгілде екі функция атқарады: жоспарлау функциясы – ол профилактикалық бағдарламаларды детерминациялық картаға сай құрылымдауға мүмкіндік береді және бағалау функциясы – ол әрбір шараның нәтижесін өлшеудің индикаторын алдын ала айқындайды. Дүниежүзілік

денсаулық сақтау ұйымының RESPECT шеңберінің 178 шолуды қамтыған жаңартуы профилактиканың жеті бағытын дәлелденгендік дәрежесі бойынша саралайды және шаралар матрицасын құрудың халықаралық үлгісі бола алады [278].

7-кесте – Әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу шараларының матрицасы: детерминант – шара – субъект – индикатор

Детерминант (2.2, 2.3)	**Профилактика шарасы**	**Жауапты субъект (3.1)**	**Нәтиже индикаторы**
Жұмыссыздық, табыс тәуелділігі	Жұмыспен қамту, әлеуметтік көмек, жәбірленушіні экономикалық қалпына келтіру	ЖАО, еңбек және әлеуметтік қорғау органдары, ҮЕҰ	Жұмысқа орналастырылған жәбірленушілер үлесі
Тұрғын үй тапшылығы	Зорлық-зомбылық жасаушыны шеттету тетігі, баспана, әлеуметтік тұрғын үй	ЖАО, ІІО, соттар	Баспанамен қамту мерзімі; ортақ баспанада қалған жәбірленушілер үлесі
Гендерлік стереотиптер	Құқықтық-этикалық тәрбие, ағарту, медиастандарттар	Білім беру саласының уәкілетті органдары, БАҚ, комиссиялар	Сауалнамалық ұстанымдар динамикасы
Алкоголизация	Қолжетімділікті шектеу, ерте анықтау, емдеуге жолдау, ерекше талаптар	Денсаулық сақтау саласындағы уәкілетті органдар, ІІО, соттар	Емделуге жолданған/аяқтаған адамдар үлесі
Отбасылық жанжал ушығуы	Мобильді топтар, әңгімелесу, тәуекел-бағалау, қорғау нұсқамасы	ІІО, ЖАО, әлеуметтік қызметтер	Қайталанған жүгінулер үлесі; нұсқамаға дейінгі уақыт
Зорлық-зомбылық жасаушы тұлғасының деформациясы	Профилактикалық есеп, ерекше талаптар, психокоррекция, пробация	ІІО, соттар, денсаулық сақтау саласындағы уәкілетті органдар, пробация	Бағдарламаны аяқтағандар арасындағы қайталану
Әйелдердің осалдығы	Қауіпсіздік жоспары, «111», баспана, депонирлеу, қайта әлеуметтендіру	Дағдарыс орталықтары, ІІО, соттар, ҮЕҰ	Нұсқамадан кейінгі қайталану; дағдарыс орталықтарына жүгіну үлесі
Балалардың осалдығы	Мектептегі анықтау, көмек кабинеттері,	Білім беру саласындағы	Анықталған/расталған фактілер; қайталама

Детерминант (2.2, 2.3)	Профилактика шарасы	Жауапты субъект (3.1)	Нәтиже индикаторы
	ата-ана бағдарламалары, буллинг профилактикасы	уәкілетті органдар, ювеналдық полиция, ЖАО	виктимизация индикаторлары

Ескертпе – 2.2–2.3-бөлімдердегі детерминация картасы мен осалдық құрылымы және 3.1-бөлімдегі субъектілер жүйесі негізінде автор құрастырған.

Матрицадан шаралар жүйесінің үш басымдығы туындайды. Бірінші басымдық – ерте анықтау мен тәуекелді бағалаудың стандартталуы: барлық деңгейлердің шаралары анықталған жағдайдың дұрыс бағаланғанына тәуелді, сондықтан стандартталған тәуекел-бағалау құралы жүйенің «нөлдік» буыны болып табылады. Екінші басымдық – зорлық-зомбылық жасаушылармен түзеу жұмысының ауқымды енгізілуі: жәбірленушіні қорғау шаралары зорлық-зомбылық көзінің өзіне әсер етпейінше циклді үзе алмайды, ал жаңадан құрылған психокоррекциялық инфрақұрылым осы буынды толтырудың бастапқы нүктесі. Үшінші басымдық – жәбірленушінің экономикалық-тұрғын үйлік дербестігін қамтамасыз ету: осалдық құрылымының негізінде тәуелділік жатқандықтан, оны еңсеру құқықтық шаралармен емес, әлеуметтік-экономикалық ресурстармен ғана мүмкін. Осы басымдықтар профилактикалық саясаттың ресурстық шешімдерін бағыттауға тиіс, ал олардың іске асырылу дәрежесі келесі бөлімде талданатын тиімділікті бағалау жүйесінің пәні болып табылады. Матрицадағы шаралардың бір бөлігі қолданыстағы заңнамада қамтылған, ал бір бөлігі нормативтік бекітуді талап етеді: тәуекелді бағалаудың міндетті тәртібі мен стандартты құралы, зорлық-зомбылық жасаушыны ортақ тұрғын үйден уақытша шеттету тетігі, психокоррекциялық бағдарламадан өтуді ерекше талаптардың міндетті құрамдасына енгізу, жәбірленушінің жеке қауіпсіздік жоспарын профилактикалық алгоритмге бекіту – осы заңнамалық ұсыныстар келесі бөлімде тиімділікті бағалау нәтижелерімен байланыстырыла отырып тұжырымдалады.

3.3 Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу жүйесінің тиімділігін бағалау және қолданыстағы заңнаманы жетілдіру

Тиімділікті бағалау профилактикалық саясаттың ұтымдылығының шарты: бағаланбайтын жүйе ресурстарды әдет бойынша бөледі, ал өлшенбейтін нәтиже саяси риторикаға айналады. Осы қорытынды бөлімнің міндеті – тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу жүйесінің тиімділігін бағалаудың әдіснамасын негіздеу, отандық жүйенің қазіргі жай-күйін осы әдіснама бойынша бағалау және диссертацияның бүкіл талдау желісінен туындайтын заңнамалық және ұйымдастырушылық ұсыныстарды жүйелеу.

Тиімділік ұғымы криминологияда мақсат, нәтиже және шығын санаттарының арақатынасы арқылы ашылады: профилактикалық қызмет қойылған мақсатқа қол жеткізу дәрежесіне (нәтижелілік) және осы нәтиженің

жұмсалған ресурстарға қатынасына (үнемділік) қарай тиімді деп бағаланады [65]. Қылмыстылықтың алдын алу теориясында тиімділікті бағалаудың негізгі қиындығы дәйекті көрсетілген: профилактиканың нәтижесі – жасалмаған қылмыс – тікелей бақыланбайды, сондықтан бағалау жанама көрсеткіштерге (тіркеу динамикасы, қайталану, виктимологиялық өлшемдер) және салыстыруға (уақыт бойынша, аумақтар бойынша, бақылау топтарымен) сүйенуге мәжбүр [64; 66]. Қоғамдық профилактиканың тиімділігін арнайы зерттеген еңбектерде оны өлшеудің үш өлшемшарты ұсынылған: нәтижелілік (криминогендік көрсеткіштердің өзгерісі), процестік сапа (шаралардың толықтығы мен уақтылығы) және әлеуметтік қабылданушылық (халықтың сенімі мен қатысуы) [279]. Әлеуметтік жұмыс саласында тиімділік өлшемшарттарын айқындаудың әдістемелік негіздері отбасылық практика мақсаттары аясында әзірленген, онда нәтижені клиенттің жағдайының нақты өзгерісі бойынша өлшеу қағидаты негізделген [280]; отбасылық саясаттың нәтижелілігін бағалаудың теориялық тәсілдері мен тетіктері де жүйеленген [281]. Отбасылық қатынастар дағдарысының профилактика тиімділігін төмендететін жағдай ретінде танылуы бағалау кезінде сыртқы (профилактикалық жүйеден тыс) факторларды ажырату қажеттігін көрсетеді [282], ал құқық қорғау органдарының қызметтік даярлығы мен тиімділігінің байланысы дербес дәлелденген [283]. Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы үшін тиімділіктің басты өлшемі жәбірленушінің қауіпсіздігі болуға тиіс: шаралар санының, тіркеу көлемінің немесе бюджеттің өсуі нақты жәбірленушілердің қайталама зорлық-зомбылықтан қорғалуына айналмаса, олар тиімділікті емес, белсенділікті ғана көрсетеді; қорғау ордерлерінің тиімділігін салыстырмалы зерттеген авторлар дәл осы «нәтиже-орталықты» өлшемді – ордерден кейінгі қайталану деңгейін – негізгі өлшемшарт ретінде ұсынады [94].

Осы доктриналық негіздерге сүйене отырып, тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасының тиімділігін бағалауда екі қағидатты ажырату қажет. Біріншісі – құқықтық норма тиімділігі мен профилактикалық қызмет тиімділігінің айырмасы: норма өз мақсатына қол жеткізу қабілеті бойынша бағаланса (мысалы, қорғау нұсқамасы институты жәбірленушінің қауіпсіздігін қамтамасыз ете ме), қызмет норманың нақты қолданылу сапасы бойынша бағаланады (нұсқамалар уақтылы шығарыла ма, орындалуы бақылана ма); екеуін араластыру нормативтік және ұйымдастырушылық олқылықтарды шатастыруға алып келеді. Екіншісі – «тіркеу парадоксы»: 2.1-бөлімде негізделгендей, тұрмыстық зорлық-зомбылық саласында тіркеу көрсеткіштерінің өсуі жүйенің нашарлауын емес, латенттіліктің төмендеуін білдіруі мүмкін, сондықтан тіркеу санының өзі нәтиже индикаторы бола алмайды; нәтиже индикаторлары зардап көрсеткіштері (өлім-жітім, ауыр зиян), қайталану және виктимологиялық өлшемдер болуға тиіс.

Бағалау әдіснамасы индикаторлардың төрт деңгейлі сатылы жүйесіне құрылады. Ресурстық индикаторлар (қаржыландыру, штат, инфрақұрылым) жүйенің әлеуетін, процестік индикаторлар (шараларды қолдану саны мен мерзімдері, шұғыма құрылымы) оның жұмыс істеуін, нәтиже индикаторлары (қайталану, зардап, жәбірленушінің қауіпсіздігі) тікелей әсерін, ал жиынтық әсер

индикаторлары (таралым, өлім-жітім, қоғамдық ұстанымдар) құбылыстың ауқымындағы өзгерісті өлшейді. Халықаралық тәжірибе бағалаудың осы қисынын институттандырған: GREVIO мемлекеттерді бағалау кезінде заңнаманың толықтығын ғана емес, оның қолданылу деректерін, қызметтердің қолжетімділігін және деректер жинаудың сапасын тексереді [108], ал Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот практикасы мемлекеттің тиімді қорғауын нақты іс деңгейінде – қатерге ден қою жеделдігі мен жеткіліктілігі бойынша – бағалайды [110]. Отандық құқық жүйесінде бағалаудың екі институционалдық негізі бар: біріншісі – нормативтік құқықтық актілердің құқықтық мониторингі, ол заңнаманың қолданылу практикасын жүйелі талдауды және ескірген не тиімсіз нормаларды анықтауды көздейді [284]; екіншісі – орталық мемлекеттік және жергілікті атқарушы органдар қызметінің тиімділігін жыл сайынғы бағалау жүйесі, ол ведомстволық нәтижелерді мақсатты индикаторлармен салыстырады [285]. Екі институт та тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасына арнайы бейімделмеген: құқықтық мониторинг актілер бойынша, ал органдарды бағалау ведомстволар бойынша жүргізіледі, ал профилактика – салааралық және ведомствоаралық қызмет; демек, бағалаудың арнаулы кешенді әдістемесі қажет. Мұндай әдістеменің дизайны үш салыстыру түріне сүйенуге тиіс: уақыт бойынша салыстыру (реформаға дейін/кейін) есепке алу режимінің өзгерістерін міндетті түрде түзете отырып жүргізілуі қажет, әйтпесе 2023 және 2024 жылғы тіркеу секірістері «нашарлау» ретінде оқылады; аумақтық салыстыру өңірлер арасындағы айырмашылықты ресурстық қамтамасыз етілумен байланыстырып, «табысты практикаларды» анықтауға мүмкіндік береді; латенттілік түзетуі тіркеу деректерін виктимологиялық сауалнама нәтижелерімен салыстыру арқылы жүйенің шынайы қамту деңгейін бағалайды – 2.1-бөлімде көрсетілгендей, 17 пайыздық өмір бойғы таралым мен жылдық тіркеу арасындағы алшақтық дәл осы түзетудің масштабын береді [2; 144].

Осындай әдістеменің өзегі ретінде диссертацияның алдыңғы бөлімдерінде дайындалған индикаторларды біріктіретін жүйе ұсынылады (8-кесте): 2.1-бөлімде негізделген статистикалық жүйеге қойылатын төрт талап, 2.3-бөлімде тұжырымдалған виктимологиялық қорғалу индикаторлары және 3.2-бөлімдегі шаралар матрицасының нәтиже индикаторлары. Индикаторлардың әрқайсысы дереккөзге бекітілген, ағымдағы мәнімен (қолда бар соңғы ресми деректер бойынша) және мақсатты бағытымен көрсетілген; мақсатты мәндер орта мерзімді бағдар ретінде ұсынылады және мемлекеттік бағдарламаларда нақтылануға тиіс.

8-кесте – Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу жүйесінің тиімділігін бағалау индикаторларының жүйесі

Индикатор	**Деңгейі**	**Дереккөз**	**Ағымдағы мәні (соңғы дерек)**	**Мақсатты бағыт**
Отбасы аясындағы кісі өлтіру саны	нәтиже	ҚСжАЕК, ІІМ	2025 ж. 5 ай: −34–35 % (59-ға қатысты)	Жыл сайынғы тұрақты төмендеу

Индикатор	Деңгейі	Дереккөз	Ағымдағы мәні (соңғы дерек)	Мақсатты бағыт
Кісі өлтірудегі отбасылық-тұрмыстық үлес, %	әсер	1-М нысаны	22,5 (2024); 20,6 (2025)	Жалпы санмен қатар үлестің төмендеуі
Қорғау нұсқамалары, саны	процесс	ІІМ	85 035 (2024); 84 000+ (2025)	Анықтау толықтығы; қайталану үлесімен бірге бағалау
Ерекше талаптар, саны	процесс	Соттар, ІІМ	18 572 (2024)	Тәуекелі жоғары істерді толық қамту
Шаралардан кейінгі қайталанбау (тиімділік), %	нәтиже	Уәкіл аппараты, ІІМ	35 (2023)	≥ 60
Дағдарыс орталықтарына жүгіну / тіркелген істер, %	қамту	Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі, ІІМ	6,5 (2023)	≥ 20; өңірлік минимум
Психокоррекциядан өткен зорлық-зомбылық жасаушылар	қамту	Денсаулық сақтау министрлігі	Ондаған (2026, өңірлік деректер)	Тәуекелі жоғары істерді 100 % қамту
Серіктес тарапынан зорлық-зомбылық таралымы (өмір бойы), %	әсер	ҰСБ/ЮНФПА зерттеуі	17 (2017)	Қайталама зерттеу (5 жылда бір) және төмендеу
Жүгінуден қорғау шарасына дейінгі уақыт	процесс	ІІМ	Өлшенбейді	Бір тәулік ішінде; мониторингке енгізу
Арыздан бас тарту / істі тоқтату үлесі	процесс	ҚСжАЕК	Өлшенбейді	Мониторингке енгізу; төмендеу

Ескертпе – 2.1, 2.3 және 3.2-бөлімдердің индикаторлары негізінде автор құрастырған; ағымдағы мәндер [2; 5; 87; 153; 274] дереккөздері бойынша; мақсатты бағыттар орта мерзімді бағдар ретінде ұсынылады.

Отандық жүйені осы индикаторлар бойынша бағалау салыстырмалы түрде оң, бірақ біркелкі емес көрініс береді. Нәтиже индикаторлары бойынша соңғы кезеңнің серпіні айқын: отбасы аясындағы кісі өлтірулердің 2025 жылдың бес айында үштен бірден астамға қысқаруы [5], бес жылдық көкжиекте әйелдерге қатысты зорлықтық қылмыстардың үштен бірден астамға, кісі өлтірулердің

жартысына жуық азаюы [166] – бұл зардап көрсеткіштері тіркеу режимінің өзгерісіне ең аз сезімтал, сондықтан олардың төмендеуін профилактикалық жүйенің шынайы жетістігі деп бағалауға негіз бар. Процестік индикаторлар бойынша жүйе жаппай жұмыс режиміне шықты: жылына 85 мыңнан астам қорғау нұсқамасы мен 18 мыңнан астам ерекше талап [5], 2025 жылғы тіркеудің 16,2 пайызға өсуі [87] шаралардың қолданылу ауқымын көрсетеді, алайда шаралардың сапасын – орындалуының бақылануын, қайталануды тоқтату қабілетін – өлшейтін индикатор ресми есепте жоқ, ал қолда бар жанама баға (2023 жылы шаралар тиімділігінің 35 пайызға бағалануы) осы сапаның шектеулі екенін көрсетеді [153]. Қамту индикаторлары ең әлсіз буын болып қала береді: дағдарыс орталықтарына жүгінудің тіркелген істерге қатынасы 6,5 пайыздан аспайды [153], ал зорлық-зомбылық жасаушылармен түзеу жұмысы 2025–2026 жылдары ғана алғашқы ондаған қатысушыны қамтыды [273; 274] – 85 мыңнан астам нұсқама аясында бұл сан статистикалық тұрғыдан елеусіз. Жиынтық әсер индикаторлары бойынша жүйенің әлсіздігі ақпараттық: соңғы виктимологиялық зерттеу 2017 жылы жүргізілген [2], сондықтан реформалардың таралымға әсерін өлшеуге мүмкіндік беретін деректер жоқ және бұл олқылық профилактикалық саясаттың дәлелді бағалануын іс жүзінде мүмкін емес етеді. Ресурстық индикаторлар да сынға төтеп бермейді: дағдарыс орталықтарын ұстауға бөлінетін жылдық қаражат (миллиардтық деңгейде) мен зардап шеккендер санының арақатынасы, психокоррекцияға тартылған екі мыңға жуық психологтың жүктемесі, мамандандырылған бөлімшелердің штаты – бұл көрсеткіштердің ешқайсысы «бір қорғалған жәбірленушіге шаққандағы шығын» қисынында есептелмейді [258; 273], ал бюджеттік шешімдер тиімділік бағасына емес, ведомстволық сұранысқа сүйенеді. Осы диагностика жетілдіру ұсыныстарының екі басымдығын айқындайды: бағалау тетігінің өзін институттандыру және ресурстарды нәтиже индикаторларына байланыстыру.

Индикаторлық бағалауды сот актілерінің статистикалық талдауымен толықтыру қажет, өйткені дәл сот буыны заң шығарушының ниеті мен нақты жауаптылық арасындағы «аударма» қызметін атқарады. Әкімшілік істер бойынша сот актілерінің серпіні (9-кесте) үш заңдылықты көрсетеді. Біріншісі – тоқтатылған істердің жоғары үлесі: 2023 жылы ҚАБК 73, 73-1 және 73-2-баптары бойынша қаралған 80,2 мың әкімшілік істің 45,5 мыңы, яғни 56,7 пайызы, негізінен татуласуға байланысты тоқтатылған (оның ішінде тек 73-бап бойынша 24,9 мың іс), ал тоқтатылған істердің абсолюттік саны бір жылда 1,7 есе өскен [7]; осы өсімді жарияланған талдаулар да атап көрсеткен [286]; ішкі істер органдарының бұған дейінгі бағалауы бойынша да әкімшілік істердің жартысынан астамы татуласумен аяқталып отырған [287] – осылайша 2.1-бөлімде тұжырымдалған «екінші латенттену» құбылысы сот статистикасында тікелей расталады және 2023 жылғы 1 шілдеден бастап татуласудың бір реттік, тек соттағы рәсіммен шектелуі [288] дәл осы буынға бағытталған түзету болды. Екіншісі – жаза құрылымының теңгерімі: 2023 жылы 73-бап бойынша қолданылған 20,7 мың әкімшілік жазаның 10,3 мыңы әкімшілік қамақ, 10,1 мыңы ескерту болып, айыппұл небәрі 271 жағдайда тағайындалған [7]; бұл айыппұлдан бас тарту саясатының (3.2-бөлім) сот практикасында толық іске асырылғанын

көрсетеді, алайда істердің жартысының ескертумен шектелуі ықпалдың профилактикалық салмағын төмендетеді. Үшіншісі – ауқым мен қатаңдықтың қатар өсуі: әкімшілік жауапқа тартылғандар саны 2023 жылғы 60,7 мыңнан [288] 2025 жылы 96,2 мыңға дейін өсті, оның ішінде 29 мыңнан астамы, яғни шамамен 30 пайызы, әкімшілік қамаққа алынған [289]; 2016 жылы Қылмыстық кодекстің 108-бабы бойынша соттарға түскен 5 145 істің тек 926-ы (18,0 пайызы) үкіммен аяқталып, 3 844-і тоқтатылғанын [145] ескерсек, жауаптылықтың нақтылығы онжылдықта сапалық тұрғыдан өсті. Сонымен бірге қорғау нұсқамасын бұзғаны үшін жауапқа тартылғандардың төмен үлесі (2021 жылғы тоғыз айда 4 193 адам, яғни нұсқамалардың 6,5 пайызы [287]; сот статистикасы бойынша сол жылы 461-бап бойынша 5 119 іс қаралған [7]) бақылаудың формальдылығын емес, бұзушылықтарды тіркеудің толық еместігін көрсетуі ықтимал, өйткені дағдарыс орталықтарының тәжірибесі бойынша нұсқаманы зорлық-зомбылық жасаушылардың кем дегенде жартысы бұзады. Тәуелсіз зерттеу де 2018–2022 жылдары тоқтатылған істер үлесінің 61,8 пайыздан 45,6 пайызға дейінгі диапазонда болғанын растайды [162].

9-кесте – Отбасылық-тұрмыстық саладағы әкімшілік істер бойынша сот актілері мен профилактикалық шаралардың статистикасы, 2016–2025 жылдар

Жыл	Көрсеткіш	Мәні	Дереккөз
2016	ҚК 108-бабы: соттарға түскен істер / үкіммен қаралған / сотталғандар / тоқтатылған (о.і. татуласу)	5 145 / 926 / 817 / 3 844 (1 043)	ҚСжАЕК (№ 1 сот)
2016	ҚК 109-бабы: соттарға түскен істер / сотталғандар / тоқтатылған	394 / 47 / 310	ҚСжАЕК (№ 1 сот)
2018	ҚАБК 73-1-бабы: қаралған істер / айыппұл / қамақ	16 538 / 3 518 / 2 019	ҚСжАЕК (№ 1-АП)
2021	73-1, 73-2 бойынша жыл сайын жауапқа тартылатындар; татуласумен аяқталатын істер	23 077 адам (73-1 – 14 785, 73-2 – 8 292); істердің жартысынан астамы	ҚСжАЕК (№ 1-АП), ІІМ
2021 (9 ай)	Қорғау нұсқамалары / нұсқаманы бұзғаны үшін жауапқа тартылғандар	64 895 / 4 193 (6,5 %); жыл бойынша – 5 119 іс	ІІМ, ҚСжАЕК (№ 1-АП)
2023	Қаралған әкімшілік істер (ОТ-сала)	80 237 (73, 73-1, 73-2-баптар)	ҚСжАЕК (№ 1-АП)
2023	оның ішінде тоқтатылған істер	45 486 (56,7 %)	ҚСжАЕК (№ 1-АП)
2023	Жаза қолданылған істер: қамақ / ескерту / айыппұл	20 665: 10 265 / 10 128 / 271 (73-бап)	ҚСжАЕК (№ 1-АП)

Жыл	Көрсеткіш	Мәні	Дереккөз
2023	Әкімшілік жауапқа тартылғандар / нұсқамалар / ерекше талаптар / шектеулерді бұзу	60 741 / 75 000 / 12 000 / 10 000	ІІМ (қараша)
2024	Қорғау нұсқамалары / сот белгілеген ерекше талаптар	85 035 / 18 572 (сот статистикасы бойынша – 13 085 адам, оның 8 268-і ОТ-баптар бойынша)	Үкімет, ІІМ; ҚСжАЕК (№ 1-АП)
2025	Әкімшілік жауапқа тартылғандар (2024 жылға +11,2 %) / оның ішінде қамаққа алынғандар	96 194 / 29 000-нан астам (≈30 %)	ІІМ

Ескертпе – ҚР БП ҚСжАЕК № 1-АП (сот) нысанының деректері [7], ІІМ-нің ресми ақпараты [146; 287–289] және Үкімет деректері [5] бойынша автор құрастырған; 2016 жылғы жолдар декриминализацияға дейінгі қылмыстық-құқықтық тәртіпті сипаттайды.

Жоғарыда келтірілген жиынтық бағалар бастапқы сот статистикасымен нақтыланады. № 1-АП (сот) нысаны отбасылық-тұрмыстық саладағы әкімшілік істердің қозғалысын, аяқталу нысандарын және қолданылған жаза түрлерін жыл сайынғы үзіліссіз қатармен береді (10-кесте) [7]. Қатар төрт заңдылықты көрсетеді. Біріншіден, соттардың жүктемесі онжылдықта үш еседен астам өсті: 2016 жылы ҚАБК 73, 73-1 және 73-2-баптары бойынша 30,4 мың іс қаралса, 2023 жылы 80,2 мың, 2024 жылы 89,3 мың, 2025 жылы 73,5 мың іс қаралды. Екіншіден, тоқтатылған істердің үлесі тұрақты жоғары болып қалады: ол 2016 жылғы 53,4 пайыздан 2019 жылы 64,5 пайызға дейін көтеріліп, 2023–2024 жылдары 56,7 және 55,0 пайызды құрады. Яғни әрбір екінші істің жазасыз аяқталуы жүйелік сипатта және 2.1-бөлімде тұжырымдалған «екінші латенттену» құбылысының сот буынындағы дәл өлшемі болып табылады. Үшіншіден, жаза құрылымында ескерту басым: 2024 жылы қолданылған 40,0 мың әкімшілік жазаның 19,7 мыңы (49,1 пайызы) ескерту, 16,9 мыңы (42,1 пайызы) әкімшілік қамақ, 3,5 мыңы (8,8 пайызы) айыппұл болды; бұл ретте 73-баптың бірінші бөлігі бойынша ескертудің үлесі 76,3 пайызға жетсе (20 935 жазаның 15 981-і), екінші бөлігі бойынша, керісінше, 97,0 пайызы әкімшілік қамақпен аяқталған (9 913 жазаның 9 617-сі). Төртіншіден, 2025 жылғы деректер санкциялық құрылымның тұрақтанғанын көрсетеді: 73-баптың екінші бөлігі бойынша қолданылған 11 349 жазаның 10 419-ы (91,8 пайызы) – әкімшілік қамақ, ал бірінші бөлігі бойынша 23 793 жазаның 18 516-сы (77,8 пайызы) – ескерту.

10-кесте – ҚАБК 73, 73-1 және 73-2-баптары бойынша бірінші сатыдағы соттар практикасының статистикасы (№ 1-АП нысаны), 2016–2025 жылдар

Жыл	Түскен істер	Қаралған	Жаза қолданылған	Тоқтатылған		Оның ішінде жаза түрлері		
				саны	үлесі, %	ескерту	әкімшілік қамақ	айыппұл
2016	30 671	30 413	14 173	16 244	53,4	5 566	8 531	74
2017	38 106	37 504	15 279	22 219	59,2	4 877	8 346	2 055
2018	48 534	47 396	17 088	30 317	64,0	4 369	8 248	4 408
2019	49 936	48 505	17 159	31 301	64,5	4 264	8 235	4 652
2020	49 955	47 691	19 540	28 101	58,9	6 683	9 220	3 637
2021	51 479	49 465	23 190	26 232	53,0	8 370	10 621	4 199
2022	52 057	50 503	24 087	26 358	52,2	8 723	10 269	5 080
2023	81 994	80 237	34 670	45 486	56,7	15 029	13 775	5 862
2024	90 898	89 331	40 028	49 123	55,0	19 653	16 861	3 506
2025	75 027	73 464	35 604	37 757	51,4	18 672	15 492	559

Ескертпе – ҚР БП ҚСжАЕК № 1-АП (сот) нысанының жиынтық республикалық есептері негізінде автор есептеген [7].

Әкімшілік жауаптылыққа тартылғандардың гендерлік құрамы да назар аудартады: осы баптар бойынша жауапқа тартылған әйелдердің саны 2016 жылғы 556-дан 2023 жылы 3 506-ға дейін өсіп, 2024 жылы 2 758-ді құрады, бұл жауапқа тартылған адамдардың шамамен үш пайызы [7]. Көрсеткіш екі түрлі оқылуы мүмкін: бір жағынан ол тұрмыстық агрессияның басым бөлігінің ер адамдар тарапынан жасалатынын растайды, екінші жағынан «өзара жанжал» сарапануы кезінде жәбірленушінің өзін де жауаптылыққа тарту практикасының сақталып отырғанын көрсетеді. Соңғы жағдай 2.3-бөлімде талданған қайталама виктимизацияның әкімшілік-құқықтық нысаны болып табылады және қорғау нұсқамасын шығару сатысында «басым зорлық-зомбылық жасаушыны» айқындау әдістемесін енгізуді талап етеді.

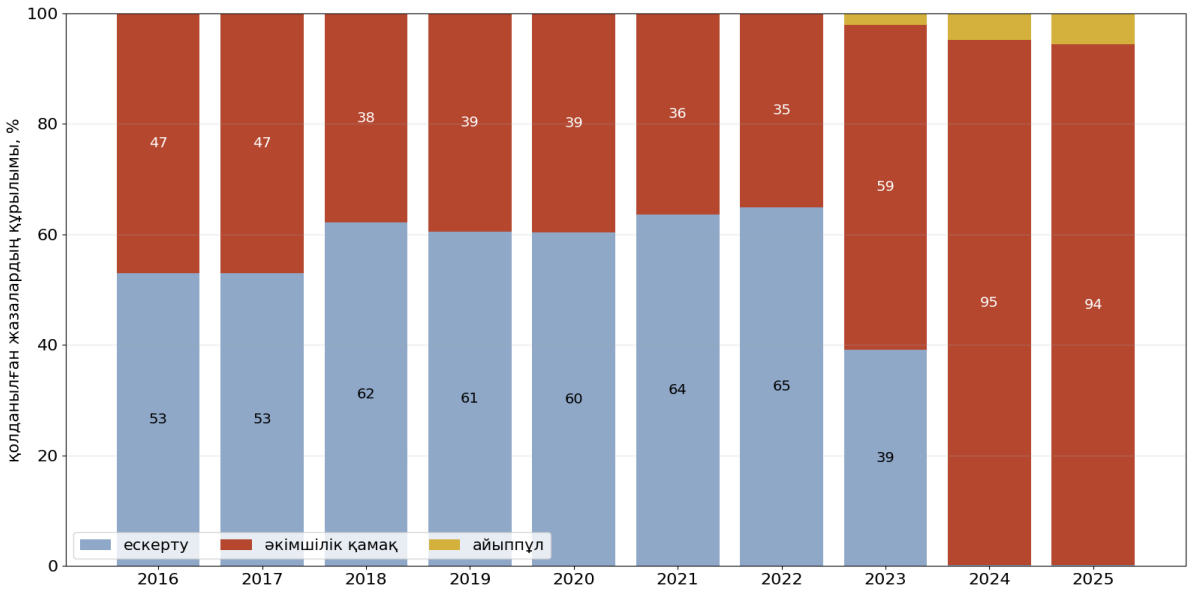
Профилактикалық шаралардың мәжбүрлеу әлеуетін бағалаудың тікелей индикаторы – қорғау нұсқамасын бұзғаны үшін жауаптылық практикасы (ҚАБК 461-бабы). 11-кестеде келтірілген қатар осы институттың біртіндеп қатаңдау серпінін көрсетеді. Соттарға түскен істер саны 2016 жылғы 3 057-ден 2023 жылы

6 203-ке, 2024 жылы 6 122-ге, 2025 жылы 6 512-ге дейін өсті. Алайда басты өзгеріс санда емес, санкция құрылымында: 2016–2022 жылдары қолданылған жазалардың жартысынан астамы ескертумен шектелсе (2022 жылы 4 953 жазаның 3 212-сі, яғни 64,8 пайызы – ескерту, 1 740-ы – қамақ), 2023 жылы қамақтың үлесі 58,8 пайызға, 2024 жылы 95,1 пайызға дейін көтерілді (4 945 жазаның 4 702-сі), ал ескертулер саны нөлге жуықтады (небәрі 7 жағдай). 2025 жылы да қамақ басым болып қалды (5 076 жазаның 4 789-ы, 94,3 пайызы). Демек, 3.1 және 3.2-бөлімдерде айтылған «нұсқаманың формальдылығы» туралы сын 2023–2024 жылдардағы практикада жойыла бастады: нұсқаманы бұзу енді нақты бас бостандығын шектеуге алып келеді (5-сурет). Реформаға дейінгі жағдайды автордың 2023 жылғы талдауы да құжаттаған: 2019–2022 жылдардың басында қорғау нұсқамасын бұзғандар саны 15 мыңға жуықтаған, ал нұсқаманың орындалуын бақылау міндеті учаскелік инспекторларға жүктелмеген, соның салдарынан нұсқама формальды сипатта қалып келді [140].

11-кесте – Қорғау нұсқамасын бұзғаны үшін жауаптылық практикасы (ҚАБК 461-бабы, № 1-АП нысаны), 2016–2025 жылдар

Жыл	Түскен істер	Қаралған	Жаза қолданылған	Оның ішінде			
				ескерту	әкімшілік қамақ	қамақтың үлесі, %	айыппұл
2016	3 057	3 008	2 915	1 546	1 367	46,9	1
2017	3 019	2 926	2 850	1 511	1 336	46,9	3
2018	3 050	2 892	2 803	1 742	1 059	37,8	2
2019	4 076	3 852	3 705	2 242	1 459	39,4	4
2020	4 813	4 442	4 320	2 608	1 705	39,5	7
2021	5 559	5 119	5 004	3 186	1 815	36,3	3
2022	5 544	5 060	4 953	3 212	1 740	35,1	1
2023	6 203	5 503	5 257	2 056	3 091	58,8	108
2024	6 122	5 345	4 945	7	4 702	95,1	236
2025	6 512	5 562	5 076	6	4 789	94,3	281

Ескертпе – ҚР БП ҚСжАЕК № 1-АП (сот) нысанының деректері бойынша автор есептеген [7].

5-сурет – ҚАБК 461-бабы (қорғау нұсқамасын бұзу) бойынша қолданылған әкімшілік жазалардың құрылымы, 2016–2025 жылдар, % [7]

Сонымен бірге бұл институттың қамту дәрежесі шектеулі болып қалады: 2024 жылы шығарылған 85 мыңнан астам қорғау нұсқамасына сот қараған 5,3 мың іс, яғни 6,3 пайызы ғана сәйкес келеді [5; 7]. Бұл арақатынас осы бөлімнің басында келтірілген ІІМ бағасымен (2021 жылғы тоғыз айда 6,5 пайыз) іс жүзінде дәл келеді және онжылдық ішінде өзгермегенін көрсетеді – демек, санкцияның қатаңдауы бақылаудың толықтығын әзірге өзгерткен жоқ. Осы олқылықты жою 3.2-бөлімде ұсынылған электрондық бақылау құралдарын енгізумен және нұсқаманың орындалуын жоспарлы тексеру тәртібін регламенттеумен тікелей байланысты.

Соттың профилактикалық ықпал ету құралдарының екінші тобы – әкімшілік-құқықтық ықпал ету шаралары, оның ішінде құқық бұзушының мінез-құлқына қойылатын ерекше талаптар. № 1-АП нысанының қосымшасы бұл шараларды баптар мен талап түрлері бойынша бөліп көрсетеді (12-кесте) [7]. 2024 жылы ерекше талаптар белгіленген 13 085 адамның 8 268-і (63,2 пайызы) отбасылық-тұрмыстық құрамдар бойынша өткен, бұл шараның негізінен дәл осы санатқа бағдарланғанын білдіреді. Талаптардың құрылымында алкогольдік ішімдіктер мен есірткіні тұтынуға тыйым басым (6 797 жағдай, отбасылық-тұрмыстық баптар бойынша 82,2 пайызы), жәбірленушіні оның еркіне қарсы іздеуге және қудалауға тыйым 1 252 жағдайда (15,1 пайызы) қолданылса, тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаған адамға жәбірленушімен бір тұрғын үйде тұруға тыйым небәрі 33 жағдайда (0,4 пайызы) белгіленген. Соңғы көрсеткіш аса маңызды: зорлық-зомбылық жасаушыны ортақ баспанадан шеттету – 1.3-бөлімде талданған халықаралық модельдерде қорғаудың негізгі құралы, ал ұлттық практикада ол статистикалық тұрғыдан елеусіз болып қалып отыр, яғни ерекше талаптар тізбесіндегі ең күшті құрал іс жүзінде «өлі норма» күйінде. Бұл эмпирикалық нәтиже осы бөлімнің соңында тұжырымдалатын заңнамалық ұсыныстардың бірін – шеттету шарасын қолданудың нақты өлшемшарттарын

белгілеу және оны қолданбау себептерін сот актісінде дәлелдеуді міндеттеу – тікелей негіздейді.

12-кесте – Отбасылық-тұрмыстық құрамдар бойынша белгіленген ерекше талаптардың (әкімшілік-құқықтық ықпал ету шараларының) құрылымы, 2022–2025 жылдар

Жыл	ОТ-баптар бойынша шара қолданылған адамдар	Оның ішінде талап түрлері бойынша				Барлық баптар бойынша, адам
		жәбірленушіні іздеуге, құдалауға тыйым	ортақ тұрғын үйде тұруға тыйым	алкоголь мен есірткіні тұтынуға тыйым	қару иеленуге тыйым	
2022	4 837	915	44	3 632	245	8 875
2023	7 994	1 153	47	6 395	396	13 134
2024	8 268	1 252	33	6 797	180	13 085
2025	5 394	782	13	4 391	113	9 709

Ескертпе – ҚР БП ҚСжАЕК № 1-АП (сот) нысанының қосымшасы бойынша автор есептеген [7]. «ОТ-баптар» – ҚАБК 73 (1–3-бөліктер), 73-1 және 73-2-баптары. Ведомстволық есеппен айырмашылықты (2024 жылы 18,5 мың ерекше талап [5]) есеп бірлігінің әртүрлілігі түсіндіреді: ІІМ белгіленген талаптардың санын, ал сот статистикасы шара қолданылған адамдардың санын есепке алады.

Сот актілерінің тұрақтылығы кассациялық саты деректерімен де расталады: 2025 жылы № 6-К нысаны бойынша адам өлтіру (99-бап) құрамы бойынша 57 адамға қатысты үкім қаралып, олардың 55-і (96,5 пайызы) өзгеріссіз қалдырылған, денсаулыққа ауыр зиян келтіру (106-бап) бойынша қаралған 41 үкімнің 29-ы өзгеріссіз қалдырылып, 7-і бірінші сатыда күшін жойған [8]. Демек, ауыр құрамдар бойынша жаза тағайындау практикасының заңдылығы жоғары бағаланады, ал жүйенің әлсіз буыны – жоғарыда көрсетілгендей, істердің сот сатысына дейінгі және әкімшілік деңгейдегі қозғалысы.

Қылмыстық істер бойынша сот актілерінің талдауы (13-кесте) реформаның басты сынағын – теріс қылықтық криминализацияның жаза тағайындау практикасында қалай іске асқанын – көрсетеді. 2025 жылы Қылмыстық кодекстің 109-1-бабының бірінші бөлігі бойынша 891 адам сотталды [145]; ҚСжАЕК деректеріне негізделген талдау бойынша сотталғандардың небәрі 9,6 пайызы қамаққа алынып, 46,7 пайызы қоғамдық жұмыстарға тартылған, ал 42,5 пайызы айыппұлмен шектелген; ауырлатылған құрам (екінші бөлік, оның ішінде балалар мен тәуелді адамдарға қатысты) бойынша да қамақ үлесі 10,4 пайыздан аспаған [290; 291]. Бұған сот сатысындағы тоқтату практикасы қосылады: 2025 жылы 109-1-бап бойынша тоқтатылған 688 істің 674-і (98,0 пайызы), 108-1-бап бойынша 352 істің 339-ы татуласу негізінде тоқтатылған, ал 2024 жылдың екінші жартысында бұл үлес 99,8 пайызды құрады [145] – демек, 2023–2024 жылдардағы татуласуды шектеу нормалары сот сатысында әлі толық іске асқан жоқ. Сот сатысында да жәбірленушілердің гендерлік құрылымы айқын: 2025 жылы 109-1-бап бойынша 2 101 жәбірленушінің 1 513-і (72,0 пайызы) әйелдер,

ал сотталған 1 234 адамның 353-і әйелдер [145]. Бұл көрініс екі маңызды қорытынды береді. Біріншіден, айыппұлдың қылмыстық санкцияға оралуы әкімшілік деңгейде саналы түрде бас тартылған жаза түрін «артқы есіктен» қайта енгізді: сотталғандардың 40 пайыздан астамы төлейтін айыппұл 2.2 және 2.3-бөлімдерде көрсетілгендей ортақ отбасылық бюджеттен, демек жәбірленушінің өз есебінен төленеді. Екіншіден, соттардың қамақ үлесінің біртіндеп өсуі – 2024 жылдың екінші жартыжылдығындағы 7 пайыздан 2025 жылы 9,6 пайызға және 2026 жылдың бірінші тоқсанында 15,6 пайызға дейін [290] – сот практикасының заң шығарушының қатаңдату ниетіне баяу бейімделіп келе жатқанын көрсетеді, алайда бұл бейімделу сот түсіндірмелерінің бірізділігінсіз кездейсоқ сипатта қалуы мүмкін. Жәбірленушілердің құрылымы реформаның гендерлік бағыттылығын растайды: 2025 жылы ұрып-соғудан зардап шеккендердің 3,9 мыңы әйелдер, 543-і кәмелетке толмағандар болып, олар жәбірленушілердің шамамен 80 пайызын құраған [291]; 2026 жылдың алғашқы төрт айында тіркелген ұрып-соғудың 20,4 пайызға төмендеуі [291] жаза тағайындау практикасының қатаңдануымен уақыт бойынша сәйкес келеді, дегенмен себептік байланысты дәлелдеу үшін ұзағырақ бақылау қажет. Ауыр құрамдар бойынша сот статистикасы 2.1-бөлімдегі қорытындыны нақтылайды: 2023 жылы отбасылық-тұрмыстық саладағы 923 қылмыстық құқық бұзушылықтың үштен бірінен астамы (337 факт) денсаулыққа ауыр зиян келтіру, әрбір тоғызыншысы (108 факт) адам өлтіру болған [6].

13-кесте – Отбасылық-тұрмыстық саладағы қылмыстық істер бойынша сот актілерінің статистикасы, 2016–2026 жылдар (№ 1 сот нысаны және ҚСжАЕК деректеріне негізделген талдаулар)

Кезең	Көрсеткіш	Мәні	Дереккөз
2016	ҚК 108-бабы (декриминализацияға дейін): түскен істер / үкім / сотталғандар / тоқтатылған (о.і. татуласу)	5 145 / 926 / 817 / 3 844 (1 043)	ҚСжАЕК (№ 1 сот)
2023	ОТ-саладағы тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар, барлығы; ҚК 99-бабы бойынша сотталғандар / жәбірленушілердің ішіндегі әйелдер	923; 430 / 144 (21,5 %)	ҚСжАЕК (№ 1-М, № 1 сот)
2024	ҚК 109-1-бабы: түскен істер / үкім / сотталғандар / тоқтатылған (о.і. татуласу)	1 118 / 533 / 544 / 490 (489)	ҚСжАЕК (№ 1 сот)
2024	ҚК 109-1-бабының 1-бөлігі: түскен істер / сотталғандар; 2-бөлігі: түскен істер / сотталғандар	848 / 406; 270 / 138	ҚСжАЕК (№ 1 сот)

Кезең	Көрсеткіш	Мәні	Дереккөз
2024	ҚК 108-1-бабы: түскен істер / үкім / сотталғандар / тоқтатылған (о.і. татуласу)	612 / 313 / 319 / 217 (213)	ҚСжАЕК (№ 1 сот)
2025	ҚК 109-1-бабы (барлығы): түскен істер / үкім / сотталғандар / тоқтатылған (о.і. татуласу)	1 996 / 1 243 / 1 234 / 688 (674)	ҚСжАЕК (№ 1 сот)
2025	ҚК 109-1-бабының 1-бөлігі: сотталғандар / тоқтатылған (о.і. татуласу)	891 / 512 (504)	ҚСжАЕК (№ 1 сот)
2025	ҚК 108-1-бабы: түскен істер / үкім / сотталғандар / тоқтатылған (о.і. татуласу)	1 167 / 750 / 746 / 352 (339)	ҚСжАЕК (№ 1 сот)
2025	ҚК 109-1-бабы бойынша жәбірленушілер: барлығы / әйелдер / кәмелетке толмағандар; сотталған әйелдер	2 101 / 1 513 (72,0 %) / 234; 353	ҚСжАЕК (№ 1 сот)
2025	ҚК 109-1-бабының 1-бөлігі бойынша жаза түрлері: қамақ / қоғамдық жұмыстар / айыппұл	9,6 % / 46,7 % / 42,5 %	ҚСжАЕК деректеріне негізделген талдаулар
2025	ҚК 109-1-бабының 2-бөлігі: қамақ үлесі	10,4 %	ҚСжАЕК деректеріне негізделген талдаулар
2026 (6 ай)	ҚК 109-1-бабы: түскен істер / үкім / сотталғандар / тоқтатылған (о.і. татуласу)	1 053 / 615 / 637 / 386 (374)	ҚСжАЕК (№ 1 сот)
2026 (6 ай)	ҚК 108-1-бабы: түскен істер / үкім / сотталғандар / тоқтатылған (о.і. татуласу)	594 / 396 / 411 / 154 (149)	ҚСжАЕК (№ 1 сот)
2023–2026	ҚПК 165-бабы: жақындауға тыйым салуды санкциялау туралы өтінішхаттар (түскен / қанағаттандырылған)	2023 – 3 / 2; 2024 – 60 / 52; 2025 – 276 / 235; 2026 (6 ай) – 81 / 75	ҚСжАЕК (№ 1 сот, Д кестесі)

Ескертпе – ҚР БП ҚСжАЕК № 1 (сот) нысанының «Отчет о работе судов первой инстанции по рассмотрению уголовных дел» жиынтық республикалық есептері (А және Д кестелері) және ҚСжАЕК деректеріне негізделген жарияланған талдаулар [290; 291] бойынша автор құрастырған; 109-1 және 108-1-баптар 2024 жылғы маусымнан қолданылатындықтан, 2024 жылғы деректер жарты жылды қамтиды; жаза түрлерінің үлестері № 1 нысанында көзделмегендіктен, жарияланған талдаулар бойынша келтірілген.

Сот статистикасының тағы бір индикаторы – Қылмыстық-процестік кодекстің 165-бабы бойынша жақындауға тыйым салуды санкциялау практикасы: 2023 жылы соттарға осындай небәрі 3 өтінішхат түссе, 2024 жылы

– 60, 2025 жылы – 276 (235-і қанағаттандырылып, 24-іне бас тартылған), ал 2026 жылдың алты айында – 81 [145]. Бұл институт 2024 жылғы реформаға дейін іс жүзінде қолданылмағанын және оның кейінгі өсуі ерекше талаптармен рәсімдік үйлестіру ұсынысын (3.1-бөлім, Б қосымшасы) өзектендіретінін көрсетеді.

Ресми сот статистикасы жазаның құрылымын көрсеткенімен, сот уәждемесінің мазмұнын – соттың нақты жағдайды қалай саралайтынын, қандай мән-жайларды жеңілдететін не ауырлататын деп танитынын, ерекше талаптарды не себепті қолданатынын не қолданбайтынын – ашпайды. Осы олқылықты толтыру үшін автор ресми сот актілері базасынан [9] іріктелген 454 сот құжатын зерделеді, оның 319-ы отбасылық-тұрмыстық саладағы 234 іске қатысты (іріктеу әдістемесі, шектеулері мен жиынтық кестелер Д қосымшасында келтірілген). Талдаудың негізгі базасын ҚАБК бойынша бірінші сатыдағы соттардың мәні бойынша шығарылған 175 қаулысы құрайды: олардың 97-і қорғау нұсқамасын бұзу (461-бап), 41-і 2001 жылғы ҚАБК-нің 79-1, 79-3 және 79-5-баптары (2010–2014 жылдар), 36-сы 2014 жылғы ҚАБК-нің 73, 73-1 және 73-2-баптары бойынша шығарылған; актілер 12 өңірдің 61 сотына тиесілі. Іріктеме репрезентативті емес, сондықтан төмендегі үлестер республикалық көрсеткіштерді бағалауға емес, ресми статистикамен салыстырып, сот практикасының сапалық ерекшеліктерін көрсетуге қызмет етеді.

Жаза құрылымы. Зерделенген 175 қаулының 82-сі (46,9 пайыз) әкімшілік қамақпен, 67-сі (38,3 пайыз) ескертумен, 9-ы (5,1 пайыз) айыппұлмен аяқталып, 17 іс (9,7 пайыз) тоқтатылған (14-кесте). Бап топтары бойынша айырмашылық 2001 және 2014 жылғы кодекстердің санкциялық қисынын көрсетеді: 79-баптар бойынша қамақ істердің 56,1 пайызында (3–15 тәулік), 73-баптар бойынша 25,0 пайызында, ал 461-бап бойынша 50,5 пайызында қолданылған. Тоқтатылған істердің үлесі (9,7 пайыз) 10-кестедегі республикалық көрсеткіштен (49–65 пайыз) едәуір төмен, бұл іріктемеде мәні бойынша шығарылған қаулылардың басым болуымен түсіндіріледі және татуласу негізінде тоқтатудың негізінен сот сатысының басында, уәжді қаулы шығарылмай жүзеге асатынын жанама растайды.

14-кесте – Іріктемедегі отбасылық-тұрмыстық саладағы әкімшілік істер бойынша бірінші сатыдағы соттардың мәні бойынша шығарылған қаулыларының нәтижелері, 2010–2025 жылдар

Бап тобы (кодекс, кезең)	Қаулылар	Әкімшілік қамақ	Ескерту	Айыппұл	Іс тоқтатылған
ҚАБК 461-бабы – қорғау нұсқамасын бұзу (2018–2025)	97	49 (50,5)	44 (45,4)	–	4 (4,1)
2001 жылғы ҚАБК 79-1, 79-3, 79-5-баптары (2010–2014)	41	23 (56,1)	9 (22,0)	3 (7,3)	6 (14,6)
2014 жылғы ҚАБК 73, 73-1, 73-2-баптары (2015–2024)	36	9 (25,0)	14 (38,9)	6 (16,7)	7 (19,4)

Бап тобы (кодекс, кезең)	Қаулылар	Әкімшілік қамақ	Ескерту	Айыппұл	Іс тоқтатылған
Өзге (355-бап, 79-5-баппен жиынтықта)	1	1	–	–	–
Барлығы	**175**	**82 (46,9)**	**67 (38,3)**	**9 (5,1)**	**17 (9,7)**

Ескертпе – автор зерделеген сот актілері бойынша құрастырылған [9] (Д қосымшасы); жақшада – жол бойынша пайыз. 461-бап бойынша 2018–2022 жылдардағы қамақ – 1–4 тәулік, 2024–2025 жылдардағы қамақ – 10 тәулік (1-бөлік) және 20 тәулік (1-1-бөлік).

461-бап бойынша істердің серпіні (15-кесте) 11-кестедегі ресми қатарды акт деңгейінде растайды: 2018–2022 жылдардағы 67 қаулының 44-і (65,7 пайыз) ескертумен, 22-сі (32,8 пайыз) 1–4 тәулік қамақпен аяқталса, 2024–2025 жылдардағы 29 қаулының тоқтатылмаған 26-сының барлығында қамақ қолданылған – 1-бөлік бойынша 10 тәулік, 1-1-бөлік (жыл ішінде қайталап бұзу) бойынша 20 тәулік. Соттар бұл ретте санкцияның «баламасыз» сипатына жүйелі түрде сілтеме жасайды және іс жүзінде жазаны даралау мүмкіндігінен айырылған: жеңілдететін мән-жайлар (кінәні мойындау, өкіну – 461-бап бойынша істердің 69,1 пайызында) мен ауырлататын мән-жайлар (мас күй – 35,1 пайыз, қайталау – шамамен бестен бірі) актілерде тізбеленгенімен, жаза мөлшеріне әсер етпейді.

15-кесте – ҚАБК 461-бабы бойынша қаулылардағы жаза құрылымы, кезеңдер бойынша (n = 97)

Кезең	Қаулылар	Ескерту	Әкімшілік қамақ	Қамақ мерзімі, тәулік	Іс тоқтатылған
2018–2022	67	44 (65,7)	22 (32,8)	1–4	1 (1,5)
2023	1	–	1	2	–
2024–2025	29	–	26 (89,7)	10 (1-бөлік) – 23 іс; 20 (1-1-бөлік) – 3 іс	3 (10,3)
Барлығы	**97**	**44 (45,4)**	**49 (50,5)**	**–**	**4 (4,1)**

Ескертпе – автор зерделеген сот актілері бойынша құрастырылған [9]; жақшада – жол бойынша пайыз. 11-кестедегі ресми қатармен салыстырыңыз: 2024 жылы республика бойынша қамақтың үлесі – 95,1 пайыз.

Типтік фабула. 461-бап бойынша істердің басым бөлігінде нұсқаманы бұзу физикалық зорлық-зомбылық емес, «жанжал шығару, балағат сөздер айту, тыныштығын бұзу» түрінде көрінеді: ұрып-соғу не денсаулыққа зиян келтіру фактісі 461-бап бойынша 97 қаулының төртеуінде ғана аталады, ал мұндай жағдайларда ол әдетте дербес құрам (73-бап, ҚК 108-1 не 109-1-бабы) бойынша жеке қаралады. Демек, нұсқаманы бұзғаны үшін жауаптылық негізінен психологиялық зорлық-зомбылықтың жаппай, «жеңіл» көріністеріне бағытталған және дәл осы қасиетімен 2.1-бөлімде сипатталған қосполюсті құрылымның жаппай полюсіне қатысты негізгі құрал болып табылады. Іс материалдарының құрамы да типтік: хаттама, нұсқаманың көшірмесі, полиция

қызметкерінің баянаты, жәбірленушінің арызы, құқық бұзушының түсініктемесі; медициналық куәландыру тек мас күйді анықтау үшін жүргізіледі. Прокурор іске 131 актіде (74,9 пайыз) қатысқан, қорғаушы – небәрі 8 актіде (4,6 пайыз); 2020–2022 жылдардағы 21 іс және 2024–2025 жылдардағы 2 іс бейнеконференцбайланыс не «WhatsApp» қосымшасы арқылы қаралған, соңғы екеуінде 10 тәулік қамақ тағайындалған. Нұсқаманы бұзғаннан кейін сотқа дейінгі уақыт 461-бап бойынша істердің төрттен бірінде үш тәуліктен аспаса, бестен бірінде отыз тәуліктен асып кеткен, яғни бұзушылық пен жауаптылық арасындағы байланыс құқық бұзушы үшін әрдайым «көрінетін» болмайды.

«Айналмалы есік» әсері. Сот актілері 3.2-бөлімде айтылған қайталануды тоқтату қабілетінің шектеулілігін нақты іс деңгейінде көрсетеді. Шығыс Қазақстан облысы Алтай ауданының сотында 2025 жылғы қаңтар–наурыз айларында бір адамға қатысты үш іс қаралған: 4 қаңтарда шығарылған нұсқама 5 қаңтарда бұзылып, 6 қаңтарда 10 тәулік қамақ тағайындалған (№ 6348-25-00-3/6); 22 қаңтарда – қаулы заңды күшіне енген күні – нұсқама қайта бұзылған, алайда 4 ақпанда іс тоқтатылған, өйткені әрекет 1-1-бөлік бойынша сараланғанда ғана жауаптылыққа әкелетін еді, ал сот ҚАБК 829-14-бабының 4-бөлігіне сәйкес саралауды неғұрлым қатаң санкция көздейтін нормаға өзгертуге құқылы емес (№ 6348-25-00-3/112). Сол сотта басқа адамға қатысты 10 және 22 ақпандағы екі бұзушылық бойынша екі жеке іс бір күні – 18 наурызда – қаралып, әрқайсысы бойынша 10 тәулік қамақ тағайындалған (№ 6348-25-00-3/264, № 6348-25-00-3/267); Екібастұз қалалық соты 2024 жылғы ақпанда 461-баптың 1-бөлігі бойынша қамаққа алынған адамды сол жылдың қазанында 1-1-бөлік бойынша 20 тәулікке қамаққа алған (№ 5522-24-00-3/2965). Бұл мысалдар үш жайтты көрсетеді: біріншіден, 10 тәулік қамақ тұрақты-деспоттық және азғындаушылық типтегі зорлық-зомбылық жасаушылар үшін тежеуші фактор болып табылмайды; екіншіден, 1-бөлік пен 1-1-бөліктің арақатынасы – жаза орындалғаннан кейінгі жылдық мерзімнің есептелуі, саралау қатесінің салдары – біркелкі шешілмеген және нақты жағдайда бұзушының жазасыз қалуына әкелген; үшіншіден, полиция мен сот арасында қайталанған бұзушылықтар туралы жедел ақпарат алмасу жоқ, әйтпесе жаңа хаттама 1-1-бөлік бойынша толтырылар еді. Дәл осы олқылықтар 3.1-бөлімде негізделген деректер интеграциясы мен Жоғарғы Соттың нормативтік қаулысы туралы ұсыныстардың пәні болуға тиіс.

Тоқтату негіздері. 17 тоқтатылған істің 7-і тараптардың татуласуы не медиация негізінде (2010–2021 жылдар), 10-ы құрамның не оқиғаның болмауына байланысты тоқтатылған. Соңғы топта екі типтік жағдай ажыратылады. Бірінші – жәбірленушінің сотта арызынан бас тартуы (№ 3928-24-00-3/5185, № 7120-24-00-3/2789; 2.3-бөлім). Екінші – дәлелдемелердің жәбірленушінің көрсетуімен ғана шектелуі: бір-біріне қайшы көрсетулер, дене жарақаттарының болмауы не олардың дәл сол адамның әрекетінен түскенінің дәлелденбеуі жағдайында соттар кінәсіздік презумпциясына сүйеніп істі тоқтатады (Астрахан аудандық соты, № 3-31/2012; Жітіқара аудандық соты, № 3944-21-00-3/201; Ақтөбе қаласының мамандандырылған ауданаралық соты, № 1512-22-00-3/1319). Бұл практика құқықтық тұрғыдан кінәратсыз, алайда профилактикалық тұрғыдан 2.1-бөлімде

сипатталған латенттіліктің сот сатысындағы көзін құрайды: дәлелдеу жүктемесі іс жүзінде жәбірленушіге түседі, ал куәсіз, дәлелсіз болатын тұрмыстық зорлық-зомбылықтың табиғаты бұл жүктемені көтеруге мүмкіндік бермейді. Осыдан 3.1-бөлімде ұсынылған тәуекел-бағалау мен ерте құжаттау (фото- және бейнетіркеу, дене жарақаттарын дереу куәландыру) шараларының сот сатысы үшін де маңызы туындайды.

Ерекше талаптар және нұсқаманы даулау. Ерекше талаптардың іріктемедегі актілердің бестен бірінде ғана және «келу және ішпеу» форматында белгіленуі, зорлық-зомбылық жасаушыны ортақ тұрғын үйден шеттетудің мүлде қолданылмауы (3.2-бөлім, Д.4-кесте), сондай-ақ нұсқаманы даулау рәсімінің біркелкі еместігі (3.1-бөлім) сот буынының профилактикалық әлеуетінің шектеулілігін толықтыра түседі: сот қорғау нұсқамасын бұзғаны үшін баламасыз қамақ қолданады, бірақ қамақтан кейінгі кезеңге қатысты профилактикалық құралды – ерекше талаптарды – полицияның өтінішхатынсыз қолдана алмайды, ал полиция мұндай өтінішхатты актілердің бестен бірінде ғана мәлімдейді.

Қылмыстық істер. Іріктемедегі бірінші сатыдағы соттардың 50 үкімінің отбасылық-тұрмыстық саладағы 30-дан астамы жаза тағайындау практикасының 13-кестеде көрсетілген заңдылықтарын нақтылайды. Біріншіден, өлтірумен қорқыту (ҚК 115-бабы) бойынша істер бұйрықтық іс жүргізу тәртібімен, сот отырысынсыз қаралып, төрт істің төртеуінде де 15–20 АЕК айыппұл тағайындалған (Байқоңыр қалалық соты, № 4356-19-00-1/25, № 4356-18-00-1/68; Жітіқара аудандық соты, № 3944-21-00-1/35; Шемонаиха аудандық соты, № 6368-20-00-1/89), бұл ретте фабулалар пышақты мойынға тіреу, баумен тұншықтыру сияқты аса қауіпті әрекеттерді сипаттайды, ал айыппұл 2.3-бөлімде көрсетілгендей ортақ отбасылық бюджеттен төленеді. Екіншіден, жеке айыптау тәртібіндегі істер жәбірленуші үшін нәтижесіз: іріктемедегі жеке айыптау тәртібімен қаралған он істің алтауы ақтау үкімімен аяқталған, оның ішінде отбасылық-тұрмыстық сипаттағы бес істің екеуі (мысалы, бұрынғы жұбайын балаларының көзінше қорлағаны үшін айыпталған әйел ақталған – Талғар аудандық соты, № 1962-22-00-1/89), ал сотталған жағдайларда жаза 60–100 сағат қоғамдық жұмыстармен не 25 АЕК айыппұлмен шектелген (Сәтбаев қалалық соты, № 3523-18-00-1/91). Үшіншіден, денсаулыққа ауыр зиян келтіру (106-баптың 1-бөлігі) бойынша ұқсас фабулаларда жаза бас бостандығын төрт жылға шектеуден (Өскемен қаласының № 2 соты, № 6311-18-00-1/467, № 6311-17-00-1/130) бас бостандығынан үш жыл алты ай – төрт жыл сегіз ай мерзімге айыруға дейін (Павлодар қаласының № 2 соты, № 5511-22-00-1/94; Петропавл қалалық соты, № 5910-24-00-1/369) ауытқиды, ал орташа ауырлықтағы зиян (107-баптың 1-бөлігі) бойынша – бір жыл бас бостандығынан айырудан (Қарасу аудандық соты, № 3952-22-00-1/19) 300 АЕК айыппұлға дейін (Алматы қаласы Наурызбай аудандық соты, № 7585-23-00-1/60). Төртіншіден, 2024 жылғы реформадан кейінгі алғашқы үкімдер ресми статистикадағы қоғамдық жұмыстардың басымдығын растайды: 109-1-баптың 2-бөлігі, 108-1 және 107-баптардың жиынтығы бойынша 2025 жылғы үкімде ұрып-соғу үшін негізгі жаза ретінде қоғамдық жұмыстар тағайындалған (Қызылжар аудандық соты, № 5950-25-00-1/14). Осы ауытқулар – айыппұлдың бұйрықтық іс жүргізудегі стандартты

нәтижеге айналуы, жеке айыптаудағы дәлелдеу жүктемесі, ұқсас құрамдар бойынша жаза шкаласының кеңдігі – 13-кестеден кейін тұжырымдалған санкцияларда айыппұлды шектеу және Жоғарғы Соттың арнаулы нормативтік қаулысын қабылдау туралы ұсыныстарды нақты іс деңгейінде негіздейді.

Сот актілерінің статистикасынан және оларды іріктемелі зерделеуден туындайтын жиынтық баға мынадай: сот буыны профилактикалық жүйенің «жұмсақ буыны» болып қала береді – әкімшілік деңгейде істердің жартысынан астамы жазасыз тоқтатылады, қылмыстық деңгейде сотталғандардың оннан тоғызы қоғамнан оқшауламайтын жазамен шектеледі, ал айыппұл жәбірленушіге экономикалық ауыртпалық ретінде оралады. Бұл диагностика 3.1-бөлімде негізделген Жоғарғы Соттың арнаулы нормативтік қаулысы туралы ұсынысты нақтылайды және заңнамалық ұсыныстар кешенін тағы бір ұстанымммен толықтырады: Қылмыстық кодекстің 108-1 және 109-1-баптарының санкцияларында айыппұлды жәбірленушімен ортақ бюджеті бар отбасы мүшелеріне қатысты қолдануды шектеп, осы санаттағы істер үшін қоғамдық жұмыстарға тарту мен қамақты негізгі жаза түрлері ретінде белгілеу, өйткені дәл осы санкция реформаның негізгі әлеуметтік қисынына қайшы келеді. Сот практикасының қатаңдану үрдісін резонансты істер де көрсетеді: 2025–2026 жылдары интимдік серіктес тарапынан жасалған кісі өлтіру және отбасы мүшелерін өлтіру істері бойынша өмір бойына бас бостандығынан айыру үкімдері шығарылып, апелляцияда күшінде қалдырылды (А қосымшасы, 3 және 5-істер); мұндай үкімдер жекелеген істердің нәтижесі болғанымен, олар 2024 жылғы реформаның жаза саясатына әсерін көрсетеді.

Индикаторлық және сот-статистикалық бағалауды автордың әлеуметтанулық сауалнамасының нәтижелері толықтырады (Г қосымшасы). 320 респонденттті – ішкі істер органдарының қызметкерлерін, дағдарыс орталықтары мен әлеуметтік қызметтердің мамандарын және зардап шеккен әйелдер мен балалардың заңды өкілдерін – қамтыған сауалнама диссертацияның негізгі тұжырымдарын практика тұрғысынан растады. Респонденттердің 92,5 пайызы мәселені өзекті деп бағалады; жәбірленушілердің жауаптары бойынша зорлық-зомбылық 13,3 пайыз жағдайда ғана бір реттік болып, қалған жағдайларда жүйелі қайталанған, ал 63,3 пайыз жағдайда балалар зорлық-зомбылықтың куәсі болған – бұл 2.1–2.3-бөлімдердегі цикл, ушығу және куәгер-бала туралы тұжырымдардың тікелей эмпирикалық растауы.

Профилактика құралдарына қатысты нәтижелер жүйенің «жұмсақ буындарын» нақтылайды: қорғау нұсқамасы қолданылған 52 жағдайдың 19,2 пайызында ғана ол толық қорғауды қамтамасыз еткен; мамандардың 56,0 пайызы тәуекелді бағалаудың негізінен қызметкердің жеке тәжірибесіне сүйенетінін мойындаса, 89,0 пайызы бірыңғай тәуекел-бағалау стандартын енгізуді қолдады. Қайталама зорлық-зомбылықтың себептері ретінде респонденттер зорлық-зомбылық жасаушының тәуелділігін, жәбірленушінің қорқынышы мен материалдық тәуелділігін, туыстардың қысымын, қауіпсіз тұрғын үйдің болмауын және түзету бағдарламаларының жеткіліксіздігін атады. Осы деректер 3.2-бөлімде негізделген үш басымдықты – тәуекелді бағалауды стандарттауды, зорлық-зомбылық жасаушылармен түзеу жұмысын және жәбірленушінің тұрғын

үйлік-экономикалық дербестігін – және Б, В қосымшаларындағы жобаларды практика субъектілерінің өз бағасымен растайды.

Жиынтық бағалауды жүйенің күшті және әлсіз жақтарын, мүмкіндіктері мен қауіптерін жинақтау түрінде тұжырымдауға болады. Күшті жақтары: заңнамалық негіздің толықтығы мен шоғырландырылуы (1.2-бөлім), 2024 жылғы криминализациямен нығайтылған жауаптылық режимі, арнаулы шаралардың жаппай қолданылуы, зардап көрсеткіштерінің оң серпіні және мамандандырылған полициялық бөлімшелердің ұзақ тарихы. Әлсіз жақтары: тәуекелді бағалаудың стандартталмағандығы, шаралар сапасының өлшенбеуі, әлеуметтік-гуманитарлық буынның аумақтық біркелкі еместігі, зорлық-зомбылық жасаушылармен түзеу жұмысының ауқымсыздығы, деректер интеграциясының жоқтығы және виктимологиялық зерттеулердің үзіліп қалуы. Мүмкіндіктер: шоғырландырылған заңның жаңа институттары (мобильді топтар, отбасын қолдау орталықтары, зардап шеккендер есебі), 2025 жылғы полициялық қайта құру, психокоррекциялық инфрақұрылымның іске қосылуы, уәкілдер институтының мониторинг әлеуеті. Қауіптер: арнаулы заңның жойылуымен профилактиканың нормативтік «көрінуінің» әлсіреуі, ресурстық тапшылық жағдайында реформалардың «қағаз жүзінде» қалу тәуекелі, тіркеу өсімін «нашарлау» ретінде түсіндіру салдарынан саяси кері бұрылыс қаупі және «отбасын сақтау» дискурсының қорғау басымдығын ығыстыруы. Салыстырмалы тұрғыда бұл көрініс посткеңестік елдердің жалпы траекториясына сай: заңнамалық қамту жедел өссе, институционалдық қамтамасыз ету артта қалады [292] және дәл осы алшақтық ұсыныстардың басым бағытын айқындайды.

Заңнаманы жетілдіру ұсыныстары диссертацияның бүкіл талдау желісінен – ұғымдық аппараттан (1-тарау) криминологиялық-виктимологиялық бейне (2-тарау) арқылы субъектілер мен шаралар жүйесіне (3-тарау) дейін – туындайды және заң техникасының талаптарына сай нақты нормативтік тұжырымдар түрінде ұсынылады; отбасылық зорлық-зомбылық саласындағы заң техникасының ерекшеліктері доктринада арнайы талданған [219]. Ұсыныстардың бірінші тобы жүйелі психологиялық үстемдікті заңнамалық тануға және Қылмыстық кодекске қатысты. Біріншіден, жақын адамға қатысты оның еркін, байланыстарын, қозғалысын және ресурстарын бақылауға бағытталған қайталанатын әрекеттерді (бақылаушы мінез-құлықты) дербес қылмыстық құрам енгізу арқылы емес, «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңның 1-бабындағы психологиялық зорлық-зомбылық анықтамасын толықтыру арқылы құқықтық реттеу ұсынылады: «психологиялық зорлық-зомбылық – адамның психикасына қасақана әсер ету, оның ар-намысы мен қадір-қасиетін қорқыту, қорлау, бопсалау немесе мәжбүрлеу (қысым көрсету) арқылы кемсіту, сондай-ақ адамның еркін басу, байланыстарын, қозғалысын немесе экономикалық ресурстарын бақылау мақсатында үрей туғызатын не күнделікті өмір салтын мәжбүрлі өзгертуге алып келетін қайталанған әрекеттер (бақылаушы мінез-құлық)». Мұндай тәсіл 1.3-бөлімде талданған швед және британ үлгілерінің [114; 115] мазмұндық сабағын қабылдай отырып, психологиялық зорлық-зомбылықтың қамтылу олқылығын (1.1-бөлім) профилактикалық деңгейде жояды: бақылаушы мінез-құлық қорғау нұсқамасы

мен ерекше талаптарды қолданудың дербес негізіне айналады, ал оның қылмыстық-құқықтық бағасы қолданыстағы 110-бап (қинау) пен 115-1-бап (сталкинг) арқылы жүйелі байланыста беріледі [47]. Англия мен Уэльстегі бақылаушы мінез-құлық құрамының он жылдық қолданылу тәжірибесі дербес құрамның дәлелдеу қиындықтары мен полицияға жүктемесін көрсетеді [293], сондықтан оны енгізу мәселесі анықтаманы қолдану тәжірибесі жинақталғаннан кейін қаралуы мүмкін. Екіншіден, отбасылық-тұрмыстық белгіні өмір мен денсаулыққа қарсы ауыр қылмыстар құрамдарында саралаушы белгі ретінде бекіту ұсынылады, өйткені 2.1-бөлімде көрсетілгендей кісі өлтірулердің төрттен біріне жуығы отбасылық-тұрмыстық сипатта жасалады, ал қолданыстағы заң бұл мән-жайды жүйелі түрде ескермейді.

Ұсыныстардың екінші тобы «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңға қатысты [44]. Үшіншіден, тұрмыстық зорлық-зомбылық фактісі анықталған кезде тәуекелді стандартталған құрал бойынша бағалаудың міндеттілігін және оның нәтижесінің қорғау шарасын таңдауға негіз болатынын Заңның 72-бабында бекіту ұсынылады; құралдың мазмұны 3.2-бөлімде негізделді, ал міндеттілік конвенциялық стандартқа сай [55]. Төртіншіден, қорғау нұсқамасының мазмұнына зорлық-зомбылық жасаушыны ортақ тұрғын үйден уақытша шеттету құқығын енгізу ұсынылады – тікелей қатер жағдайында, меншік нысанына қарамастан, нұсқама мерзіміне; бұл тетік 1.2 және 2.2-бөлімдерде анықталған тұрғын үй олқылығын жояды және Стамбул конвенциясының төтенше тыйым салу ордері үлгісіне сәйкес келеді [55; 102]. Бесіншіден, психокоррекциялық бағдарламадан өту міндетін ерекше талаптардың (61-бап) міндетті құрамдасы ретінде – қайталанған зорлық-зомбылық және тәуекелі жоғары деп бағаланған барлық жағдайларда – бекіту ұсынылады, бұл 3.2-бөлімде негізделген «бағдарлама – сот шарасы» байланысын нормативтендіреді [273]. Алтыншыдан, экономикалық зорлық-зомбылықтың заңнамалық анықтамасын мүліктен, табыстан айыруға, экономикалық тәуелділік туғызуға, сақтауға немесе теріс пайдалануға бағытталған әрекеттерді қамтитындай кеңейту ұсынылады – әзербайжан үлгісі бойынша [130] және 2.3-бөлімде көрсетілген виктимологиялық негіздememен; сонымен бірге сол баптағы тұрмыстық зорлық-зомбылықтың тектік анықтамасын, диссертацияда негізделген бес белгіге сай, мынадай редакцияда беру ұсынылады: «тұрмыстық зорлық-зомбылық – отбасылық-тұрмыстық қатынастар аясында бір адамның екінші адамға (адамдарға) қатысты жасаған, тән азабын және (немесе) психикалық азап шектіретін, жыныстық тиіспеушілігіне немесе жыныстық еркіндігіне қол сұғатын, экономикалық зиян келтіретін немесе сондай қатері бар қасақана құқыққа қайшы әрекеті (әрекеті немесе әрекетсіздігі), оның ішінде жақын адамға билік жүргізу және оны бақылауда ұстау мақсатында жүйелі түрде жасалатын осындай әрекеттер, сондай-ақ отбасындағы зорлық-зомбылықтың куәсі болған балаға психикалық азап шектіру» – бұл редакция экономикалық және жыныстық зорлық-зомбылықты тектік ұғыммен үйлестіреді, билік-бақылау мақсатындағы жүйелі әрекеттерді тікелей атайды («оның ішінде» деген құрылым бір реттік әрекеттерді анықтамадан шығармайды) және куәгер-баланы жәбірленуші деп танудың заңды формуласын береді. Жетіншіден,

виктимологиялық профилактика туралы 71-бапты жәбірленушінің жеке қауіпсіздік жоспарын жасау, оны сүйемелдеу және зардап шеккендер есебінің деректерін әлеуметтік қызметтерге беру тәртібімен нақтылау ұсынылады [233].

Ұсыныстардың үшінші тобы сабақтас заңнамаға қатысты. Сегізіншіден, «Жәбірленушілерге өтемақы қоры туралы» Заңның қолданылу аясын кеңейту ұсынылады: қазіргі редакцияда өтемақы ауыр зардапты құрамдар бойынша (кәмелетке толмағандарға қатысты жыныстық зорлық-зомбылық, ауыр зиян, жәбірленушінің қайтыс болуы) ғана төленеді, ал жүйелі тұрмыстық зорлық-зомбылық – қинау мен қайталанған ұрып-соғу – Қордың аясынан тыс қалып отыр [294]; жүйелі тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккендерді төртінші санат ретінде енгізу 1.2-бөлімде анықталған өтемақы олқылығын жойып, жәбірленушінің экономикалық дербестігін қалпына келтірудің бастапқы ресурсын береді. Тоғызыншыдан, құқықтық статистика саласында кісі өлтірулерді жәбірленушінің жынысы, құқық бұзушымен қатынасы және гендерлік уәж индикаторлары бойынша жіктеуді халықаралық статистикалық стандартқа сай енгізу ұсынылады [165], сондай-ақ ұлттық виктимологиялық зерттеуді бес жылда бір рет тұрақты жүргізуді Ұлттық статистика бюросының жұмыс жоспарында бекіту қажет [2]. Оныншыдан, бұқаралық ақпарат құралдары туралы заңнама аясында зорлық-зомбылық жәбірленушілерін көрсетудің этикалық стандарттарын (2.3-бөлім) кәсіби этика кодексіне енгізу ұсынылады [231]. Заңнамалық емес, бірақ нормативтік деңгейде Жоғарғы Соттың тұрмыстық зорлық-зомбылық істері бойынша арнаулы нормативтік қаулысын қабылдау (3.1-бөлім) сот практикасын біріздендірудің қолжетімді құралы болып табылады [88]. Он бірінші ұсыныс сот актілерінің талдауынан туындайды: 108-1 және 109-1-баптардың санкцияларында айыппұлды ортақ бюджеті бар отбасы мүшелеріне қатысты қолдануды шектеп, қоғамдық жұмыстарға тарту мен қамақты негізгі жаза түрлері ретінде белгілеу. Іс жүргізушілік заңнама бөлігінде екі нақты түзету ұсынылады: жақындауға тыйым салуды (ҚПК 165-бабы) профилактикалық заңдағы ерекше талаптармен рәсімдік тұрғыдан үйлестіру – бір істе екі тетіктің қатар қолданылуын және олардың мерзімдерінің сабақтастығын қамтамасыз ету; айғақтарды депонирлеу институтын тұрмыстық зорлық-зомбылықтың ересек жәбірленушілеріне де қолдануға мүмкіндік беру, өйткені 2.3-бөлімде көрсетілгендей рәсімдік қайталама виктимизация мен зорлық-зомбылық жасаушымен бетпе-бет келу қорқынышы дәл осы санатта жүгінуден бас тартудың басты уәжі болып табылады [92].

Халықаралық-құқықтық өлшемде Стамбул конвенциясына қосылу мәселесі жеке қаралуға тиіс. 1.3-бөлімде көрсетілгендей, конвенциялық модель отандық жүйенің осал тұстарына – тәуекелді бағалауға, төтенше шеттету ордеріне, зорлық-зомбылық жасаушылармен жұмысқа, тәуелсіз мониторингке – дайын стандарттар ұсынады; сонымен бірге ратификация мәселесі бірқатар елдерде құндылықтық пікірталас тудырғаны да белгілі. Диссертацияның ұстанымы прагматикалық: конвенцияның мазмұндық стандарттарын ұлттық заңнамаға кезең-кезеңімен енгізу ратификация туралы саяси шешімге тәуелсіз мүмкін және орынды, ал жоғарыда ұсынылған нормалар кешені дәл осы жолды белгілейді.

Ұйымдастырушылық-әдістемелік ұсыныстар 3.1 және 3.2-бөлімдерде негізделген бес бағытты (жеке істі сүйемелдеу, деректер интеграциясы, полицияны мамандандыру мен даярлау, әлеуметтік буынды теңестіру, тәуелсіз мониторинг) енгізу тәртібіне қатысты. Енгізу үш кезеңді циклмен жүргізілуге тиіс: сынақтан өткізу – екі-үш өңірде тәуекел-бағалау құралы, жеке істі сүйемелдеу моделі мен психокоррекциялық бағдарламаның саралы нұсқасын сынау; бағалау – 8-кестедегі индикаторлар бойынша сынақ және бақылау өңірлерін салыстыру; кеңінен тарату – нәтиже расталған жағдайда республикалық деңгейге тарату. Мониторинг функциясын Адам құқықтары жөніндегі уәкіл мен Бала құқықтары жөніндегі уәкіл институттарының базасында тәуелсіз бағалау тетігі ретінде бекіту [248] бағалаудың ведомстволық мүддеден тәуелсіздігін қамтамасыз етеді. Профилактика субъектілерінің даярлығы бөлігінде тұрмыстық зорлық-зомбылық бойынша міндетті оқу модулін полиция, әлеуметтік қызметкерлер, медицина және білім беру мамандары үшін бірыңғай әдістемелік негізде әзірлеу қажет – кәсіби даярлық пен тиімділіктің байланысы доктринада негізделген [283], ал 2025 жылғы полициялық қайта құру мұндай модульді жаңа профилактика басқармаларының даярлық жүйесіне енгізудің ұйымдастырушылық сәтін береді [236]. Енгізу тәуекелдері де алдын ала есептелуге тиіс: ресурстық тапшылық (әсіресе өңірлерде), кадрлық жетіспеушілік (психологтар, әлеуметтік қызметкерлер), ведомстволық қарсылық (жаңа міндеттерді ресурссыз қабылдау) және қоғамдық қабылдаудың тұрақсыздығы; осы тәуекелдерді басқарудың құралы – кезеңдік енгізу мен ашық бағалау, ал олардың нәтижесі бойынша шешім қабылдау профилактикалық саясаттың дәлелді сипатының кепілі.

Талдауды қорытындылай отырып, диссертация тақырыбының өзегін – әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасының жалпы профилактикадан ажырататын ерекшеліктерін – жинақтап көрсету орынды (16-кесте). Бұл сегіз ерекшелік профилактикалық жүйеге қойылатын арнаулы талаптарды айқындайды: олардың әрқайсысы жалпы профилактикалық тетіктердің жеткіліксіздігін және арнаулы шаралар мен субъектілік шешімдердің қажеттігін негіздейді.

16-кесте – Әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасының ерекшеліктері және олардың профилактикалық салдары

№	Ерекшелік	Мазмұны	Профилактикалық салдары (шара, субъект)	Негізделген бөлім
1	Қатынастық осалдық	Құқық бұзушы мен жәбірленуші тұрақты жеке байланыста; зорлық-зомбылық акт емес, процесс	Тәуекелді қатынастар тарихы бойынша бағалау; профилактикалық есеп пен зардап шеккендер есебінің байланыстырылуы	1.1, 2.3

№	Ерекшелік	Мазмұны	Профилактикалық салдары (шара, субъект)	Негізделген бөлім
2	Тәуелділік конфигурациясы	Әйелдің экономикалық, әлеуметтік-психологиялық және балаға байланысты тәуелділігі кетуді «мүмкін емес» етеді	Экономикалық-тұрғын үйлік қалпына келтіру; зорлық-зомбылық жасаушыны тұрғын үйден шеттету; жеке қауіпсіздік жоспары	2.3, 3.2
3	Балалардың мәртебелік тәуелділігі және «сенім парадоксы»	Қорғаушы мен қауіп көзі бір тұлғада; бала өз бетінше жүгіне алмайды	Білім беру мен денсаулық сақтау ұйымдарының ерте анықтау және хабардар ету міндеті; балаға бейімделген рәсімдер	2.3, 3.1
4	Цикл және ушығу	Шиеленіс – акт – «татуласу» – жаңа шиеленіс; жеңіл көріністерден кісі өлтіруге дейін	Жаппай жеңіл көріністерге жүйелі ден қою – қатерлілікті төмендетудің басты резерві; сатылы шектеу тетіктері	2.1, 2.2, 3.2
5	Жоғары латенттілік және қайталама виктимизация	Әлеуметтік таңба, ұят, сенімсіздік; татуласу қысымы, рәсімдік қайта жарақаттау	Анықтау тәртібі, «111» арнасы, депонирлеу, медиа-этика, жәбірленуші-орталықты полиция даярлығы	2.1, 2.3
6	Зорлық-зомбылық жасаушының типтік әркелкілігі	Жағдаяттық-жанжалдық, тұрақты-деспоттық, азғындаушылық типтер	Ықпалды саралау: әңгімелесу – ерекше талаптар + психокоррекция – тәуелділікті емдеу	2.2, 3.2
7	Гендерлік бағыттылық және қорғаныстық зорлық-зомбылық	Жәбірленушілердің ~80 %-ы әйелдер мен балалар; ұзақ виктимизация қорғаныстық қылмысқа ұласады	Әйелдерді қорғау шаралары – әйел қылмыстылығының профилактикасы; қажетті қорғану практикасының ескерілуі	2.1, 2.3
8	Институционалдық көпсубъектілік	Полиция, ЖАО, әлеуметтік қызмет, білім, денсаулық, сот, ҮЕҰ – бір істе	Жеке істі сүйемелдеу, деректер интеграциясы, ведомствоаралық	3.1, 3.3

№	Ерекшелік	Мазмұны	Профилактикалық салдары (шара, субъект)	Негізделген бөлім
			алгоритм, тәуелсіз мониторинг	

Ескертпе – диссертацияның 1–3-тарауларының нәтижелері негізінде автор құрастырған.

Осылайша, диссертация тақырыбында қойылған «теория мен практика мәселелері» формуласы нақты мазмұн алады. Теориялық деңгейде жұмыс тұрмыстық зорлық-зомбылықтың ұғымдық аппаратын нақтылап, детерминациялық картаны, құқық бұзушы мен жәбірленуші типологияларын және тиімділікті бағалаудың индикаторлар жүйесін ұсынды; практикалық деңгейде ол осы теориялық құралдарды нормативтік ұсыныстар кешеніне және енгізу циклына айналдырды. Тиімділікті бағалау көрсеткендей, отандық профилактика жүйесі 2023–2026 жылдардағы реформалар нәтижесінде сапалық жаңа сатыға көтерілді, алайда оның одан әрі дамуы нормашығармашылықтан институт құруға, науқандық ден қоюдан тәуекелге негізделген үздіксіз жұмысқа және жәбірленушіні оқшаулаудан зорлық-зомбылық көзінің өзімен жұмыс істеуге көшуді талап етеді. Осы үш көшу – диссертацияның жиынтық ұсынымы және оның қорытынды бөлімінде тұжырымдалатын негізгі нәтижелердің өзегі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жүргізілген зерттеу әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу ерекшеліктерін теория мен практика мәселелерінің бірлігінде қарастыруға мүмкіндік берді. Диссертацияның мақсатына – тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алудың ұғымдық аппаратын, құқықтық негіздерін, криминологиялық-виктимологиялық сипаттамасын және профилактикалық жүйені жетілдіру жолдарын кешенді негіздеуге – қол жеткізілді, ал қойылған міндеттерді шешу нәтижесінде мынадай негізгі тұжырымдар мен ұсыныстар тұжырымдалды.

1. Әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық қылмыстық-құқықтық, криминологиялық және әлеуметтік-құқықтық өлшемдері бар күрделі, көпқырлы құбылыс ретінде ашылды. Отандық және шетелдік доктринаны, халықаралық стандарттарды және қолданыстағы заңнаманы салыстыра талдау негізінде оның бес мәнді белгісі айқындалды: құқыққа қайшылық, қасақаналық, зиян келтіру не оның қатері, отбасылық-тұрмыстық қатынастар аясы және тараптардың тұрақты байланысынан туындайтын жүйелілікке бейімділік. Осы белгілер негізінде «әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық» ұғымының авторлық анықтамасы ұсынылды, ол құбылысты жекелеген актілер жиынтығы ретінде емес, билік пен бақылау асимметриясына құрылған қатынастар үлгісі ретінде түсінуге негізделеді. Заңнамалық төрт нысанмен (физикалық, психологиялық, сексуалдық, экономикалық) қатар, зорлық-зомбылықтың куәсі болған баланы дербес жәбірленуші ретінде тану қажеттігі негізделді, ал экономикалық зорлық-зомбылықтың отандық анықтамасының тарлығы ұғымдық аппараттың басты олқылығы ретінде көрсетілді.

2. Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алудың құқықтық негіздері үш деңгейлі модель ретінде жүйеленді: конституциялық-халықаралық деңгей қорғаудың құндылықтық іргетасы мен стандарттарын белгілейді; заңнамалық деңгей 2025 жылғы шоғырландырылған «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңның айналасында қылмыстық, әкімшілік, іс жүргізушілік, отбасылық және әлеуметтік заңнаманың салааралық байланыстарын қалыптастырады; заңға тәуелді және бағдарламалық деңгей нормаларды ұйымдастырушылық тетіктермен қамтамасыз етеді. Құқықтық негіздердің тарихи эволюциясы төрт кезеңге бөлініп, оның үш заңдылығы анықталды: реттеудің жанама ықпалдан арнаулы заңға, одан шоғырландыруға қарай қозғалысы; жауаптылық режимінің «декриминализация – қайта криминализациялау» толқынды траекториясы, ол профилактикалық саясаттың қылмыстық-құқықтық тыйымның тұрақтылығына тәуелділігін көрсетті; ықпал ету векторының жазалаудан кешенді қорғау мен қолдауға қарай кеңеюі. Сонымен бірге зорлық-зомбылық жасаушыны тұрғын үйден шеттету тетігінің, жәбірленушіге зиянды өтеудің арнаулы рәсімінің жоқтығы және арнаулы заңның жойылуымен профилактиканың нормативтік «көрінуінің» әлсіреу тәуекелі жүйелік олқылықтар ретінде айқындалды.

3. Салыстырмалы-құқықтық талдау әйелдер мен балаларды зорлық-зомбылықтан қорғаудың төрт типтік моделін ажыратуға мүмкіндік берді: конвенциялық-интеграциялық (Стамбул жүйесі), ордерлік-прецеденттік (англо-американ), арнаулы-заңдық (ТМД мен Орталық Азия) және жалпы-құқықтық (арнаулы реттеусіз). Бес өлшемшарт (арнаулы заңның болуы, криминализация тәсілі, ордер тетігі, мамандандырылған инфрақұрылым, халықаралық интеграция) бойынша салыстыру қазақстандық модельдің аралас-шоғырландырылған сипатын көрсетті: генезисі бойынша ол арнаулы-заңдық типке жатса, 2024–2025 жылдардағы реформалармен өзіндік траектория қалыптастырды. Шетелдік тәжірибеден бес сабақ тұжырымдалды: институционалдық мамандандыру, жүйелі психологиялық үстемдікті (бақылаушы мінез-құлықты) заңнамалық тану, қорғау ордері тиімділігінің үш шарты (жеделдік, санкцияның бұлтартпастығы, бақылау), тәуелсіз мониторинг және нормативтік анықтамалардың кеңейтілуі.

4. Қазақстан Республикасындағы тұрмыстық зорлық-зомбылықтың жай-күйін, құрылымын, динамикасын және латенттілігін 2016–2026 жылдар аралығында ресми статистика мен виктимологиялық зерттеулердің қосарлы призмасы арқылы талдау үш негізгі нәтиже берді. Біріншіден, есепке алу режимдерінің үш рет өзгеруі (2017 жылғы декриминализация, 2023 жылғы анықтау тәртібі, 2024 жылғы қайта криминализациялау) статистикалық қатарлардың салыстырмалылық үзілістерін туғызғандықтан, динамиканы бағалау құрылымдық үлестер мен зардап көрсеткіштеріне сүйенуге тиіс; осы тұрғыдан 2023–2025 жылдардағы тіркеудің күрт өсуі құбылыстың ұлғаюын емес, латентті массивтің жарыққа шығуын білдіреді. Екіншіден, құбылыстың «қосполюсті» құрылымы анықталды: жаппай, бірақ салыстырмалы жеңіл көріністер полюсі мен елдегі кісі өлтірулердің төрттен біріне жуығын өндіретін ауыр ядро полюсі; кісі өлтірулердегі отбасылық-тұрмыстық үлестің 2017–2024 жылдары екі жарым есе өсуі отбасылық ортаның қатерлі зорлық-зомбылықтың басты өндіруші аймағына айналып бара жатқанын көрсетеді, ал 2025 жылғы отбасы аясындағы кісі өлтірулердің үштен бірден астамға қысқаруы профилактикалық жүйенің ушығуды ерте буындарда үзу қабілетінің артқанын білдіреді. Үшіншіден, латенттілік төмендегенімен еңсерілген жоқ: ұлттық виктимологиялық зерттеудің 17 пайыздық көрсеткіші мен ресми тіркеу арасындағы алшақтық, психологиялық және экономикалық нысандардың есептік көрінбеуі, балалар бөлігінің бұрмалануы және қатерлі статистиканың гендерлік жіктелмеуі сақталып отыр. Статистикалық жүйеге төрт талап – нысандық толықтық, байланыстылық, дезагрегация, әдіснамалық тұрақтылық – тұжырымдалды.

5. Әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың детерминациясы төрт деңгейлі жүйе ретінде ашылды: жалпы әлеуметтік (әлеуметтік-экономикалық және құқықтық факторлар, оның ішінде 2017 жылғы декриминализация криминогендік құқықтық фактордың мысалы ретінде), мәдени-гендерлік (патриархалдық стереотиптер, «тәрбиелік» жазалаудың нормалануы, медиарепрезентация), микроәлеуметтік (отбасы институтының трансформациясы, жанжал ушығуы, ұрпақаралық берілу) және жеке-тұлғалық;

алкогольдік-нашақорлық фактор деңгейлерді көктей өтетін катализатор, ал өзіндетерминация тұйықтаушы тізбек ретінде сипатталды. Құқық бұзушы тұлғасының әлеуметтік-демографиялық, психологиялық және мотивациялық сипаттамасы негізінде тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаушылардың үш типтік моделі – жағдаяттық-жанжалдық, тұрақты-деспоттық және азғындаушылық – ұсынылып, әрбір типке профилактикалық ықпалдың оңтайлы құралдары сәйкестендірілді.

6. Виктимологиялық талдау осалдықтың кінә емес, құрылым екенін дәлелдеді: әйелдер үшін ол экономикалық, әлеуметтік-психологиялық және балаға байланысты тәуелділіктің конфигурациясымен, оқшаулану тетігімен нығайтылған; балалар үшін – мәртебелік тәуелділікпен және «сенім парадоксымен» (қорғау мен қауіп көзінің бір тұлғада түйісуі) айқындалады. Ривман жіктемесіне сүйене отырып, жәбірленуші-әйелдердің төрт типтік моделі (төзуші, жасырын қарсыласушы, кетуші-оралушы, қорғаныстық-агрессивті) ұсынылды, ал әйел виктимділігі мен әйел қылмыстылығының отбасылық салада «бір медальдің екі беті» ретінде байланысы статистикалық тұрғыдан расталды. Қайталама виктимизацияның үш арнасы – әлеуметтік-медиалық (жәбірленушіні кінәлау), рәсімдік (қайталама жауап алу, зорлық-зомбылық жасаушымен бетпе-бет келу) және институционалдық (формальды ден қою, қолдаудың қолжетімсіздігі) – ажыратылып, әрқайсысына сай қарсы шаралар айқындалды; «провокация» ұғымының виктимологиялық талдауда тек қылмыстық заңның тар мағынасында қолданылуы туралы әдіснамалық ұстаным негізделді.

7. Профилактика субъектілерінің жүйесі жүйелілік қағидатының бес талабы бойынша бағаланды: құзыреттердің толықтығы шоғырландырудан кейін жоғары, қайталанбауы орташа, ақпараттық байланыстылық төмен, үйлестіру орталығы формальды түрде бар, іс деңгейінде жоқ, жауапкершіліктің дербестендірілуі төмен. Ішкі істер органдарының профилактикалық буынының 2016–2025 жылдардағы қайта құрылуы, әлеуметтік-гуманитарлық буынның толыққанды субъектіге айналуы және уәкілдер институтының мониторинг әлеуеті жүйенің ілгерілеушілігі ретінде, ал үйлестірудің үш типтік олқылығы – «жауапкершіліктің шашырауы», ақпараттық үзілістер, рәсімдік үйлесімсіздік – оның басты кемшілігі ретінде айқындалды. Субъектілер жүйесін жетілдірудің бес бағыты негізделді: жеке істі сүйемелдеу қағидаты, деректер интеграциясы, полициялық буынды мамандандыру мен даярлау, әлеуметтік-гуманитарлық буынды аумақтық теңестіру, уәкілдер институты базасындағы тәуелсіз мониторинг.

8. Профилактика шаралары төрт деңгейде – жалпы әлеуметтік, арнайы-криминологиялық, жеке және виктимологиялық – жүйеленіп, олардың детерминациялық картаға, субъектілерге және нәтиже индикаторларына сәйкестігі шаралар матрицасы түрінде ұсынылды. Арнайы-криминологиялық шаралардың ушығу сатыларына сай төрт буынды тізбегі (ерте анықтау – тәуекелді бағалау – шектеу – мәжбүрлеу мен түзеу), тәуекел-бағалау құралының криминологиялық мазмұны, жеке профилактиканың зорлық-зомбылық жасаушы типтеріне қарай сараланuы және 2025 жылдан бастап іске қосылған психокоррекциялық инфрақұрылымның даму шарттары негізделді. Жалпы

әлеуметтік шаралардың құндылықтық бағдары «отбасын сақтау» емес, «отбасында қауіпсіздік» формуласымен айқындалуға тиіс екені көрсетілді. Шаралар жүйесінің үш басымдығы тұжырымдалды: тәуекелді бағалаудың стандартталуы, зорлық-зомбылық жасаушылармен түзеу жұмысының ауқымды енгізілуі және жәбірленушінің экономикалық-тұрғын үйлік дербестігін қамтамасыз ету.

9. Профилактикалық жүйенің тиімділігін бағалаудың әдіснамасы – құқықтық норма мен қызмет тиімділігінің айырмасы, «тіркеу парадоксын» ескеру, индикаторлардың төрт деңгейлі сатылы жүйесі, үш салыстыру түрі – негізделіп, он индикатордан тұратын бағалау жүйесі ұсынылды. Осы жүйе бойынша отандық профилактика жүйесі салыстырмалы оң, бірақ біркелкі емес баға алды: нәтиже индикаторлары бойынша серпін айқын, процестік индикаторлар бойынша жүйе жаппай режимге шықты, алайда шаралар сапасы өлшенбейді, қамту индикаторлары ең әлсіз буын болып қала береді, ал жиынтық әсерді бағалауға мүмкіндік беретін виктимологиялық деректер 2017 жылдан бері жаңартылмаған.

Сот актілерін іріктемелі зерделеу (319 акт, 234 іс, 15 өңір, 2010–2026 жылдар) ресми статистиканы сот уәждемесінің мазмұны деңгейінде растап, толықтырды. Қорғау нұсқамасын бұзғаны үшін баламасыз әкімшілік қамақ 2024–2025 жылдары актілердің барлығында қолданылады, алайда ол қайталануды тоқтатпайды: бір адамға қатысты бір ай ішінде екі-үш акт шығарылған жағдайлар кездеседі, ал 461-баптың 1 және 1-1-бөліктерінің арақатынасының біркелкі шешілмеуі бұзушының жазасыз қалуына әкеледі. Ерекше талаптар актілердің бестен бірінде ғана, полицияның өтінішхаты бойынша және «учаскелік пунктке келу мен алкогольге тыйым» форматында белгіленеді; зорлық-зомбылық жасаушыны ортақ тұрғын үйден шеттету мен психокоррекцияға жіберу бірде-бір актіде кездеспейді. Істердің тоқтатылуының типтік себебі – жәбірленушінің сотта арызынан бас тартуы, ал жеке айыптау тәртібіндегі істердің көпшілігі ақтаумен аяқталады; нұсқаманы сот тәртібімен даулаудың рәсімдік нысаны да біркелкі емес. Осы нәтижелер Жоғарғы Соттың арнаулы нормативтік қаулысын қабылдау, ерекше талаптарды соттың өз бастамасымен қолдану мүмкіндігін көздеу және психокоррекцияны олардың міндетті құрамдасына айналдыру туралы ұсыныстарды эмпирикалық тұрғыдан негіздейді.

10. Заңнаманы жетілдірудің он бір ұсынысы нақты нормативтік тұжырымдармен негізделді: «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңның 1-бабындағы психологиялық зорлық-зомбылық анықтамасын бақылаушы мінез-құлықпен (жобалық тұжырымымен) толықтыру және Қылмыстық кодексте өмір мен денсаулыққа қарсы ауыр қылмыстарда отбасылық-тұрмыстық саралаушы белгіні енгізу; «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңда тәуекелді бағалаудың міндеттілігін, зорлық-зомбылық жасаушыны ортақ тұрғын үйден шеттету құқығын, психокоррекциялық бағдарламадан өтуді ерекше талаптардың міндетті құрамдасы ретінде, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың тектік анықтамасын жаңа редакцияда (жыныстық еркіндікке қол сұғу, экономикалық зиян, билік-бақылау

мақсатындағы жүйелі әрекеттер, куәгер-бала) және экономикалық зорлық-зомбылықтың кеңейтілген анықтамасын және жеке қауіпсіздік жоспарын бекіту; «Жәбірленушілерге өтемақы қоры туралы» Заңда жүйелі тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккендерді төртінші санат ретінде көздеу; кісі өлтірулерді халықаралық стандартқа сай гендерлік жіктеу мен ұлттық виктимологиялық зерттеуді бес жылда бір рет тұрақты жүргізу; бұқаралық ақпарат құралдарының этика кодексіне жәбірленушілерді көрсету стандарттарын енгізу; Қылмыстық-процестік кодексте жақындауға тыйым салуды ерекше талаптармен үйлестіру және айғақтарды депонирлеуді ересек жәбірленушілерге кеңейту; Жоғарғы Соттың тұрмыстық зорлық-зомбылық істері бойынша арнаулы нормативтік қаулысын қабылдау; сот актілерінің статистикалық талдауы (2025 жылы 109-1-бап бойынша сотталғандардың 9,6 пайызы ғана қамаққа алынып, 42,5 пайызы айыппұлмен шектелген) негізінде 108-1 және 109-1-баптардың санкцияларында айыппұлды ортақ бюджеті бар отбасы мүшелеріне қатысты қолдануды шектеп, қоғамдық жұмыстарға тарту мен қамақты негізгі жаза түрлері ретінде белгілеу. Стамбул конвенциясына қатысты прагматикалық ұстаным негізделді: оның мазмұндық стандарттарын ұлттық заңнамаға кезең-кезеңімен енгізу ратификация туралы саяси шешімге тәуелсіз мүмкін және орынды.

11. Ұсыныстарды енгізудің үш кезеңді циклі (сынақтан өткізу – бағалау – кеңінен тарату) және оның тәуекелдері айқындалды. Диссертацияның жиынтық ұсынымы «үш көшу» формуласында тұжырымдалды: нормашығармашылықтан институт құруға, науқандық ден қоюдан тәуекелге негізделген үздіксіз жұмысқа және жәбірленушіні оқшаулаудан зорлық-зомбылық көзінің өзімен жұмыс істеуге көшу. Дәл осы үш көшу 2023–2026 жылдардағы реформалармен сапалық жаңа сатыға көтерілген отандық профилактика жүйесінің одан әрі дамуының мазмұнын құрайды.

Жүргізілген зерттеу одан әрі ғылыми ізденістің бірнеше бағытын ашады. Біріншісі – ер адамдардың тұрмыстық зорлық-зомбылық жәбірленушілері ретіндегі виктимологиялық сипаттамасы: ресми баяндамаларда келтірілетін бағалар осы санаттың жүгіну кедергілері мен қорғау қажеттіліктерін дербес зерттеуді талап етеді. Екіншісі – өңірлік виктимология: ұлттық зерттеу деректеріндегі елеулі аумақтық айырмашылықтар өңірлік профилактика бағдарламаларын дәлелді бейімдеу үшін тереңдетілген талдауды қажет етеді. Үшіншісі – цифрлық зорлық-зомбылық: бақылау, аңду және қорлаудың цифрлық нысандары сталкинг құрамының енгізілуімен құқықтық жауап ала бастағанымен, олардың криминологиялық сипаттамасы мен профилактикасы жеке зерттеу пәні болып қала береді. Төртіншісі – зорлық-зомбылық жасаушылармен түзеу бағдарламаларының тиімділігін бағалау: 2025 жылдан бастап іске қосылған психокоррекциялық инфрақұрылым бірнеше жылдан кейін лонгитюдтік бағалаудың эмпирикалық базасын береді және дәл осы бағалау жәбірленушіні қорғаудан зорлық-зомбылық көзімен жұмысқа көшудің негізділігін түпкілікті дәлелдеуге тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Глобальные и региональные оценки насилия в отношении женщин: распространенность и последствия для здоровья в связи с насилием со стороны интимного партнера и сексуального насилия со стороны лица, не являющегося партнером [Электронный ресурс] / Всемирная организация здравоохранения. – Режим доступа: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/85241/WHO_RHR_HRP_13.06_rus.pdf (дата обращения: 27.07.2026).

2 Выборочное обследование по насилию в отношении женщин. Казахстан : отчёт / Комитет по статистике МНЭ РК ; «ООН-женщины» ; ЮНФПА ; ВОЗ. – Астана, 2017 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kazakhstan.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Report%20on%20Nat%20VAW%20survey%20RUS.pdf (дата обращения: 06.08.2026).

3 Форма отчета № 1-М «О зарегистрированных уголовных правонарушениях» (сводный по Республике Казахстан) [Электронный ресурс] / Комитет по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан. – Режим доступа: https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics (дата обращения: 18.02.2022).

4 В 2024 году в полицию поступило около 100 тысяч сообщений о насилии в семье [Электронный ресурс] // Kapital.kz. – 2024. – Режим доступа: https://kapital.kz/gosudarstvo/132703/v-2024-godu-v-politsiyu-postupilo-okolo-100-tysyach-soobshcheniy-o-nasilii-v-sem-ye.html (дата обращения: 06.08.2026).

5 Противодействие семейно-бытовому насилию в Казахстане: достижения и планы [Электронный ресурс] // Официальный интернет-ресурс Правительства Республики Казахстан. – 2025. – Режим доступа: https://www.gov.kz/uploads/2025/6/24/9ebc3587f1c9940aea1485a312577f65_original.560800.pdf (дата обращения: 06.08.2026).

6 Тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы : № 1-М нысанындағы жиынтық республикалық есептер (2016–2025 жылдар; 2026 жылдың қаңтар–маусым айлары) / Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеті. – Астана, 2017–2026. – 11 есеп.

7 Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді қарау жөніндегі бірінші сатыдағы соттар жұмысы туралы : № 1-АП (сот) нысанындағы жиынтық республикалық есептер (2016–2025 жылдар) / Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеті. – Астана, 2017–2026. – 10 есеп.

8 Қылмыстық істерді қарау жөніндегі кассациялық сатыдағы сот жұмысы туралы : № 6-К нысанындағы жиынтық республикалық есептер (2016–2025 жылдар; 2026 жылдың қаңтар–маусым айлары); Апелляциялық сатыдағы соттар жұмысы туралы № 6 нысанындағы есеп (2016 жыл) / Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеті. – Астана, 2017–2026. – 13 есеп.

9 Сот актілері базасы [Электрондық ресурс] : Қазақстан Республикасы соттарының 2010–2026 жылдардағы бірінші, апелляциялық және кассациялық сатылардағы актілері. – Қолжетімділік тәртібі: https://sb.prg.kz/ (қаралған күні: 20.09.2026).

10 Global Prevalence of Interpersonal Violence Against Children: a Systematic Review and Meta-Analysis / T. Whitten, S. Tzoumakis, M. J. Green, K. Dean // Trauma, Violence, & Abuse. – 2024. – Vol. 25, No. 2. – P. 1411–1430. – DOI 10.1177/15248380231179133.

11 Қазақстан Республикасының Конституциясы : 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды (өзгерістер мен толықтырулармен) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ (қаралған күні: 27.07.2026).

12 Қазақстан Республикасында отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасын бекіту туралы : Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 6 желтоқсандағы № 384 Жарлығы [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000384 (қаралған күні: 27.07.2026).

13 Культелеев, Т. М. Уголовное обычное право казахов / Т. М. Культелеев. – Алматы, 2004. – 430 с.

14 Махмутов, А. М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта / А. М. Махмутов. – Алма-Ата, 1963. – 336 с.

15 Харламов, В. С. Теория и практика противодействия преступному насилию в семье (системное криминологическое и уголовно-правовое исследование) : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08 / В. С. Харламов. – СПб., 2018. – 719 с.

16 Гаухман, Л. Д. Насилие как средство совершения преступления / Л. Д. Гаухман. – М. : Юридическая литература, 1974. – 167 с.

17 Шарапов, Р. Д. Физическое насилие в уголовном праве / Р. Д. Шарапов. – СПб. : Пресс, 2001. – 296 с.

18 Джансараева, Р. Е. Основные аспекты насилия в уголовном праве / Р. Е. Джансараева, С. Б. Дүзбаева, А. Ж. Жақыш // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан. – 2022. – № 3 (72). – С. 51–55.

19 Walklate, S. Criminalisation of Coercive Control: The Power of Law? / S. Walklate, K. Fitz-Gibbon // International Journal for Crime, Justice and Social Democracy. – 2019. – Vol. 8, No. 4. – P. 94–108. – DOI 10.5204/ijcjsd.v8i4.1205.

20 Сердюк, Л. В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование / Л. В. Сердюк ; под ред. С. П. Щербы. – М. : Юрлитинформ, 2002. – 384 с.

21 Сердюк, Л. В. Семейно-бытовое насилие: криминологический и уголовно-правовой анализ : монография / Л. В. Сердюк. – М. : Юрлитинформ, 2015. – 320 с.

22 Антонян, Ю. М. Жестокость в нашей жизни / Ю. М. Антонян. – М. : ИНФРА-М, 1995. – 320 с.

23 Антонян, Ю. М. Насилие. Человек. Общество / Ю. М. Антонян. – М. : ВНИИ МВД России, 2001. – 247 с.

24 Насилие в семье / Ю. М. Антонян [и др.] ; под ред. Д. К. Нечевина. – М. : ВНИИ МВД России, 1999. – 176 с.

25 Шестаков, Д. А. Семейная криминология: семья – конфликт – преступление / Д. А. Шестаков. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского университета, 1996. – 264 с.

26 Кемали, М. С. Насилие над женщинами в семье и быту (криминологические и уголовно-правовые проблемы) : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / М. С. Кемали. – Караганда, 2007. – 170 с.

27 Рахметов, С. М. Проблемы совершенствования законодательства Республики Казахстан по противодействию семейно-бытовому насилию / С. М. Рахметов // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. – 2020. – № 5 (63). – С. 127–134.

28 Отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық: ұрып соғу, денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтіру нысандарын криминализациялау/қылмыстық сипаттан арылту / С. Б. Тапаев, В. В. Хан, Т. А. Түсіп [ж. б.]. – Қосшы, 2021. – 471 б.

29 Профилактика насилия в семье : науч.-практ. пособие / С. И. Каракушев, А. Ф. Саттарова, Л. А. Жубандыкова [и др.]. – Алматы, 2023. – 136 с.

30 Dobash, R. E. Violence against Wives / R. E. Dobash, R. P. Dobash. – New York : The Free Press, 1979. – 339 p.

31 Straus, M. A. Behind closed doors: Violence in the American Family / M. A. Straus, R. J. Gelles, S. K. Steinmetz. – [S. l.] : Transaction Publishers, 1980. – 310 p.

32 Johnson, M. P. Patriarchal terrorism and common couple violence: Two forms of violence against women / M. P. Johnson // Journal of Marriage and the Family. – 1995. – Vol. 57, Is. 2. – P. 283–294.

33 Dutton, D. G. The gender paradigm in domestic violence research and theory: part 1 – the conflict of theory and data / D. G. Dutton, T. L. Nicholls // Aggress. Violent Behav. – 2005. – № 10. – P. 680–714.

34 Mihalic, S. A Social Learning Theory Model of Marital Violence / S. Mihalic, D. Elliott // Journal of Family Violence. – 1997. – Vol. 12, Is. 1. – P. 21–47.

35 Levinson, D. Family Violence in Cross-Cultural Perspectives / D. Levinson. – Newbury Park, California : Sage Publications, Inc., 1989. – 146 p.

36 Heise, L. A global overview of gender-based violence / L. Heise, M. Ellsberg, M. Gottmoeller // International Journal of Gynecology and Obstetrics. – 2002. – Vol. 78, Suppl. 1.

37 Зуйкова, Е. В. Быт и бытовые отношения при социализме / Е. В. Зуйкова. – М., 1986. – 192 с.

38 Ким, Е. П. Быт и преступность / Е. П. Ким. – Хабаровск, 2000. – 128 с.

39 Алиев, Г. А. Особенности преступлений, совершаемых в сфере быта и досуга / Г. А. Алиев, Н. И. Бельцов. – М., 1997. – 44 с.

40 Антонян, Ю. М. Профилактика преступлений в сфере быта : учебное пособие / Ю. М. Антонян, Г. А. Панфилов. – М., 1979. – 40 с.

41 Ильина, О. Ю. Частные и публичные интересы в семейном праве Российской Федерации : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03 / О. Ю. Ильина. – М., 2006. – 374 с.

42 Афанасьева, И. В. Акценты и приоритеты в дефиниции понятий «брак» и «семья» и их значение для юридической науки и практики / И. В. Афанасьева // Семейное и жилищное право. – 2006. – № 1. – С. 30–33.

43 Косова, О. Ю. О конституционном принципе защиты семьи государством / О. Ю. Косова // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1997. – № 3 (218). – С. 14–23.

44 Құқық бұзушылық профилактикасы туралы : Қазақстан Республикасының 2025 жылғы 30 желтоқсандағы № 245-VIII Заңы [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2500000245 (қаралған күні: 27.07.2026).

45 Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы : Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы № 214-IV Заңы (күші жойылды) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000214_ (қаралған күні: 27.07.2026).

46 Әйелдердің құқықтарын және балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы : Қазақстан Республикасының 2024 жылғы 15 сәуірдегі № 72-VIII Заңы [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2400000072 (қаралған күні: 27.07.2026).

47 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі : 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ (өзгерістер мен толықтырулармен) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226 (қаралған күні: 27.07.2026).

48 Борчашвили, И. Ш. Гуманизация уголовной политики в Республике Казахстан / И. Ш. Борчашвили // Современное уголовное право и криминология: сб. науч. тр. – М., 2007. – С. 43–53.

49 Декларация об искоренении насилия в отношении женщин : принята резолюцией 48/104 Генеральной Ассамблеи ООН от 20 декабря 1993 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/violence.shtml (дата обращения: 27.07.2026).

50 Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences, Ms. Radhika Coomaraswamy : A framework for model legislation on domestic violence (E/CN.4/1996/53/Add.2, 5 February 1996) [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.coe.int/t/dg2/equality/domesticviolencecampaign/Source/PDF_UN_Sp_Rapp_model_leg_domestic_violence.pdf (date of access: 27.07.2026).

51 Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин : принята резолюцией 34/180 Генеральной Ассамблеи ООН от 18 декабря 1979 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z980000248_ (дата обращения: 27.07.2026).

52 General recommendation No. 19: Violence against women / Committee on the Elimination of Discrimination against Women [Electronic resource]. – Mode of access: https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/1_Global/INT_CEDAW_GEC_3731_E.pdf (date of access: 27.07.2026).

53 General recommendation No. 35 on gender-based violence against women, updating general recommendation No. 19 (CEDAW/C/GC/35) / Committee on the Elimination of Discrimination against Women [Electronic resource]. – Mode of access: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW/C/GC/35&Lang=en (date of access: 27.07.2026).

54 Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences, Yakin Ertürk : Integration of the human rights of women and the gender perspective: violence against women. The due diligence standard as a tool for the elimination of violence against women (E/CN.4/2006/61, 20 January 2006) [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.coe.int/t/dg2/equality/domesticviolencecampaign/Source/PDF_UN_Sp_Rapp_report_due_diligence_standard.pdf (date of access: 27.07.2026).

55 Конвенция Совета Европы о предотвращении и борьбе с насилием в отношении женщин и домашним насилием : принята 11 мая 2011 года, г. Стамбул [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://rm.coe.int/168046253f (дата обращения: 27.07.2026).

56 Конвенция о правах ребенка : принята Генеральной Ассамблеей ООН 20 ноября 1989 года // Сборник международных договоров СССР. – 1993. – Вып. XLVI.

57 Пекинская декларация : принята четвертой Всемирной конференцией по положению женщин 15 сентября 1995 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/womdecl.shtml (дата обращения: 27.07.2026).

58 Тугельбаева, Б. Г. Криминология: проблемы предупреждения домашнего (семейного) насилия : учеб. пособие / Б. Г. Тугельбаева, А. Д. Хамзаева. – Бишкек, 2010. – 134 с.

59 Защита детей от насилия и жестокого обращения : учеб. пособие / под ред. Е. Н. Волковой, Т. Н. Балашовой. – Н. Новгород : Папирус, 2004. – 165 с.

60 Kempe, C. H. The battered child syndrome / C. H. Kempe, F. N. Silverman, B. F. Steele [et al.] // Journal of American Medical Association. – 1962. – Vol. 181, No. 1. – P. 23.

61 Abashidze, A. K. Protection of Women from Violence and Domestic Violence in the Context of Digitalization / A. K. Abashidze, O. K. Goncharenko // Smart Technologies for the Digitisation of Industry: Entrepreneurial Environment / eds. A. O. Inshakova, E. E. Frolova. – Singapore : Springer, 2022. – Vol. 254. – P. 179–186. – (Smart Innovation, Systems and Technologies).

62 Steinmetz, S. The cycle of violence: Assertive, aggressive, and abusive family interaction / S. Steinmetz. – New York : Praeger, 1977.

63 Корзун, И. В. Преступность среди женщин в Казахстане / И. В. Корзун. – Алматы : Жеті жарғы, 1998. – 192 с.

64 Аванесов, Г. А. Криминология и социальная профилактика / Г. А. Аванесов. – М. : Академия МВД СССР, 1980. – 528 с.

65 Теоретические основы предупреждения преступности. – М. : Юрид. лит., 1977.

66 Теоретические основы предупреждения преступности на современном этапе развития российского общества / под общ. ред. Р. В. Журбина. – М. : Проспект, 2016. – 656 с.

67 Лекарь, А. Г. Профилактика преступлений / А. Г. Лекарь. – М. : Юрид. лит., 1972. – 104 с.

68 Голина, В. В. Криминологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений / В. В. Голина. – Киев, 1989.

69 Жалинский, А. Э. Специальное предупреждение преступлений в СССР / А. Э. Жалинский. – Львов, 1976. – 224 с.

70 Игошев, К. Е. Введение в курс профилактики правонарушений / К. Е. Игошев, В. С. Устинов. – Горький, 1977. – 108 с.

71 Алексеев, А. И. Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы / А. И. Алексеев, С. И. Герасимов, А. Я. Сухарев. – М. : НОРМА, 2001. – 496 с.

72 Курс советской криминологии. Предупреждение преступности. – М., 1986. – 352 с.

73 Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарды әкімшілік қадағалау туралы : Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 15 шілдедегі № 28-I Заңы (күші жойылды) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z960000028_ (қаралған күні: 03.08.2026).

74 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі : 1997 жылғы 16 шілдедегі № 167-I (күші жойылды) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K970000167_ (қаралған күні: 03.08.2026).

75 Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы : Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі № 591 Заңы (күші жойылды) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z040000591_ (қаралған күні: 03.08.2026).

76 Азаматтардың қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге қатысуы туралы : Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі № 590 Заңы (күші жойылды) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z040000590_ (қаралған күні: 03.08.2026).

77 Қазақстан Республикасындағы 2006–2016 жылдарға арналған Гендерлік теңдік стратегиясын бекіту туралы : Қазақстан Республикасы Президентінің 2005 жылғы 29 қарашадағы № 1677 Жарлығы (күші жойылды).

78 Құқық бұзушылық профилактикасы туралы : Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 29 сәуірдегі № 271-IV Заңы (күші жойылды) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000271_ (қаралған күні: 03.08.2026).

79 О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам профилактики правонарушений : Закон Республики Казахстан от 29 апреля 2010 года № 272-IV [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z100000272_ (дата обращения: 03.08.2026).

80 О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия бытовому насилию : Закон Республики Казахстан от 18 февраля 2014 года № 175-V [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31508988 (дата обращения: 03.08.2026).

81 О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования правоохранительной деятельности и дальнейшей гуманизации уголовного законодательства : Закон Республики Казахстан от 9 ноября 2011 года № 490 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31081671 (дата обращения: 03.08.2026).

82 Әйелдердің құқықтарын және балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері бойынша Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексіне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы : Қазақстан Республикасының 2024 жылғы 15 сәуірдегі № 73-VIII Заңы [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2400000073 (қаралған күні: 03.08.2026).

83 Джансараева, Р. Е. Қазақстан Республикасының тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу саласындағы заңнамасының проблемалары мен перспективалары / Р. Е. Джансараева, С. Б. Дүзбаева, А. Ж. Жақыш // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан. – 2021. – № 4 (69). – С. 79–85.

84 Legal Frameworks for Combating Violence Against Women in Kazakhstan / A. Turarbekova, A. Mytalyapova, S. Sabitov [et al.] // Access to Justice in Eastern Europe. – 2025. – Vol. 8, No. 1. – P. 264–284. – DOI 10.33327/AJEE-18-8.1-a000119.

85 Әкімшілік құқық бұзушылық туралы : Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ (өзгерістермен) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235 (қаралған күні: 03.08.2026).

86 Борчашвили, И. Ш. В отдельную категорию [Электронный ресурс] / И. Ш. Борчашвили // Юрист. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31082214 (дата обращения: 15.06.2024).

87 Работает ли «закон Салтанат» в Казахстане: статистика от МВД [Электронный ресурс] // Tengrinews.kz. – 2025. – 17 декабря. – Режим доступа: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/nashumevshiy-zakon-zaschite-jenschin-detey-on-izmenil-588093/ (дата обращения: 06.08.2026).

88 Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау туралы : Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы № 1 нормативтік қаулысы (өзгерістермен).

89 Зорлау және сексуалдық сипаттағы өзге де күш қолдану әрекеттеріне байланысты қылмыстарды саралаудың кейбір мәселелері туралы : Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы № 4 нормативтік қаулысы (өзгерістермен).

90 Қажетті қорғану туралы заңнаманы қолдану туралы : Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы № 2 нормативтік қаулысы (өзгерістермен).

91 Борчашвили, И. Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Общая часть : в 2 т. Т. 1 / И. Ш. Борчашвили. – Алматы : Жеті Жарғы, 2021. – 836 с.

92 Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі : 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ (өзгерістермен) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231 (қаралған күні: 03.08.2026).

93 Пробация туралы : Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 30 желтоқсандағы № 38-VI Заңы (өзгерістермен) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000038 (қаралған күні: 03.08.2026).

94 Гуринская, А. Л. Конфликты ценностей в правотворчестве: политико-правовая природа и эффективность охранных ордеров как инструмента профилактики семейно-бытового насилия / А. Л. Гуринская // Политическая наука. – 2020. – № 3. – С. 215–238.

95 Литвинов, Р. В. Домашнее насилие и его профилактика / Р. В. Литвинов // Евразийский юридический журнал. – 2021. – № 2 (153). – С. 354–355.

96 Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы : Қазақстан Республикасының Кодексі 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV ҚРЗ (өзгерістермен) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518 (қаралған күні: 03.08.2026).

97 Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы : Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы № 345 Заңы (өзгерістермен) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000345_ (қаралған күні: 03.08.2026).

98 Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы : Қазақстан Республикасының Кодексі 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI ҚРЗ (өзгерістермен) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000000360 (қаралған күні: 03.08.2026).

99 Қазақстан Республикасының Әлеуметтік кодексі : 2023 жылғы 20 сәуірдегі № 224-VII ҚРЗ (өзгерістермен) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2300000224 (қаралған күні: 03.08.2026).

100 Кондря, Т. И. Особенности работы кризисных центров с женщинами, пострадавшими от семейного насилия / Т. И. Кондря // Baikal Research Journal. – 2017. – Т. 8, № 4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/v/osobennostiraboty-krizisnyh-tsentrov-s-zhenschinami-postradavshimi-ot-semeynogo-nasiliya (дата обращения: 03.08.2026).

101 Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы : Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 23 қаңтардағы № 148 Заңы (өзгерістермен) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000148_ (қаралған күні: 03.08.2026).

102 Тұрғын үй қатынастары туралы : Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 16 сәуірдегі № 94-I Заңы (өзгерістермен) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000094_ (қаралған күні: 03.08.2026).

103 Buzawa, E. Domestic violence: The criminal justice response / E. Buzawa, C. Buzawa. – Newbury Park : Sage Publications, 1990.

104 Незнамова, И. А. Ответственность за внутрисемейные преступления в Российской Федерации и зарубежных государствах / И. А. Незнамова // Евразийская адвокатура. – 2020. – № 3 (46). – С. 105–109.

105 Исакова, К. А. Способы борьбы с домашним насилием на примере зарубежных государств / К. А. Исакова, А. П. Некрасов // Проблемы и перспективы развития уголовно-исполнительной системы России на современном этапе : материалы Всероссийской научной конференции адъюнктов, аспирантов, курсантов и студентов с международным участием. В 3 частях. Часть 1. – 2020. – С. 167–168.

106 Dzhansarayeva, R. Y. The experience of foreign countries in combating domestic violence / R. Y. Dzhansarayeva, M. E. Akbolatova, A. Zh. Zhakysh // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан. – 2024. – № 3 (80). – С. 121–126.

107 Šimonović, D. Global and Regional Standards on Violence Against Women: The Evolution and Synergy of the CEDAW and Istanbul Conventions / D. Šimonović // Human Rights Quarterly. – 2014. – Vol. 36, № 3. – P. 590–606.

108 1st General report on GREVIO’s activities [Electronic resource] // Official website of the Council of Europe. – Mode of access: https://rm.coe.int/1st-generalreport-on-grevio-s-activities/16809cd382 (date of access: 03.08.2026).

109 Grans, L. The Istanbul Convention and the Positive Obligation to Prevent Violence / L. Grans // Human Rights Law Review. – 2018. – № 18. – P. 133–155.

110 Hasselbacher, L. State Obligations Regarding Domestic Violence: The European Court of Human Rights, Due Diligence, And International Legal Minimums of Protection / L. Hasselbacher // Northwestern Journal of International Human Rights. – 2010. – Vol. 8, Is. 2. – P. 190–215.

111 Vassileva, R. Bulgaria’s Constitutional Troubles with the Istanbul Convention / R. Vassileva // VerfBlog. – 2018.08.02 [Electronic resource]. – Mode of access: https://verfassungsblog.de/bulgarias-constitutional-troubles-with-the-istanbulconvention/ (date of access: 03.08.2026).

112 Судебные ордера на охрану от жестокого обращения: обзор законодательства и практики применения гражданско-правовых охранных ордеров, обеспечивающих правовую защиту от домашнего насилия в США : практическое пособие. – М., 1999.

113 Спитанер, Дж. Г. Подготовка полицейских по вопросам разрешения семейных конфликтов и кризисных ситуаций / Дж. Г. Спитанер, Д. Мак-Джи. – М. : Прогресс, 1995.

114 Myhill, A. The police response to domestic violence: risk, discretion, and the context of coercive control : doctoral dissertation / A. Myhill. – London : City, University of London, 2018.

115 Уголовный кодекс Швеции: принят 1 января 1965 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.government.se/government-policy/judicial-system/the (дата обращения: 15.07.2023).

116 Андрусенко, С. П. Уголовно-правовая защита жертв преступлений по законодательству Швеции XX–XXI вв. (историко-правовой анализ) / С. П. Андрусенко // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2016. – № 6. – С. 126–136.

117 Уголовный кодекс Франции: принят 22 июля 1992 года (по состоянию на 1 июля 2000 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id (дата обращения: 15.07.2022).

118 Allwood, G. Gender-based violence against women in contemporary France: domestic violence and forced marriage policy since the Istanbul Convention / G. Allwood // Modern & Contemporary France. – 2016. – Vol. 24, Is. 4. – P. 377–394.

119 Уголовный кодекс Испании: принят 1995 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://artlibrary2017.narod.ru/kodeks/ispanii_uk.doc (дата обращения: 20.09.2023).

120 Уголовный кодекс Федеративной Республики Германия: принят 13 ноября 1998 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://rawunsch.de/images/Ugolovnyiyi_Kodeks (дата обращения: 20.09.2023).

121 Уголовный кодекс Дании [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.retsinformation (дата обращения: 15.07.2023).

122 Уголовный кодекс Республики Молдова: принят 18 апреля 2002 года, №985-XV [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30394923 (дата обращения: 16.09.2023).

123 Уголовный кодекс Республики Болгария: принят 15 марта 1968 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/21816 (дата обращения: 11.02.2023).

124 Уголовный кодекс Литовской Республики: принят Сеймом Литовской Республики 25 октября 2000 г. (вступил в силу с 1 мая 2003 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.2B866DFF7D43/asr (дата обращения: 27.04.2023).

125 Модельный Уголовный кодекс стран СНГ: принят Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ от 17 февраля 1996 года, №7-5 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://docs.cntd.ru/document/901781490 (дата обращения: 20.09.2023).

126 Закон Украины от 7 декабря 2017 г. № 2229-VIII «О предотвращении и противодействии домашнему насилию» : в ред. Закона Украины от 1 декабря 2022 г. № 2801-IX // Законодательство стран СНГ. – URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=147801.

127 Кодекс Украины об административных правонарушениях: принят 7 декабря 1984 года, №8073-X [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/ (дата обращения: 15.07.2023).

128 Закон Республики Молдова от 1 марта 2007 г. № 45-XVI «О предупреждении и пресечении насилия в отношении женщин и насилия в семье»

: в ред. Закона Республики Молдова от 31 июля 2024 г. № 231 // Законодательство стран СНГ. – URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=161860.

129 Закон Грузии от 4 мая 2017 г. № 761 «О пресечении насилия в отношении женщин или (и) насилия в семье, защите и оказании помощи жертвам насилия» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://matsne.gov.ge/en/document/download/26422/18/ru/pdf.

130 Кодекс Азербайджанской Республики об административных проступках [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36865427 (дата обращения: 15.07.2023).

131 Закон Кыргызской Республики от 27 апреля 2017 г. № 63 «Об охране и защите от семейного насилия» (по состоянию на 7 августа 2024 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111570.

132 Тугельбаева, Б. Г. О противодействию насилию в семье в Кыргызстане / Б. Г. Тугельбаева // Криминология: вчера, сегодня, завтра. – 2018. – № 3 (50). – С. 45–49.

133 Супатаева, Ж. Э. Проблемы предупреждения семейного насилия в Кыргызстане / Ж. Э. Супатаева // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2018. – № 9-2 (41). – С. 159–166.

134 Закон Республики Таджикистан от 19 марта 2013 г. № 954 «О предупреждении насилия в семье» : в ред. Закона Республики Таджикистан от 13 ноября 2024 г. № 2105 // Законодательство стран СНГ. – URL: https://base2.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=163248.

135 Закон Туркменистана от 22 августа 2020 г. № 259-VI «О профилактике правонарушений» [Электронный ресурс] // Юрист. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33215346.

136 Akisheva, A. Harmonization with international standards on violence against women and girls in Central Asia / A. Akisheva // International Journal of Discrimination and the Law. – 2026. – DOI 10.1177/13582291251327140.

137 Криминология : учебник для студентов вузов / под ред. Г. А. Аванесова. – 6-е изд. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2013. – 576 с.

138 Криминология : учебник для юридических вузов / под общ. ред. А. И. Долговой. – М. : НОРМА-ИНФРА·М, 1999. – 784 с.

139 Лунеев, В. В. Криминология : учебник для академического бакалавриата / В. В. Лунеев. – М. : Юрайт, 2019. – 686 с.

140 Zhakysh, A. Zh. The state, structure and dynamics of domestic violence in the Republic of Kazakhstan / A. Zh. Zhakysh, M. Ye. Akbolatova, S. B. Duzbayeva, B. N. Taubaev, M. E. Turgumbaev // Вестник КазНУ. Серия юридическая. – 2023. – Т. 108, № 4. – С. 112–119. – DOI 10.26577/JAPJ.2023.v108.i4.012.

141 Лунеев, В. В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции / В. В. Лунеев. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 912 с.

142 Global, regional, and national prevalence estimates of physical or sexual, or both, intimate partner violence against women in 2018 / L. Sardinha, M. Maheu-Giroux, H. Stöckl [et al.] // The Lancet. – 2022. – Vol. 399, No. 10327. – P. 803–813. – DOI 10.1016/S0140-6736(21)02664-7.

143 Кемали, М. С. Некоторые аспекты осуществления информационно-аналитической деятельности в сфере правовой статистики и специальных учётов / М. С. Кемали // Законность и правовая статистика. – 2005. – № 1 (1).

144 О снижении преступности после принятия закона о бытовом насилии рассказали на заседании Общественной палаты [Электронный ресурс] // Azattyq Rýhy. – 2025. – 23 июня. – Режим доступа: https://rus.azattyq-ruhy.kz/news/88677-o-snizhenii-prestupnosti-posle-priniatiia-zakona-o-bytovom-nasilii-rasskazali-na-zasedanii-obshchestvennoi-palaty (дата обращения: 06.08.2026).

145 Форма отчета № 1 «Отчет о работе судов первой инстанции по рассмотрению уголовных дел» : сводные республиканские отчеты за 2016–2025 годы и январь–июнь 2026 года [Электронный ресурс] / Комитет по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан. – Режим доступа: https://qamqor.gov.kz/ (дата обращения: 19.09.2026).

146 Информация Министерства внутренних дел Республики Казахстан (ответ на запрос Human Rights Watch) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.hrw.org/sites/default/files/supporting_resources/kaz_interior_ministry_replytohrw.pdf (дата обращения: 06.08.2026).

147 Форма отчета №1-М «О зарегистрированных уголовных правонарушениях» (сводный по Республике Казахстан; декабрь 2020 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics (дата обращения: 18.02.2022).

148 Форма отчета №1-М «О зарегистрированных уголовных правонарушениях» (сводный по Республике Казахстан; декабрь 2021 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics (дата обращения: 12.03.2022).

149 Форма отчета №1-М «О зарегистрированных уголовных правонарушениях» (сводный по Республике Казахстан; декабрь 2022 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics (дата обращения: 24.02.2023).

150 Форма отчета №1-М «О зарегистрированных уголовных правонарушениях» (сводный по Республике Казахстан; декабрь 2023 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics (дата обращения: 27.01.2024).

151 Domestic violence during the COVID-19 pandemic – Evidence from a systematic review and meta-analysis / A. R. Piquero, W. G. Jennings, E. Jemison [et al.] // Journal of Criminal Justice. – 2021. – Vol. 74. – Art. 101806. – DOI 10.1016/j.jcrimjus.2021.101806.

152 Қазақстан Республикасы халқының жынысы мен елді мекен түрі бойынша саны (2025 жылғы 1 қаңтарға, 2026 жылғы 1 қаңтарға) [Электрондық ресурс] / Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы. – Қолжетімділік тәртібі: https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/ (қаралған күні: 18.09.2026).

153 Меньше терпеть, чаще рассказывать: как изменился уровень бытового насилия в Казахстане [Электронный ресурс] // Ranking.kz. – 2025. – 5 июня. –

Режим доступа: https://ranking.kz/reviews/socium/menshe-terpet-chasche-rasskazyvat-kak-izmenilsya-uroven-bytovogo-nasiliya-v-kazahstane.html (дата обращения: 06.08.2026).

154 Гусарова, М. В. Преступления сексуальной направленности как вид латентной преступности (факторы формирования и пути минимизации) / М. В. Гусарова // Вестник Казанского юридического института МВД России. – 2019. – № 4 (38). – С. 442–447.

155 Акутаев, Р. М. Латентная преступность: актуальность проблемы и понятие / Р. М. Акутаев // Государство и право. – 1997. – № 12. – С. 79–87.

156 Клеймёнов, М. П. Нераскрытая и латентная преступность: различие и сходство / М. П. Клеймёнов // Правоприменение. – 2017. – Т. 1, № 1. – С. 106–113.

157 Даньшин, И. Н. Понятие, негативные последствия и методы выявления латентной преступности / И. Н. Даньшин // Латентная преступность: познание, политика, стратегия : материалы междунар. семинара. – М. : ВНИИ МВД России, 1993.

158 Горяинов, К. К. Латентная преступность в России: опыт теоретического и прикладного исследования / К. К. Горяинов, А. П. Исиченко, Л. В. Кондратюк. – М. : ВНИИ МВД России, 1994. – 152 с.

159 Олькова, О. А. Точное измерение латентной преступности: Ответ профессора С. Г. Олькова Адольфу Кетле / О. А. Олькова // Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Юридические науки. – 2020. – Т. 6 (72), № 4. – С. 388–432.

160 Абдраманова, Н. К. Латентность домашнего насилия в Республике Казахстан на современном этапе / Н. К. Абдраманова, Е. О. Алауханов // Вестник Томского государственного университета. Право. – 2020. – № 38. – С. 5–14.

161 Джансараева, Р. Е. Тұрмыстық зорлық-зомбылық саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың криминологиялық сипаттамасы және проблемалары / Р. Е. Джансараева, С. Б. Дүзбаева, А. Ж. Жақыш // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан. – 2022. – № 1 (70). – С. 80–84.

162 Quantifying a hidden crisis: domestic violence in Kazakhstan / M. Kainazarova, Z. Abdukarimova, K. Aitkhozhin, A. Bayanbayeva // International Journal of Discrimination and the Law. – 2026. – Vol. 26, No. 2. – P. 212–232. – DOI 10.1177/13582291251337325.

163 400 женщин умирают ежегодно: почему в уголовный кодекс РК нужно ввести понятие фемицид [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://orda.kz/400-zhenschin (дата обращения: 22.09.2023).

164 Принятие мер против гендерно мотивированных убийств женщин и девочек: резолюция: утв. Генеральной Ассамблеей ООН от 18 декабря 2013 года, №68/191 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.un.org/ru/ga/68/docs/68res2.shtml (дата обращения: 10.11.2023).

165 Статистическая система для оценки гендерно мотивированных убийств женщин и девочек (также называемых «фемицидом» / «феминицидом»): утв. Статистической комиссией Организации Объединенных Наций на ее 53-й сессии

28 февраля – 2 марта и 4 марта 2022 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://docs.yandex.kz/docs/view?tm=1734629457&tld=kz&lang=ru& (дата обращения: 10.11.2023).

166 100 тысяч обращений: шокирующая статистика семейного насилия в Казахстане за 2024 год [Электронный ресурс] // Ulysmedia.kz. – 2024. – 20 декабря. – Режим доступа: https://ulysmedia.kz/news/43316-100-tysiach-obrashchenii-shokiruiushchaia-statistika-semeinogo-nasiliia-v-kazakhstane-za-2024-god/ (дата обращения: 06.08.2026).

167 Кудрявцев, В. Н. Причины правонарушений : монография / В. Н. Кудрявцев. – М. : Норма, 2017. – 288 с.

168 Кузнецова, Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации : учеб. пособие / Н. Ф. Кузнецова ; под ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 208 с.

169 Криминальная мотивация / под ред. В. Н. Кудрявцева. – М., 1986. – 240 с.

170 Макаров, В. В. Криминологическое исследование самодетерминации преступности : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. В. Макаров. – М., 2014. – 22 с.

171 Childhood Sexual Abuse and Subsequent Involvement in Crime and Delinquency in Adolescence and Adulthood / B. Azat, R. Dzhansarayeva, M. Akbolatova, A. Zhakysh, K. M. Beaver // Psychology of Violence. – 2026. – Advance online publication, July 20, 2026. – DOI 10.1037/vio0000711.

172 The effect of multiple adverse childhood experiences on health: a systematic review and meta-analysis / K. Hughes, M. A. Bellis, K. A. Hardcastle [et al.] // The Lancet Public Health. – 2017. – Vol. 2, No. 8. – P. e356–e366. – DOI 10.1016/S2468-2667(17)30118-4.

173 Игнатов, А. Н. Социальные факторы детерминации насильственной преступности / А. Н. Игнатов, А. З. Хун // Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского: Юридические науки. – 2019. – Т. 5 (71), № 1. – С. 327–335.

174 В Казахстане усиливаются меры по профилактике правонарушений и бытового насилия [Электронный ресурс] // Vecher.kz. – 2026. – Режим доступа: https://vecher.kz/ru/article/v-kazahstane-usilivaiutsia-mery-po-profilaktike-pravonarushenii-i-bytovogo-nasiliia.html (дата обращения: 06.08.2026).

175 Чахов, Г. Н. Криминологические проблемы изучения культурных стереотипов межличностного конфликта как факторов эскалации криминального насилия / Г. Н. Чахов // Уголовная политика и культура противодействия преступности : материалы международной научнопрактической конференции. – Краснодар : Краснодарский ун-т МВД России. – 2019. – С. 321–325.

176 Кулагина, А. К. Репрезентация домашнего насилия и фемицида в российских СМИ: лингвистический аспект / А. К. Кулагина // Знак: проблемное поле медиаобразования. – 2022. – № 2 (44). – С. 83–92.

177 Харчев, А. Г. Брак и семья в СССР / А. Г. Харчев. – М., 1979.

178 Сысенко, В. А. Супружеские конфликты / В. А. Сысенко. – М., 1983.

179 Побегайло, А. Э. Семейное неблагополучие в системе детерминации преступного поведения несовершеннолетних : диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук : 12.00.08 / Побегайло Анастасия Эдуардовна. – Москва, 2006. – 226 с.

180 Маликова, М. Г. Криминологическая характеристика преступности в сфере семейно-бытовых отношений : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / М. Г. Маликова. – Махачкала, 2006. – 183 с.

181 Ткачевский, Ю. М. Право и алкоголизм / Ю. М. Ткачевский. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 158 с.

182 Заиграев, Г. Г. Борьба с алкоголизмом: проблемы, пути решения / Г. Г. Заиграев. – М., 1986. – 156 с.

183 Братусь, Б. С. Психологический анализ изменений личности при алкоголизме / Б. С. Братусь. – М., 1974.

184 Финько, Е. О. Преступления, совершаемые в сфере семейных отношений на почве наркомании и алкоголизма, и проблемы их предупреждения : автореф. дис. … канд. юрид. наук / Е. О. Финько. – М., 2002. – 25 с.

185 Шайдукова, Л. К. Ассортативность «алкогольных браков»: от теории к практике / Л. К. Шайдукова // Социальная и клиническая психиатрия. – 2019. – Т. 29, № 1. – С. 98–103.

186 Традиция или разрушительная привычка: как алкоголь влияет на общество Казахстана [Электронный ресурс] // Newtimes.kz. – 2026. – Режим доступа: https://newtimes.kz/obshchestvo/219408-traditsiia-ili-razrushitelnaia-privychka-kak-alkogol-vliiaet-na-obshchestvo-kazakhstana (дата обращения: 06.08.2026).

187 Пьют и нарушают закон: как алкоголь влияет на правонарушения в Казахстане? [Электронный ресурс] // EnergyProm.kz. – 2025. – Режим доступа: https://energyprom.kz/articles-ru/markets-ru/pyut-i-narushayut-zakon-kak-alkogol-vliyaet-na-pravonarusheniya-v-kazahstane/ (дата обращения: 06.08.2026).

188 Личность преступника / под ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : Наука, 1975.

189 Лейкина, Н. С. Личность преступника и уголовная ответственность / Н. С. Лейкина. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1968.

190 Ратинов, А. Р. Личность преступника: психологические аспекты / А. Р. Ратинов // Новая Конституция и актуальные вопросы борьбы с преступностью. – Тбилиси, 1979.

191 Антонян, Ю. М. Личность преступника. Криминолого-психологическое исследование : монография / Ю. М. Антонян, В. Е. Эминов. – М. : Норма : ИНФРА-М, 2015. – 638 с.

192 Личность преступника и профилактика преступлений : монография / под ред. Ю. М. Антоняна. – М. : Проспект, 2017. – 224 с.

193 Абельцев, С. Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия / С. Н. Абельцев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2000. – 207 с.

194 Лоренц, К. Агрессия (так называемое «зло») / К. Лоренц ; пер. с нем. – М. : Прогресс : Универс, 1994. – 272 с.

195 Берковиц, Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 512 с.

196 Бэрон, Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. – СПб. : Питер, 2000. – 352 с.

197 Ениколопов, С. Н. Агрессия и агрессивность насильственных преступников : автореф. дис. … канд. юрид. наук / С. Н. Ениколопов. – М., 1984. – 26 с.

198 Шостакович, Б. В. Агрессия, агрессивное поведение и психопатология: постановка проблемы / Б. В. Шостакович, В. В. Горинов // Агрессия и психическое здоровье. – М., 2002. – С. 10–22.

199 Степанова, И. Квалификация преступлений из ревности, совершенных в состоянии аффекта / И. Степанова // Законность. – 1996. – № 10.

200 Кургузкина, Е. Б. Убийство матерью новорожденного: природа, причины, предупреждение / Е. Б. Кургузкина. – Воронеж : ВИ МВД России, 1999. – 150 с.

201 Шнайдер, Г. Й. Криминология / Г. Й. Шнайдер ; пер. с нем. – М., 1994. – 600 с.

202 Франк, Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии / Л. В. Франк. – Душанбе, 1977. – 237 с.

203 Ривман, Д. В. Криминальная виктимология / Д. В. Ривман. – СПб. : Питер, 2002. – 304 с.

204 Полубинский, В. И. Криминальная виктимология : монография / В. И. Полубинский. – 2-е изд., доп. – М. : ВНИИ МВД России, 2008. – 210 с.

205 Квашис, В. Е. Основы виктимологии. Проблемы защиты прав потерпевших от преступлений / В. Е. Квашис. – М. : NOTA BENE, 1999. – 280 с.

206 Варчук, Т. В. Виктимология : учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / Т. В. Варчук, К. В. Вишневецкий ; под редакцией С. Я. Лебедева. – Москва : ЮНИТИДАНА : Закон и право, 2009. – 191 с.

207 Артемьев, Н. С. Основные понятия виктимологической характеристики преступлений, совершаемых в сфере семейно-бытовых отношений / Н. С. Артемьев, Е. Г. Полищук // Человек: преступление и наказание. – 2008. – № 4. – С. 89–93.

208 Байчорова, Ф. Х. Проблемы виктимологии : учеб.-метод. пособие / Ф. Х. Байчорова. – Черкесск, 2023. – 80 с.

209 Минская, В. С. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения / В. С. Минская, Г. И. Чечель. – Иркутск : ИГУ, 1988.

210 Соболева, С. Б. Виктимологический аспект конфликтных ситуаций в семье / С. Б. Соболева. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1976.

211 Малкина-Пых, И. Г. Виктимология. Психология поведения жертвы / И. Г. Малкина-Пых. – СПб. : Питер, 2017. – 832 с.

212 Ваганова, К. В. Виктимблейминг как причина латентности домашнего насилия / К. В. Ваганова // The best research practices : сб. ст. междунар. науч.-исслед. конкурса. – Петрозаводск, 2020. – С. 122–124.

213 Калашникова, О. А. Виктимблейминг и его влияние на общественную жизнь / О. А. Калашникова, Е. О. Филиппова // Шаг в науку. – 2021. – № 2. – С. 91–93.

214 Шипунова, Т. В. Супружеское насилие в контексте виктимизации женщин / Т. В. Шипунова // Вестник Московского университета. Серия 18 «Социология и политология». – 2016. – № 3. – С. 142–158.

215 Михайлова, Е. В. Виктимологические особенности жертв преступлений в сфере семейно-бытовых отношений / Е. В. Михайлова, Ю. А. Страунинг // Вестник Всероссийского института повышения квалификации сотрудников Министерства внутренних дел Российской Федерации. – 2024. – № 1 (69). – С. 81-88.

216 Баранчикова, М. В. Виктимологические особенности женщин как жертв семейно-бытовых преступлений / М. В. Баранчикова, Д. А. Эрте // Виктимология. – 2019. – № 4 (22). – С. 20–27.

217 Джансараева, Р. Е. Әйелдерге қатысты отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасының виктимологиялық ерекшеліктері / Р. Е. Джансараева, С. Б. Дүзбаева, А. Ж. Жақыш // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан. – 2023. – № 1 (74). – С. 79–86.

218 Репецкая, А. Л. Виктимологическая характеристика и предупреждение преступлений, совершаемых женщинами (региональный аспект) / А. Л. Репецкая, Т. С. Кононыхина // Всероссийский криминологический журнал. – 2021. – Т. 15, № 6. – С. 702–713.

219 Колпакова, Л. А. Насилие в семье: виктимологический аспект, вопросы дифференциации ответственности и законодательной техники / Л. А. Колпакова. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 196 с.

220 Мельникова, Э. Б. Дети и подростки – жертвы негативных явлений. Основные аспекты виктимизации / Э. Б. Мельникова // Правозащитник. – 2000. – № 1. – С. 92–99.

221 Будкина, И. С. Факторы, влияющие на виктимизацию несовершеннолетних от насильственных преступлений против жизни и здоровья / И. С. Будкина // Виктимология. – 2020. – № 1 (23). – С. 38–46.

222 Юзиханова, Э. Г. Структурная деформация семьи как фактор виктимного поведения несовершеннолетних / Э. Г. Юзиханова, Е. В. Шестакова // Виктимология. – 2018. – № 1 (15). – С. 86–91.

223 Глянц, Е. М. Криминогенная виктимность детей, оставшихся без попечения родителей: краткий обзор литературных источников / Е. М. Глянц // Виктимология. – 2020. – № 1 (23). – С. 17–26.

224 Сафиуллин, Н. Х. Виктимное поведение несовершеннолетних и совершаемые против них насильственные преступления : автореф. дис. … канд. юрид. наук / Н. Х. Сафиуллин. – М., 1995. – 24 с.

225 Рыбальская, В. Я. Виктимологические исследования в системе криминологической разработки проблем профилактики преступлений несовершеннолетних / В. Я. Рыбальская // Вопросы борьбы с преступностью. – 1980. – Вып. 33. – С. 32–40.

226 Конышева, Л. Понятие психически беспомощного состояния жертвы преступления / Л. Конышева // Российская юстиция. – 1999. – № 4.

227 Prevalence and characteristics of children exposed to intimate partner violence in low- and middle-income countries: a systematic review / M. Kimber, H. L.

MacMillan, T. Perneger, B. Kieselbach // BMJ Open. – 2022. – Vol. 12, No. 4. – Art. e051140. – DOI 10.1136/bmjopen-2021-051140.

228 Акболатова, М. Е. Предупреждение преступлений против половой неприкосновенности и половой свободы несовершеннолетних лиц / М. Е. Акболатова, А. Ж. Жақыш, Н. М. Жолдасова // Ученые труды Алматинской академии МВД Республики Казахстан. – 2024. – № 2 (79). – С. 223–228.

229 Фещенко, П. Н. Еще раз к вопросу о «принудительной виктимизации населения» / П. Н. Фещенко // Виктимология. – 2021. – Т. 8, № 2. – С. 137–142.

230 Zhakysh, A. Adulthood Health and Wealth Consequences Associated With Adolescent Victimization: Results From a Longitudinal Sample of Males and Females / A. Zhakysh, K. Surayeva, S. Duzbayeva, R. Dzhansarayeva, K. M. Beaver // Violence and Victims. – 2025. – Vol. 40, No. 6. – P. 974–990. – DOI 10.1891/VV-2022-0089.

231 Масс-медиа туралы : Қазақстан Республикасының 2024 жылғы 19 маусымдағы № 93-VIII Заңы [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2400000093 (қаралған күні: 07.09.2026).

232 Квашис, В. Е. Современное состояние и актуальные направления поддержки жертв преступлений в Японии / В. Е. Квашис, О. Н. Дунаева // Виктимология. – 2020. – № 4 (26). – С. 53–63.

233 Лиманская, И. В. Виктимологическая профилактика насильственных преступлений против личности : дис. … канд. юрид. наук / И. В. Лиманская. – М., 2002.

234 Зиядова, Д. З. Гендерный подход в системе виктимологической профилактики нанесения побоев лицом, подвергнутым административному наказанию или имеющим судимость, в сфере семейно-бытовых отношений / Д. З. Зиядова, О. А. Шубина // Право: история и современность. – 2023. – Т. 7, № 1. – С. 47–55.

235 Шикула, И. Р. Виктимологическая защита женщин от семейно-бытового насилия (российский и зарубежный опыт) / И. Р. Шикула // Вопросы российского и международного права. – 2021. – Т. 11, № 8А. – С. 156.

236 Местную полицейскую службу упразднили в Казахстане: Президент подписал закон [Электронный ресурс] // Tengrinews.kz. – 2025. – 30 июня. – Режим доступа: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/mestnuyu-politseyskuyu-slujbu-uprazdnili-kazahstane-574214/ (дата обращения: 07.09.2026).

237 Очередная реформа или масштабная перезагрузка казахстанской правоохранительной системы [Электронный ресурс] // Polisia.kz. – 2021. – 8 сентября. – Режим доступа: https://polisia.kz/ru/ocherednaya-reforma-ili-masshtabnaya-perezagruzka-kazahstanskoj-pravoohranitel-noj-sistemy/ (дата обращения: 07.09.2026).

238 В МВД разъяснили ключевые изменения в законодательстве, принятые Сенатом [Электронный ресурс] // Gurk.kz. – 2025. – 19 июня. – Режим доступа: https://gurk.kz/news/v-mvd-raz-yasnili-klyuchevy-e-izmeneniya-v-zakonodatelstve-prinyaty-e-senatom (дата обращения: 07.09.2026).

239 Год профилактики правонарушений: меры МВД по обеспечению безопасности граждан [Электронный ресурс] // Polisia.kz. – 2025. – 3 апреля. –

Режим доступа: https://polisia.kz/ru/god-profilaktiki-pravonarushenij-mery-mvd-po-obespecheniyu-bezopasnosti-grazhdan/ (дата обращения: 07.09.2026).

240 Гайдуков, А. А. К вопросу о совершенствовании деятельности участковых уполномоченных полиции по предупреждению правонарушений в сфере семейно-бытовых отношений / А. А. Гайдуков, П. Н. Левин // Вестник Барнаульского юридического института МВД России. – 2020. – № 1 (38). – С. 9–10.

241 Черепанов, А. В. Деятельность участкового инспектора милиции по предупреждению и пресечению правонарушений в сфере семейно-бытовых отношений : учеб. пособие / А. В. Черепанов. - Челябинск : Челяб. юрид. инт МВД России, 1997. - 49 с.

242 Тузельбаев, Е. О. Организационные и правовые основы деятельности правоохранительных органов во взаимодействии с органами государственного управления и общественными формированиями по профилактике насилия в семейно-бытовых отношениях / Е. О. Тузельбаев, В. Г. Татарян, Н. И. Каирова // Вестник Московского университета МВД России. – 2020. – № 1. – С 201–205.

243 Risk Assessment Instruments for Intimate Partner Femicide: A Systematic Review / E. Garcia-Vergara, N. Almeda, F. Fernández-Navarro, D. Becerra-Alonso // Frontiers in Psychology. – 2022. – Vol. 13. – Art. 896901. – DOI 10.3389/fpsyg.2022.896901.

244 Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі ұлттық комиссия туралы : Қазақстан Республикасы Президентінің 2006 жылғы 1 ақпандағы № 56 Жарлығы (өзгерістермен) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U060000056_ (қаралған күні: 07.09.2026).

245 Социальному работнику о проблеме домашнего насилия: Методические материалы из опыта работы кризисных центров для женщин. – М. : Департамент по делам детей, женщин и семьи Министерства труда и социального развития РФ, Региональная общественная организация «Анна», 2001. – 104 с.

246 Социальные работники за безопасность в семье : учеб. пособие / под ред. М. И. Либоракиной. – М. : Редакционно-издательский комплекс Русанова, 1999. – 144 с.

247 Москаленко, В. А. Программа социальной работы с семьями больных алкоголизмом / В. А. Москаленко. – М. : Юрист, 1992.

248 Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы : Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 5 қарашадағы № 155-VII Конституциялық заңы [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2200000155 (қаралған күні: 07.09.2026).

249 Лукьянова, Г. В. Взаимодействие органов полиции и представителей общественности в сфере профилактики преступности (историко-правовой аспект) / Г. В. Лукьянова, Е. В. Стебенева // Государство и право: эволюция, современное состояние, перспективы развития (к 300- летию Российской империи) : материалы XVIII международной научной конфе- 246 ренции. В 2 частях. Часть 1. – Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский ун-т МВД России, 2021, 2021. – С. 517–522.

250 Половинкин, В. А. Взаимодействие институтов гражданского общества и полиции в решении общественно значимых задач / В. А. Половинкин // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2014. – № 166. – С. 92–95.

251 Предупреждение семейно-бытовых правонарушений / отв. ред. Ф. А. Лопушанский. – М., 1989. – 234 с.

252 Крупка, Ю. Н. Криминологические проблемы предупреждения насильственных преступлений, совершаемых в сфере личностно-бытовых отношений / Ю. Н. Крупка. – Киев, 1985.

253 Побегайло, Э. Ф. Предупреждение насильственных преступлений в сфере быта / Э. Ф. Побегайло // Борьба с преступностью и проблемы нейтрализации криминогенных факторов сферы семьи и быта : межвуз. сб. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1985. - С. 130-143.

254 Блувштейн, Ю. Д. Криминологическое изучение «семейных» преступлений и проблемы «семейного» насилия / Ю. Д. Блувштейн // Предупреждение бытовых преступлений. – Минск, 1986. – С. 10–14.

255 Золотухин, С. Н. Предупреждение насильственных преступлений в семейно-бытовой сфере : учеб. пособие / С. Н. Золотухин. – Челябинск : ЧЮИ МВД России, 2009. – 138 с.

256 Клишков, В. Б. Предупреждение семейного насилия посредством социальных мер / В. Б. Клишков, В. С. Харламов // Система профилактики преступности: современное состояние, проблемы и перспективы развития : материалы межведомственного круглого стола. – СанктПетербург : Санкт-Петербургский ун-т МВД России, 2018. – С. 132–140.

257 В Казахстане работают 29 кризисных центров для жертв насилия [Электронный ресурс] // Жайық Пресс. – 2026. – 12 июля. – Режим доступа: https://zhaikpress.kz/ru/news/v-kazaxstane-rabotayut-29-krizisnyx-centrov-dlya-zhertv-nasiliya/ (дата обращения: 07.09.2026).

258 Программа психологической помощи для совершивших домашнее насилие разрабатывается в Казахстане [Электронный ресурс] // Inbusiness.kz. – 2024. – 26 ноября. – Режим доступа: https://inbusiness.kz/ru/news/programma-psihologicheskoj-pomoshi-dlya-sovershivshih-domashnee-nasilie-razrabatyvaetsya-v-kazahstane (дата обращения: 07.09.2026).

259 Ефремова, Г. Х. Некоторые вопросы правового воспитания школьников / Г. Х. Ефремова // Вопросы изучения и предупреждения правонарушений несовершеннолетних. – М., 1970.

260 Крылов, А. В. Роль СМИ и школы в правовом просвещении несовершеннолетних / А. В. Крылов // Криминальная ситуация на рубеже веков в России / под ред. А. И. Долговой. – М. : Криминологическая ассоциация, 1999. – С. 175–182.

261 Сибиряков, С. Л. Из опыта организации системы этико-правового воспитания и профилактики девиантного поведения учащихся в общеобразовательной школе / С. Л. Сибиряков, Н. А. Шеховцова // Преступность и культура общества. – М., 1998.

262 Leaking in Intimate Partner Homicide: A Systematic Review / T. Rumpf, S. Horn, C. Vogt [et al.] // Trauma, Violence, & Abuse. – 2024. – DOI 10.1177/15248380241237213.

263 Кунц, Е. В. Специально-криминологические меры предупреждения рецидивной преступности / Е. В. Кунц // Уголовно-исполнительное право. – 2024. – Т. 19 (1–4), № 1. – С. 53–60.

264 Кононыхина, Т. С. Противодействие современной женской преступности специально-криминологическими средствами / Т. С. Кононыхина, А. Л. Репецкая // Академический юридический журнал. – 2023. – Т. 24, № 4. – С. 542–549.

265 Колосович, М. А. Современные меры предупреждения преступлений против половой неприкосновенности и половой свободы несовершеннолетних (часть 1) / М. А. Колосович, А. П. Алексеева, В. Г. Глебов // Вестник Волгоградской Академии МВД России. – 2023. – № 1 (64). – С. 22–38.

266 Антонян, Ю. М. Личность преступника – индивидуальная профилактика преступлений: сопоставления и выводы / Ю. М. Антонян // Личность преступников и индивидуальное воздействие на них : сб. науч. тр. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1989. – С. 3–10.

267 Кургузкина, Е. Б. Теория личности преступника и проблемы индивидуальной профилактики преступлений : автореф. дис. … д-ра юрид. наук / Е. Б. Кургузкина. – М., 2003. – 59 с.

268 Гондолф, Э. Реабилитационные программы при внутрисемейных преступлениях: изучение взглядов руководителей программ на используемые программные подходы и связанные с ними вопросы / Э. Гондолф // Криминология: вчера, сегодня, завтра. – 2018. – № 2 (49). – С. 41–48.

269 Шестаков, Д. А. Криминологическая коррекция семейных отношений / Д. А. Шестаков // Преподавание юридической психологии и ее практическое применение. – Тарту : ТГУ, 1986. – С. 165–168.

270 Харламов, В. С. Криминологическая коррекция семейных отношений в практике Европейского суда по правам человека / В. С. Харламов // Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права. – 2012. – № 2. – С. 57–63.

271 Cognitive behavioural group therapy for male perpetrators of intimate partner violence: a systematic review / M. B. Nesset, M. L. Lara-Cabrera, T. K. Dalsbø [et al.] // BMC Psychiatry. – 2019. – Vol. 19, No. 1. – Art. 11. – DOI 10.1186/s12888-019-2010-1.

272 Meta-analysis and systematic review for the treatment of perpetrators of intimate partner violence / G. Karakurt, E. Koç, E. E. Çetinsaya [et al.] // Neuroscience & Biobehavioral Reviews. – 2019. – Vol. 105. – P. 220–230. – DOI 10.1016/j.neubiorev.2019.08.006.

273 После дела Бишимбаева: как Казахстан борется с домашним насилием? [Электронный ресурс] // Власть. – 2026. – 7 июля. – Режим доступа: https://vlast.kz/kz/obsshestvo/69998-posle-dela-bisimbaeva-kak-kazahstan-boretsa-s-domasnim-nasiliem.html (дата обращения: 07.09.2026).

274 Тысячи обращений по фактам бытового насилия и сталкинга поступили в Алматы [Электронный ресурс] // Inform.kz. – 2026. – 14 мая. – Режим доступа: https://www.inform.kz/ru/tisyachi-obrasheniy-pofaktam-bitovogo-nasiliya-istalkinga-postupili-valmati-68f4a46a (дата обращения: 07.09.2026).

275 Морчев, И. А. Виктимологические аспекты предупреждения насильственных преступлений, совершаемых в семье : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / И. А. Морчев. – Краснодар, 2006.

276 Zhakysh, A. Issues of improving the system of victimological prevention of domestic crimes: foreign and domestic experience / A. Zhakysh, S. Duzbayeva, M. Akbolatova // Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының ғылыми еңбектері. – 2024. – № 4 (81). – С. 283–292.

277 Никитина, А. А. Криминологическая характеристика предупреждения бытового насилия в отношении несовершеннолетних : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. А. Никитина. – Ростов н/Д, 2005. – 209 с.

278 RESPECT women: an updated evidence framework on preventing violence against women / C. Ullman, A. Amin, A. Bourassa [et al.] // BMJ Public Health. – 2025. – Vol. 3, No. 1. – Art. e001126. – DOI 10.1136/bmjph-2024-001126.

279 Абдрахманов, Б. Х. Общественная профилактика преступлений по месту жительства и ее эффективность : автореф. дис. … канд. юрид. наук / Б. Х. Абдрахманов. – М., 1985. – 24 с.

280 Степанов, Н. С. Методические основы определения критериев эффективности социальной работы в свете целей и задач современной семейной практики / Н. С. Степанов. – Курск : МГСУ, 1997.

281 Синица, А. Л. Демографическая и семейная политика в современной социальной политике: теоретические подходы, цели, механизмы реализации и оценка результативности (часть 1) / А. Л. Синица // Уровень жизни населения регионов России. – 2021. – Т. 17, № 4.

282 Желудков, М. А. Кризис семейных отношений в современном обществе как одно из условий низкой эффективности профилактики преступности несовершеннолетних / М. А. Желудков, А. П. Алексеева // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2019. – № 3 (83).

283 Голубев, В. В. О повышении эффективности борьбы с насильственной преступностью посредством совершенствования системы служебной подготовки / В. В. Голубев // Насилие. Личность. Общество : тез. науч.-практ. конф. – М. : ВНИИ МВД России, 2000.

284 Құқықтық актілер туралы : Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 6 сәуірдегі № 480-V Заңы (өзгерістермен) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000480 (қаралған күні: 08.09.2026).

285 Орталық мемлекеттік органдар мен облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың жергілікті атқарушы органдары қызметінің тиімділігін жыл сайынғы бағалау жүйесі туралы : Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 19 наурыздағы № 954 Жарлығы (өзгерістермен) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U100000954_ (қаралған күні: 08.09.2026).

286 Количество административных правонарушений в семейно-бытовой сфере выросло сразу почти на 90 % [Электронный ресурс] // Ranking.kz. – 2024. – 26 января. – Режим доступа: https://ranking.kz/reviews/regions/kolichestvo-administrativnyh-pravonarusheniy-v-semeyno-bytovoy-sfere-vyroslo-srazu-pochti-na-90.html (дата обращения: 17.09.2026).

287 Байтелова, Ж. В Казахстане больше половины дел о домашнем насилии заканчиваются примирением. Что за этим стоит? [Электронный ресурс] / Ж. Байтелова // Informburo.kz. – 2021. – 29 октября. – Режим доступа: https://informburo.kz/stati/v-kazaxstane-bolse-poloviny-del-o-domasnem-nasilii-zakancivayutsya-primireniem-cto-za-etim-stoit (дата обращения: 17.09.2026).

288 За бытовое насилие в Казахстане ужесточены наказания [Электронный ресурс] // Zakon.kz. – 2023. – 14 ноября. – Режим доступа: https://www.zakon.kz/obshestvo/6413870-za-bytovoe-nasilie-v-kazakhstane-uzhestocheny-nakazaniya.html (дата обращения: 17.09.2026).

289 100 тысяч сообщений в год: почему случаев бытового насилия в Казахстане не становится меньше [Электронный ресурс] // Informburo.kz. – 2026. – 13 мая. – Режим доступа: https://informburo.kz/stati/100-tysiac-soobshhenii-v-god-pocemu-slucaev-bytovogo-nasiliia-v-kazaxstane-ne-stanovitsia-mense (дата обращения: 17.09.2026).

290 Домашнее насилие: шокирующая статистика РК [Электронный ресурс] // Inbusiness.kz. – 2026. – 9 июня. – Режим доступа: https://inbusiness.kz/ru/last/domashnee-nasilie-shokiruyushaya-statistika-rk (дата обращения: 17.09.2026).

291 Лишь каждый десятый: как наказывают за побои после криминализации в Казахстане [Электронный ресурс] // Noks.kz. – 2026. – 2 июня. – Режим доступа: https://noks.kz/news/lish-kazhdyy-desyatyy-kak-nakazyvayut-za-poboi-posle-kriminalizatsii-v-kazahstane (дата обращения: 17.09.2026).

292 Атагимова, Э. И. Правовое регулирование противодействия семейно-бытовому насилию в России и за рубежом: сравнительно-правовой анализ / Э. И. Атагимова // Мониторинг правоприменения. – 2018. – № 2 (27). – С. 49–53.

293 Barlow, C. Learning Lessons from the Criminalisation of Coercive Control Ten Years On / C. Barlow, S. Walklate // International Journal for Crime, Justice and Social Democracy. – 2025. – Vol. 14, No. 4. – P. 145–155. – DOI 10.5204/ijcjsd.3700.

294 Жәбірленушілерге өтемақы қоры туралы : Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 10 қаңтардағы № 131-VI Заңы (өзгерістермен) [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1800000131 (қаралған күні: 08.09.2026).

295 Обвинительный приговор по громкому делу о домашнем насилии и убийстве в Казахстане [Электронный ресурс] // Human Rights Watch. – 2024. – 16 мая. – Режим доступа: https://www.hrw.org/ru/news/2024/05/16/guilty-verdict-high-profile-kazakhstan-domestic-violence-and-murder-case (дата обращения: 17.09.2026).

296 Подробности дела и приговора Сакену Мамашу озвучили в суде Астаны [Электронный ресурс] // Zakon.kz. – 2025. – 18 июля. – Режим доступа:

https://www.zakon.kz/obshestvo/6484622-podrobnosti-dela-i-prigovora-sakenu-mamashu-ozvuchili-v-sude-astany.html (дата обращения: 17.09.2026).

297 Убийство Яны Легкодимовой: апелляция приняла решение [Электронный ресурс] // Tengrinews.kz. – 2026. – 24 февраля. – Режим доступа: https://tengrinews.kz/news/ubiystvo-yanyi-legkodimovoy-apellyatsiya-prinyala-reshenie-593350/ (дата обращения: 17.09.2026).

298 Казахстан: новое рассмотрение дела о заказном убийстве, в котором обвиняется жертва домашнего насилия [Электронный ресурс] // Human Rights Watch. – 2025. – 27 июня. – Режим доступа: https://www.hrw.org/ru/news/2025/06/27/kazakhstan-abused-woman-facing-murder-conspiracy-retrial (дата обращения: 17.09.2026).

299 Суд о заказном убийстве в ЗКО: Эльвиру Еркебаеву отпустили из зала суда [Электронный ресурс] // Zakon.kz. – 2025. – 25 августа. – Режим доступа: https://www.zakon.kz/obshestvo/6488498-sud-o-zakaznom-ubiystve-v-zko-elviru-erkebaevu-otpustili-iz-zala-suda.html (дата обращения: 17.09.2026).

300 Казахстанец получил пожизненный срок за убийство жены и сына: судья объяснила приговор [Электронный ресурс] // Zakon.kz. – 2026. – 23 февраля. – Режим доступа: https://www.zakon.kz/proisshestviia/6508888-kazakhstanets-poluchil-pozhiznennyy-srok-za-ubiystvo-zheny-i-syna-sudya-obyasnila-prigovor.html (дата обращения: 17.09.2026).

301 Кущанова, К. Пожизненный срок в Казахстане: кого и за какие преступления осудили в 2026 году [Электронный ресурс] / К. Кущанова // Kazinform. – 2026. – 15 июля. – Режим доступа: https://www.inform.kz/ru/pozhiznennoe-srok-v-kazahstane-kogo-i-za-kakie-prestupleniya-osudili-v-2026-godu-13e5c511 (дата обращения: 17.09.2026).

ҚОСЫМША А

Резонансты істердің криминологиялық талдауы

Қосымшада 2023–2026 жылдары қоғамдық резонанс тудырған және заңды күшіне енген үкімдермен аяқталған алты іс казуистикалық әдіспен талданады. Істерді іріктеу өлшемшарттары: қоғамдық резонанстың болуы, үкімнің заңды күшіне енуі және істің диссертацияда ашылған профилактикалық жүйенің белгілі бір буынын (детерминация, виктимизация, сот практикасы, заңнамалық реформа) көрнекі көрсетуі. Талдау тек сот актілерімен және ресми хабарламалармен расталған мән-жайларға сүйенеді; істер көрнекі материал болып табылады, ал диссертацияның тұжырымдары статистикалық деректер мен доктриналық талдауға негізделеді (кіріспе, әдіснамалық негіз). Жәбірленушілердің есімдері ресми сот хабарламаларындағыдай келтіріледі; 4-іс бойынша тараптардың ұстанымдары қайшы болғандықтан, мән-жайлар алқабилер вердикті мен сот үкімі бойынша бейтарап баяндалады. Істердің жиынтық сипаттамасы А.1-кестеде келтірілген.

А.1-кесте – Тұрмыстық зорлық-зомбылық саласындағы резонансты істердің криминологиялық талдауы (2023–2026 жылдар)

№	Іс, орны, жылы	Қылмыстық-құқықтық баға (ҚК баптары)	Үкім және мәртебесі	Жүйелік сабақ (диссертация бөлімдері)
1	Бишимбаев ісі (С. Нукенованың өлтірілуі), Астана, 2023 ж. қараша	99-баптың 2-бөлігінің 5-тармағы (аса қатыгездікпен), 110-баптың 2-бөлігі (қинау); Б. Байжанов – 434-бап	Қ. Бишимбаев – 24 жыл бас бостандығынан айыру; Б. Байжанов – 4 жыл; алқабилер соты, ашық трансляция; 13.05.2024; заңды күшіне енген [295]	Жүйелі қинаудың кісі өлтіруге ұласуы (2.1); тұрақты-деспоттық тип (2.2); жәбірленушінің тәуелділігі мен оқшауланuы (2.3); резонанс → № 72-VIII Заң («Салтанат заңы») (1.2)
2	С. Мамаш ісі (жәбірленуші К. Мамаш), Астана / Абу-Даби, 2019–2024 жж.	110-баптың 2-бөлігі (қинау)	6 жыл бас бостандығынан айыру, дипломатиялық рангтан айыру; 18.07.2025; апелляция 17.09.2025 күшінде қалдырды; жәбірленушінің өтінішімен жабық процесс [296]	Бақылаушы мінез-құлық: туыстармен қарым-қатынасқа тыйым, байланыс пен қозғалысты бақылау – психологиялық зорлық-зомбылық анықтамасын толықтыру ұсынысының дәйегі (1.3, 3.3); жоғары мәртебелі зорлық-зомбылық

№	Іс, орны, жылы	Қылмыстық-құқықтық баға (ҚК баптары)	Үкім және мәртебесі	Жүйелік сабақ (диссертация бөлімдері)
				жасаушының «қос бейнелілігі» (2.2); жария үндеу арқылы латенттіліктен шығу (2.1)
3	Я. Легкодимова ісі, Атырау, 2024 ж. 18–19 қазан	99-баптың 2-бөлігінің 7-тармағы (алдын ала сөз байласқан адамдар тобы), 202-баптың 2-бөлігінің 6-тармағы	Екі сотталушыға өмір бойына бас бостандығынан айыру; моральдық зиян – 15 млн теңгеден; 17.11.2025; апелляция 24.02.2026 күшінде қалдырды [297]	Интимдік серіктес тарапынан фемицид; сот практикасының қатаңдануы (3.3); дәлелдеудегі жәбірленуші күнделігінің рөлі
4	Э. Еркебаева ісі, Батыс Қазақстан облысы, 2023–2025 жж.	Айыптау: кісі өлтіруге дайындық (24, 99-баптар); алқабилер вердикті: 287-бап (қаруды заңсыз сатып алу)	Негізгі айыптау бойынша ақталды; 287-бап бойынша 3 жыл (шартты / бас бостандығын шектеу); сот залында босатылды; 25.08.2025 [298; 299]	Жиырма жылдық зорлық-зомбылық және полицияға бірнеше рет жүгінудің нәтижесіздігі – институционалдық қайталама виктимизация (2.3); қорғаныстық-агрессивті жәбірленуші типі; 19.05.2025 алқабилердің бірінші құрамының таратылуы (мүшелерінің өзі тұрмыстық зорлық-зомбылыққа ұшыраған)
5	Қостанай облысы: зайыбы мен кәмелетке толмаған ұлын өлтіру, 2025 ж. күз	99-баптың 2-бөлігі (екі және одан көп адамды; көрінеу кәмелетке толмағанды өлтіру)	Өмір бойына бас бостандығынан айыру; 20.02.2026; апелляция (2026 ж. сәуір) күшінде қалдырды [300; 301]	Ажырасу кезеңі – ушығу тәуекелінің шыңы (3.2, тәуекел-бағалау индикаторы); бала-қорғаушының қаза табуы (2.3); 2024 реформасы бойынша балама жоқ жаза (1.2)
6	Павлодар облысы: өгей	120-бап (кәмелетке	Өмір бойына бас бостандығынан	«Сенім парадоксы»: қорқыту салдарынан

№	Іс, орны, жылы	Қылмыстық-құқықтық баға (ҚК баптары)	Үкім және мәртебесі	Жүйелік сабақ (диссертация бөлімдері)
	әкенің кәмелетке толмаған өгей қызына жыныстық зорлық-зомбылығы, 2022–2025 жж.	толмағанға қатысты)	айыру; педагогикалық және кәмелетке толмағандармен жұмыс лауазымдарына өмір бойы тыйым; 13.07.2026 [301]	үш жылдық үнсіздік – балалар виктимизациясының латенттілігі (2.3); 2024 реформасының балама жоқ жазасы (1.2, 3.3)

Ескертпе – сот актілері мен ресми хабарламаларға сүйенетін жарияланымдар [295–301] негізінде автор құрастырған; істердің нөмірлері негізгі мәтіндегі сілтемелерге сәйкес келеді.

ҚОСЫМША Б

Қолданыстағы заңнамаға ұсынылатын өзгерістер мен толықтырулардың жобасы

Қосымшада диссертацияның 1–3-тарауларында негізделген заңнамалық ұсыныстар «акт және норма – қолданыстағы жағдай – ұсынылатын редакция – негіздеме» құрылымымен жүйеленген (Б.1-кесте). Ұсынылатын редакциялар заң жобасының мәтіні емес, тұжырымдамалық жоба болып табылады және заң техникасының талаптарына сай кейінгі нақтылауды қажет етеді.

Б.1-кесте – Заңнамаға ұсынылатын өзгерістер мен толықтырулардың жобасы

№	Акт және норма	Қолданыстағы жағдай	Ұсынылатын редакция (жоба)	Негіздеме
1	«Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заң, 1-бап (психологиялық зорлық-зомбылық ұғымы)	Анықтама қорқыту, қорлау, бопсалау мен мәжбүрлеуді қамтиды; жүйелі бақылаушы мінез-құлық (байланыстарды, қозғалысты, ресурстарды бақылау) көзделмеген	Ұғымды «сондай-ақ адамның еркін басу, байланыстарын, қозғалысын немесе экономикалық ресурстарын бақылау мақсатында үрей туғызатын не күнделікті өмір салтын мәжбүрлі өзгертуге алып келетін қайталанған әрекеттер (бақылаушы мінез-құлық)» деген сөздермен толықтыру; қылмыстық-құқықтық баға – ҚК 110 және 115-1-баптары арқылы	1.1, 1.3 (Швеция, Ұлыбритания), 2.2, 3.3, тұжырым 1
2	ҚК 99, 106, 107-баптары	Отбасылық-тұрмыстық сала саралаушы белгі ретінде жүйелі ескерілмейді	2-бөліктерге «отбасылық-тұрмыстық қатынастар аясында жасалған» тармағын енгізу	2.1 (ОТ-үлес 22,5 %), тұжырым 5
3	ҚК 108-1, 109-1-баптары (санкция)	Санкцияда айыппұл, қоғамдық жұмыстар,	Санкцияда айыппұлды ортақ	3.3, 13-кесте

№	Акт және норма	Қолданыстағы жағдай	Ұсынылатын редакция (жоба)	Негіздеме
		қамақ; 2025 ж. сотталғандардың 42,5 %-ы айыппұл	бюджеті бар отбасы мүшелеріне қатысты қолдануды шектейтін ескертпе енгізу және қоғамдық жұмыстарға тарту мен қамақты негізгі жаза түрлері ретінде белгілеу	
4	«Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заң, 1-бап	Тектік анықтама тек тән мен психика азабын атайды; жыныстық және экономикалық зиян, бақылау мақсатындағы жүйелілік және куәгер-бала қамтылмаған; экономикалық зорлық-зомбылық ұғымы тар	Тұрмыстық зорлық-зомбылық ұғымын мынадай редакцияда беру: «тұрмыстық зорлық-зомбылық – отбасылық-тұрмыстық қатынастар аясында бір адамның екінші адамға (адамдарға) қатысты жасаған, тән азабын және (немесе) психикалық азап шектіретін, жыныстық тиіспеушілігіне немесе жыныстық еркіндігіне қол сұғатын, экономикалық зиян келтіретін немесе сондай қатері бар қасақана құқыққа қайшы әрекеті (әрекеті немесе әрекетсіздігі), оның ішінде жақын адамға билік жүргізу және оны бақылауда ұстау	1.1, 2.3, 3.3, тұжырым 1

№	Акт және норма	Қолданыстағы жағдай	Ұсынылатын редакция (жоба)	Негіздеме
			мақсатында жүйелі түрде жасалатын осындай әрекеттер, сондай-ақ отбасындағы зорлық-зомбылықтың куәсі болған балаға психикалық азап шектіру»; экономикалық зорлық-зомбылық ұғымын «мүліктен, табыстан айыруға, экономикалық тәуелділік туғызуға, сақтауға немесе теріс пайдалануға бағытталған әрекеттер» тұжырымымен толықтыру	
5	Сол Заң, 72-бап	Тәуекелді бағалау рәсімі көзделмеген	«Тұрмыстық зорлық-зомбылық фактісі анықталған кезде ішкі істер органдарының лауазымды адамы уәкілетті орган бекітетін стандартталған құрал бойынша қайталану, ауырлау және өмірге қатер тәуекелін бағалайды; бағалау нәтижесі профилактикалық ықпал ету шарасын таңдауға негіз болады»	3.2, Қосымша В, Стамбул конвенциясының 51-бабы

№	Акт және норма	Қолданыстағы жағдай	Ұсынылатын редакция (жоба)	Негіздеме
6	Сол Заң, 60-бап (қорғау нұсқамасы)	Зорлық-зомбылық жасаушыны ортақ тұрғын үйден шеттету құқығы жоқ	«Жәбірленушінің өміріне немесе денсаулығына тікелей қатер төнген жағдайда қорғау нұсқамасында құқық бұзушыға меншік нысанына қарамастан жәбірленушімен ортақ тұрғын үйден нұсқама мерзіміне шығуға және оған жақындауға тыйым салынуы мүмкін»	1.2, 2.2, Стамбул конвенциясының 52-бабы
7	Сол Заң, 61-бап (ерекше талаптар)	Психокоррекциялық бағдарлама ерекше талаптармен байланыстырылмаған	«Қайталанған тұрмыстық зорлық-зомбылық не тәуекелі жоғары деп бағаланған жағдайда сот құқық бұзушыға психокоррекциялық бағдарламадан өту міндетін белгілейді; орындалуын бақылау ішкі істер органдарына жүктеледі»	3.2 (Гондолф; ҚР тәжірибесі 2025–2026)
8	Сол Заң, 71-бап (виктимологиялық профилактика)	Мазмұны жалпы сипатта	«...жәбірленушімен бірлесіп жеке қауіпсіздік жоспарын жасау және оны сүйемелдеу; зардап шеккендер есебінің деректерін жәбірленушінің келісімімен әлеуметтік қызметтерге беру»	2.3, 3.2

№	Акт және норма	Қолданыстағы жағдай	Ұсынылатын редакция (жоба)	Негіздеме
9	«Жәбірленушілерге өтемақы қоры туралы» Заң	Өтемақы ауыр зардапты құрамдар бойынша ғана	Жүйелі тұрмыстық зорлық-зомбылықтан (ҚК 110-бабы; 108-1, 109-1-баптар бойынша қайталанған әрекеттер) зардап шеккендерді өтемақы алушылардың дербес санаты ретінде көздеу	1.2, 3.3
10	ҚПК 165-бабы және айғақтарды депонирлеу нормалары	Жақындауға тыйым мен ерекше талаптар үйлестірілмеген; депонирлеу негізінен кәмелетке толмағандарға	Жақындауға тыйым салуды ерекше талаптармен рәсімдік үйлестіру; депонирлеуді тұрмыстық зорлық-зомбылықтың ересек жәбірленушілеріне қолдану мүмкіндігі	2.3, 3.3
11	Құқықтық статистика (уәкілетті органның нормативтік актісі)	Кісі өлтірулер жәбірленушінің жынысы мен қатынасы бойынша жіктелмейді	Кісі өлтірулерді халықаралық статистикалық стандартқа сай жәбірленушінің жынысы, құқық бұзушымен қатынасы және гендерлік уәж индикаторлары бойынша есепке алу; ұлттық виктимологиялық зерттеуді бес жылда бір рет жүргізу	2.1, тұжырым 3

№	Акт және норма	Қолданыстағы жағдай	Ұсынылатын редакция (жоба)	Негіздеме
1 2	Жоғарғы Соттың нормативтік қаулысы (жаңа)	Тұрмыстық зорлық-зомбылық істері бойынша арнаулы түсіндірме жоқ	Қайталанушылықты бағалау, ерекше талаптарды таңдау, жәбірленушіні қорғау шаралары, жаза тағайындау (қамақ басымдығы) мәселелерін түсіндіретін қаулы	3.1, 3.3

Ескертпе – диссертацияның 1.1–3.3-бөлімдерінде негізделген ұсыныстар негізінде автор құрастырған; «қолданыстағы жағдай» бағаны 2026 жылғы қыркүйектегі редакцияларға сәйкес.

ҚОСЫМША В

Тұрмыстық зорлық-зомбылық тәуекелін бағалау парағының жобасы

Парақ тұрмыстық зорлық-зомбылық фактісі анықталған кезде ішкі істер органдарының лауазымды адамы толтыруға арналған; индикаторлар диссертацияның 2.2 және 3.2-бөлімдерінде негізделген эмпирикалық қауіп белгілеріне және Стамбул конвенциясының 51-бабындағы стандартқа сүйенеді. Жиынтық балл профилактикалық ықпал ету шарасының деңгейін айқындайды; парақ профилактикалық іс материалдарына тігіледі және қорғау нұсқамасы мерзімі ішінде қайта толтырылады (В.1-кесте).

В.1-кесте – Тұрмыстық зорлық-зомбылық тәуекелін бағалау парағы (жоба)

№	Индикатор	Дереккөзі	Балл
1	Бұрынғы зорлық-зомбылық оқиғалары (соңғы 12 айда)	Профилактикалық есеп, жәбірленушінің мәлімдемесі	0 – жоқ; 1 – бір; 2 – екі және одан көп
2	Зорлық-зомбылықтың ауырлау динамикасы	Жәбірленушінің мәлімдемесі, медициналық құжаттар	0 – жоқ; 2 – бар
3	Өлтіремін деп қорқыту	Мәлімдеме, хабарламалар	0 – жоқ; 3 – бар
4	Аңду, байланыстар мен қозғалысты бақылау (бақылаушы мінез-құлық)	Мәлімдеме, куәлар	0 – жоқ; 2 – бар
5	Қаруға қол жеткізу	Тіркеу деректері, мәлімдеме	0 – жоқ; 2 – бар
6	Алкогольдік не нашақорлық тәуелділік	Медициналық деректер, есеп	0 – жоқ; 1 – бір реттік; 2 – жүйелі
7	Ажырасу, кету кезеңі немесе оның ниеті	Мәлімдеме	0 – жоқ; 2 – бар
8	Отбасында кәмелетке толмаған балалар	Есеп деректері	0 – жоқ; 1 – бар; 2 – балаға қатысты зорлық-зомбылық белгілері
9	Бұрынғы әкімшілік немесе қылмыстық жауаптылық (тұрмыстық негізде)	ҚСжАЕК деректері	0 – жоқ; 1 – әкімшілік; 2 – қылмыстық
10	Қорғау нұсқамасын не ерекше талаптарды бұрын бұзу	Есеп деректері	0 – жоқ; 3 – бар
11	Жәбірленушінің экономикалық-тұрғын үйлік тәуелділігі	Мәлімдеме, әлеуметтік қызмет	0 – жоқ; 1 – ішінара; 2 – толық

№	Индикатор	Дереккөзі	Балл
12	Жәбірленушінің өз қауіптілік бағасы («өмірімнен қорқамын»)	Мәлімдеме	0 – жоқ; 2 – бар
	Жиынтық балл және деңгей: 0–6 – төмен (профилактикалық әңгімелесу, ақпараттандыру, бақылау); 7–13 – орташа (қорғау нұсқамасы, есепке алу, әлеуметтік қызметке жолдау, апталық бақылау); 14 және одан жоғары – жоғары (нұсқама + ерекше талаптар туралы өтінішхат, жақындауға тыйым салу, тұрғын үйден шеттету, психокоррекция, жеке істі сүйемелдеуші бекіту, жәбірленушіні баспанаға жолдау)		

Ескертпе – индикаторлар мен балдық шкала 2.2, 3.2-бөлімдерге және Стамбул конвенциясының 51-бабына сүйене отырып автор әзірлеген; шкала сынақ барысында калибрлеуді қажет етеді.

ҚОСЫМША Г

Автордың әлеуметтік сауалнамасының нәтижелері

Сауалнама нәтижелері 320 респонденттің жауабы негізінде құрастырылды.

Зерттеу мақсаты – әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу тәжірибесіндегі негізгі мәселелерді, жәбірленушілердің виктимологиялық осалдығын, қорғау нұсқамасының тиімділігін және тәуекелді бағалау қажеттілігін анықтау.

Зерттеу әдісі ретінде сауалнама қолданылды. Нәтижелер (Г.1–Г.21-кестелер, Г.1–Г.6-суреттер) үш респонденттік топ бойынша жүйеленді: ішкі істер органдарының қызметкерлері; дағдарыс орталықтары, әлеуметтік қызметтер, психологтар және үкіметтік емес ұйымдар мамандары; тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккен әйелдер мен балалардың заңды өкілдері.

Ескертпе – бірнеше жауап нұсқасын таңдауға болатын сұрақтар бойынша пайыздар тиісті респонденттер санына шақтап есептелді, сондықтан олардың жиынтығы 100 пайыздан асуы мүмкін.

1. Респонденттердің жалпы сипаттамасы

Г.1-кесте – Респонденттердің санаттар бойынша бөлінуі

№	Респонденттер санаты	Саны	Үлесі, %
1	Ішкі істер органдарының қызметкерлері	150	46,9
2	Дағдарыс орталықтары, әлеуметтік қызметтер, психологтар және ҮЕҰ мамандары	50	15,6
3	Тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккен әйелдер және балалардың заңды өкілдері	120	37,5
	Барлығы	320	100,0

Г.1-сурет – Респонденттердің санаттар бойынша құрылымы

Зерттеу құрамында профилактика субъектілері де, тұрмыстық зорлық-зомбылыққа тікелей ұшыраған немесе балалардың қауіпсіздігіне жауапты тұлғалар да қамтылды. Бұл тәсіл құқық қолдану тәжірибесі мен жәбірленуші тараптың қабылдауын салыстырып талдауға мүмкіндік береді.

Г.2-кесте – Респонденттердің жынысы

№	Жынысы	Саны	Үлесі, %
1	Әйел	210	65,6
2	Ер	110	34,4
	Барлығы	320	100,0

Респонденттер арасында әйелдердің басым болуы зерттеу тақырыбының әйелдер мен балалардың қауіпсіздігіне бағытталуымен түсіндіріледі.

Г.3-кесте – Респонденттердің жас ерекшелігі

№	Жасы	Саны	Үлесі, %
1	18–25 жас	38	11,9
2	26–35 жас	96	30,0
3	36–45 жас	118	36,9
4	46–55 жас	54	16,9
5	55 жастан жоғары	14	4,4
	Барлығы	320	100,0

26–45 жас аралығындағы респонденттер 214 адамды немесе 66,9 пайызды құрады. Бұл топ отбасы қатынастарына, балалар тәрбиесіне және кәсіби профилактикалық қызметке белсенді араласатын әлеуметтік жағынан маңызды жас санаты болып табылады.

Г.4-кесте – Әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық мәселесінің өзектілігін бағалау

№	Жауап нұсқасы	Саны	Үлесі, %
1	Иә, мәселе өте өзекті	296	92,5
2	Жоқ, мәселе асыра көрсетілген	12	3,8
3	Жауап беруге қиналамын	12	3,8
	Барлығы	320	100,0

Сауалнама нәтижелері бойынша 296 респондент, яғни 92,5 пайызы, әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықты өзекті әлеуметтік-құқықтық мәселе деп бағалады. Бұл көрсеткіш алдын алу жүйесін жетілдірудің қажеттілігін дәлелдейді.

Г.5-кесте – Тұрмыстық зорлық-зомбылық саласындағы ең осал санаттар

№	Осал санат	Жауап саны	320 респондентке шаққандағы үлесі, %
1	Әйелдер	285	89,1
2	Балалар	259	80,9
3	Экономикалық тәуелді отбасы мүшелері	206	64,4
4	Мүгедектігі бар адамдар	148	46,2
5	Қарт отбасы мүшелері	112	35,0

Ескертпе – сұрақ бірнеше жауап нұсқасын таңдауға мүмкіндік берді.

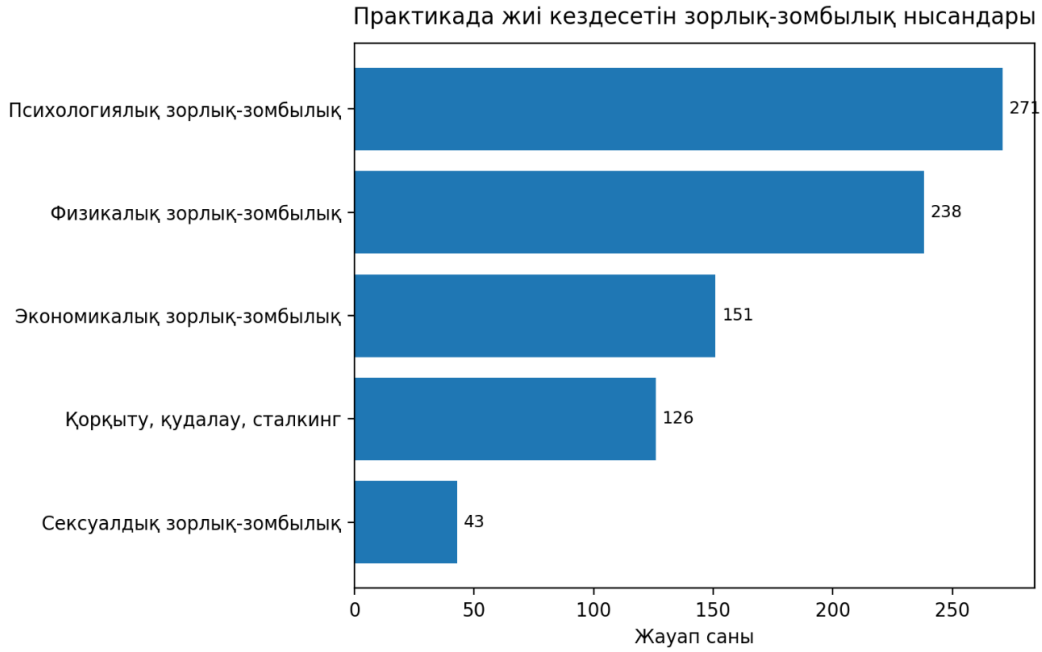
Ең осал санаттар ретінде әйелдер, балалар және экономикалық тәуелді отбасы мүшелері жиі аталды. Бұл тұрмыстық зорлық-зомбылықтың тек физикалық қауіп емес, сонымен бірге материалдық тәуелділік, психологиялық қысым және әлеуметтік оқшаулану арқылы да көрінетінін көрсетеді.

Г.6-кесте – Практикада жиі кездесетін зорлық-зомбылық нысандары

№	Зорлық-зомбылық нысаны	Жауап саны	320 респондентке шаққандағы үлесі, %
1	Психологиялық зорлық-зомбылық	271	84,7
2	Физикалық зорлық-зомбылық	238	74,4

№	Зорлық-зомбылық нысаны	Жауап саны	320 респондентке шаққандағы үлесі, %
3	Экономикалық зорлық-зомбылық	151	47,2
4	Қорқыту, құдалау, сталкинг	126	39,4
5	Сексуалдық зорлық-зомбылық	43	13,4

Ескертпе – сұрақ бірнеше жауап нұсқасын таңдауға мүмкіндік берді.

Г.2-сурет – Зорлық-зомбылық нысандары бойынша жауаптардың бөлінуі

Психологиялық зорлық-зомбылық 84,7 пайыз жауапта көрсетілді. Бұл қорқыту, бақылау, қорлау, оқшаулау, айла-шарғы және эмоционалдық қысым сияқты көріністерді дербес профилактикалық назарға алудың қажеттілігін көрсетеді. Физикалық зорлық-зомбылық та жоғары көрсеткішті, алайда ол көбіне психологиялық және экономикалық қысымнан кейін күшейетін ушығу кезең ретінде байқалады.

2. Зардап шеккен әйелдер мен балалардың заңды өкілдері бойынша нәтижелер

Бұл бөлімде тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккен әйелдер және балалардың заңды өкілдері берген жауаптар жинақталды. Іріктеме көлемі – 120 адам.

Г.7-кесте – Зорлық-зомбылық жасаған тұлға

№	Субъект	Саны	Үлесі, %
1	Жұбайы	56	46,7
2	Бұрынғы жұбайы	18	15,0

№	Субъект	Саны	Үлесі, %
3	Бірге тұратын серіктесі	23	19,2
4	Ата-анасы / өгей әке / өгей ана	9	7,5
5	Кәмелетке толған баласы немесе өзге жақын туысы	6	5,0
6	Өзге туыстары	8	6,7
	Барлығы	120	100,0

Көп жағдайда зорлық-зомбылық жұбайы, бұрынғы жұбайы немесе бірге тұратын серіктесі тарапынан жасалған. Бұл әйелдер мен балалар үшін негізгі қауіп жақын немесе бұрын жақын болған тұлғалардан туындайтынын көрсетеді.

Г.8-кесте – Жәбірленушілер тап болған негізгі зорлық-зомбылық нысаны

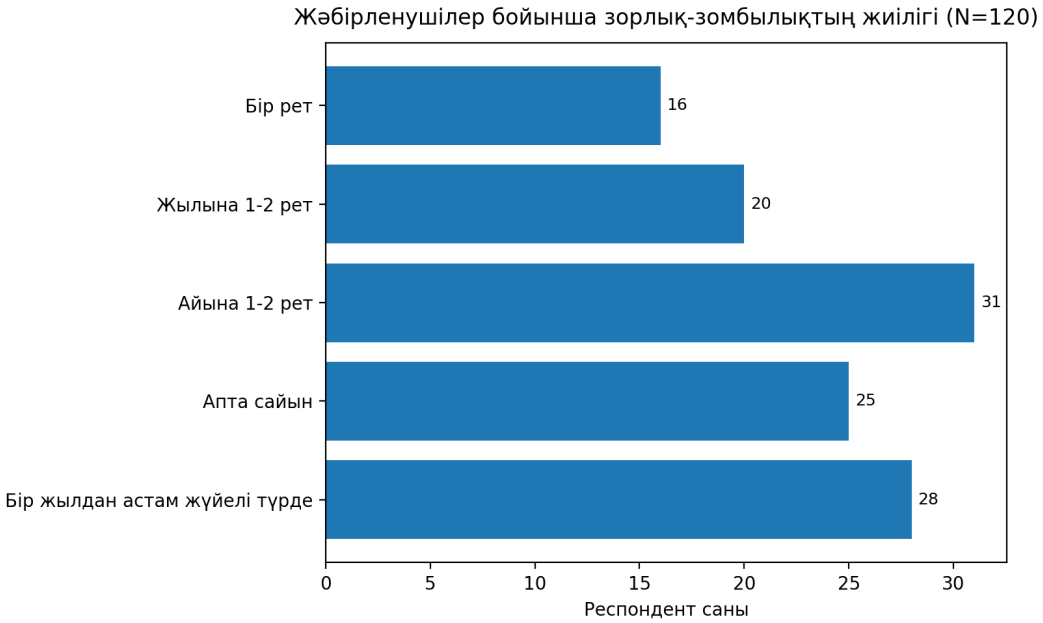
№	Нысаны	Саны	Үлесі, %
1	Психологиялық зорлық-зомбылық	38	31,7
2	Физикалық зорлық-зомбылық	34	28,3
3	Экономикалық зорлық-зомбылық	18	15,0
4	Аралас нысан: физикалық және психологиялық зорлық-зомбылық	22	18,3
5	Сексуалдық зорлық-зомбылық	4	3,3
6	Қорқыту, құдалау, сталкинг	4	3,3
	Барлығы	120	100,0

Жауаптар зорлық-зомбылықтың көбіне бір ғана нысанмен шектелмейтінін көрсетті. Аралас нысандар, әсіресе физикалық және психологиялық қысымның қатар жүруі, жәбірленушінің қауіпсіздігіне, психикалық жағдайына және әлеуметтік тұрақтылығына бір мезгілде әсер етеді.

Г.9-кесте – Зорлық-зомбылықтың қайталану жиілігі

№	Жиілігі	Саны	Үлесі, %
1	Бір рет	16	13,3
2	Жылына 1–2 рет	20	16,7
3	Айына 1–2 рет	31	25,8
4	Апта сайын	25	20,8
5	Бір жылдан астам жүйелі түрде	28	23,3

№	Жиілігі	Саны	Үлесі, %
	Барлығы	120	100,0

Г.3-сурет – Жәбірленушілер бойынша зорлық-зомбылық жиілігі

Тек 13,3 пайыз жәбірленуші зорлық-зомбылықтың бір рет болғанын көрсетті. Қалған жауаптар зорлық-зомбылықтың қайталанатын немесе жүйелі сипатта екенін дәлелдейді. Бұл алғашқы өтініш түскен кезден бастап тәуекелді бағалау және жеке қауіпсіздік жоспарын жасау қажеттілігін негіздейді.

Г.10-кесте – Балалардың зорлық-зомбылыққа куә болуы

№	Жауап нұсқасы	Саны	Үлесі, %
1	Иә, балалар куә болды	76	63,3
2	Жоқ	44	36,7
	Барлығы	120	100,0

Г.4-сурет – Балалардың зорлық-зомбылыққа куә болуы

76 респондент немесе 63,3 пайыз жағдайда балалар зорлық-зомбылыққа куә болған. Сондықтан әйелге қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық фактісін балалардың құқықтары мен мүдделерінен бөлек қарастыруға болмайды. Бала тікелей жәбірленуші болмаса да, отбасындағы зорлық-зомбылықты көру оның психологиялық жарақат алуына және қайталама виктимизацияға ұшырауына әкелуі мүмкін.

Г.11-кесте – Көмекке уақытылы жүгінбеу себептері

№	Себеп	Жауап саны	120 респондентке шаққандағы үлесі, %
1	Зорлық-зомбылық жасаушы тарапынан кек алудан қорқу	57	47,5
2	Отбасын сақтап қалуға ұмтылу	53	44,2
3	Ұялу, отбасылық мәселені сыртқа шығармау	49	40,8
4	Зорлық-зомбылық жасаушыға материалдық тәуелділік	44	36,7

№	Себеп	Жауап саны	120 респондентке шаққандағы үлесі, %
5	Қорғау тетіктерінің тиімділігіне сенбеу	42	35,0
6	Туыстар тарапынан қысым	34	28,3
7	Қорғану жолдары туралы ақпараттың жеткіліксіздігі	29	24,2

Ескертпе – сұрақ бірнеше жауап нұсқасын таңдауға мүмкіндік берді.

Көмекке уақытылы жүгінбеудің негізгі себептері ретінде зорлық-зомбылық жасаушыдан қорқу, отбасын сақтап қалу ниеті, ұялу, материалдық тәуелділік және қорғану тетіктеріне сенбеу аталды. Бұл тұрмыстық зорлық-зомбылықтың латенттілігін төмендету үшін құқықтық ақпараттандыру, сенім телефондары, дағдарыс орталықтары және әлеуметтік сүйемелдеу қажет екенін көрсетеді.

Г.12-кесте – Қорғау нұсқамасының қолданылуы

№	Жауап нұсқасы	Саны	Үлесі, %
1	Қолданылды	52	43,3
2	Қолданылмады	68	56,7
	Барлығы	120	100,0

Жәбірленушілердің 43,3 пайызы ғана өз жағдайында қорғау нұсқамасы қолданылғанын көрсетті. Бұл тетіктің қолжетімділігі мен оны қолдану тәртібі туралы ақпараттандыруды күшейту қажет.

Г.13-кесте – Қорғау нұсқамасының тиімділігін жәбірленушілердің бағалауы

№	Бағалау	Саны	Үлесі, %
1	Қауіпсіздікті толық қамтамасыз етті	10	19,2
2	Қайталану қаупін ішінара төмендетті	27	51,9
3	Нақты қорғауды қамтамасыз етпеді	15	28,8
	Барлығы	52	100,0

Ескертпе – кесте қорғау нұсқамасы қолданылған 52 респонденттің жауабы бойынша есептелді.

Қорғау нұсқамасын толық тиімді деп бағалағандар – 19,2 пайыз. Респонденттердің басым бөлігі оның ішінара көмектескенін көрсетті, ал 28,8 пайызы нақты қорғау қамтамасыз етілмегенін айтты. Демек, қорғау нұсқамасы тәуекелді бағалау, зорлық-зомбылық жасаушыны бақылау және жәбірленушіге арналған жеке қауіпсіздік жоспарымен бірге қолданылуы тиіс.

Г.14-кесте – Жәбірленушілерге ең қажетті көмек түрлері

№	Көмек түрі	Жауап саны	120 респондентке шаққандағы үлесі, %
1	Психологиялық көмек	82	68,3
2	Құқықтық көмек	74	61,7
3	Балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету шаралары	58	48,3
4	Материалдық көмек	40	33,3
5	Дағдарыс орталығында уақытша орналастыру	39	32,5
6	Медициналық көмек	36	30,0

Ескертпе – сұрақ бірнеше жауап нұсқасын таңдауға мүмкіндік берді.

Психологиялық және құқықтық көмек ең қажетті бағыттар ретінде аталды. Сонымен қатар балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, уақытша орналастыру және медициналық көмек те маңызды орында тұрады. Бұл жәбірленушіге көмек көрсету жүйесі кешенді болуы тиіс екенін көрсетеді.

3. Полиция қызметкерлері және профилактика субъектілері бойынша нәтижелер

Бұл бөлімде ішкі істер органдары қызметкерлері мен профилактика субъектілері болып табылатын мамандардың жауаптары жинақталды. Іріктеме көлемі – 200 адам.

Г.15-кесте – Мамандар санаты

№	Санаты	Саны	Үлесі, %
1	Ішкі істер органдарының қызметкерлері	150	75,0
2	Дағдарыс орталықтары, әлеуметтік қызметтер, психологтар және ҮЕҰ мамандары	50	25,0
	Барлығы	200	100,0

Сауалнамаға негізінен ішкі істер органдары қызметкерлері қатысты, себебі тұрмыстық зорлық-зомбылық туралы хабарламаларға алғаш әрекет ететін,

қорғау нұсқамасын шығаратын және профилактикалық бақылауды жүзеге асыратын субъектілердің бірі – полиция.

Г.16-кесте – Мамандардың жұмыс өтілі

№	Жұмыс өтілі	Саны	Үлесі, %
1	3 жылға дейін	26	13,0
2	3 жылдан 5 жылға дейін	41	20,5
3	6 жылдан 10 жылға дейін	62	31,0
4	11 жылдан 15 жылға дейін	44	22,0
5	15 жылдан жоғары	27	13,5
	Барлығы	200	100,0

Мамандардың көпшілігінің жұмыс өтілі 6 жылдан жоғары. Бұл алынған жауаптардың практикалық тәжірибеге негізделгенін көрсетеді.

Г.17-кесте – Қорғау нұсқамасын қолданудағы негізгі мәселелер

№	Мәселе	Жауап саны	200 респондентке шаққандағы үлесі, %
1	Зорлық-зомбылық жасаушының мінез-құлқын бақылаудың жеткіліксіздігі	136	68,0
2	Жәбірленуші мен зорлық-зомбылық жасаушының бірге тұруы	128	64,0
3	Жәбірленушінің арыздан бас тартуы немесе қысыммен татуласуы	111	55,5
4	Зорлық-зомбылық жасаушыларға міндетті түзету бағдарламаларының болмауы	114	57,0
5	Шаралардың мерзімі мен мазмұнының шектеулілігі	93	46,5

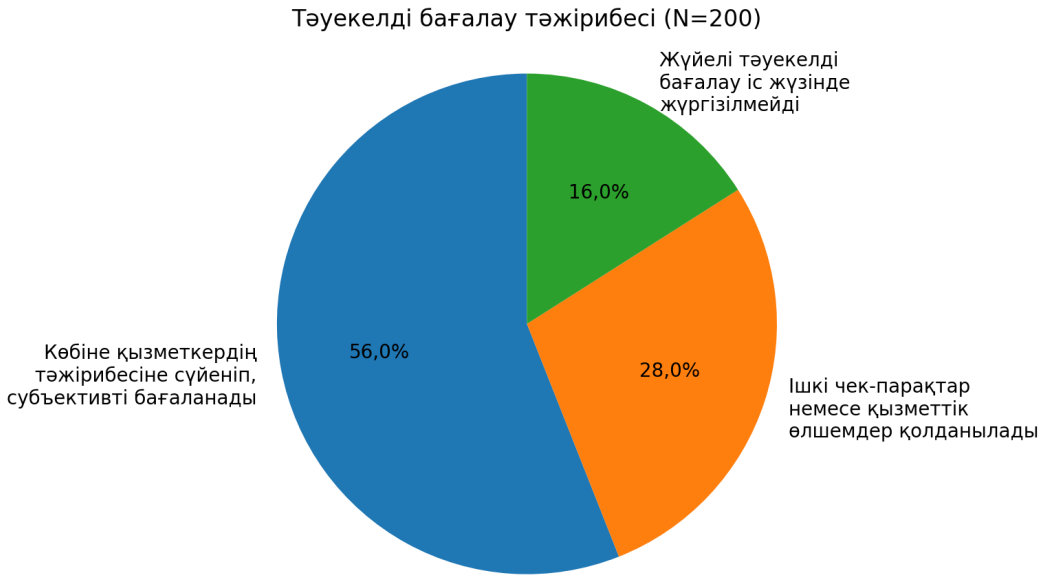
№	Мәселе	Жауап саны	200 респондентке шаққандағы үлесі, %
6	Ведомстволар арасындағы ақпарат алмасудың жеткіліксіздігі	90	45,0
7	Дағдарыс орталықтарындағы орындардың жеткіліксіздігі	78	39,0

Ескертпе – сұрақ бірнеше жауап нұсқасын таңдауға мүмкіндік берді.

Мамандар қорғау нұсқамасын қолданудағы басты мәселе ретінде зорлық-зомбылық жасаушының мінез-құлқын бақылаудың жеткіліксіздігін атады. Сондай-ақ жәбірленуші мен зорлық-зомбылық жасаушының бірге тұруы, арыздан бас тарту, түзету бағдарламаларының болмауы және ведомствоаралық ақпарат алмасудың әлсіздігі маңызды кедергілер ретінде көрінді.

Г.18-кесте – Қайталама зорлық-зомбылық тәуекелін бағалау тәжірибесі

№	Жауап нұсқасы	Саны	Үлесі, %
1	Көбіне қызметкердің тәжірибесіне сүйеніп, субъективті бағаланады	112	56,0
2	Ішкі чек-парақтар немесе қызметтік өлшемдер қолданылады	56	28,0
3	Жүйелі тәуекелді бағалау іс жүзінде жүргізілмейді	32	16,0
	Барлығы	200	100,0

Г.5-сурет – Қайталама зорлық-зомбылық тәуекелін бағалау тәжірибесі

112 маман немесе 56,0 пайызы тәуекелді бағалау көбіне қызметкердің жеке тәжірибесіне сүйеніп жүргізілетінін көрсетті. Бұл тұрмыстық зорлық-зомбылық фактілері бойынша бірыңғай тәуекелді бағалау картасын енгізудің қажеттілігін дәлелдейді.

Г.19-кесте – Бірыңғай тәуекелді бағалау стандартын енгізуге көзқарас

№	Жауап нұсқасы	Саны	Үлесі, %
1	Қолдаймын	178	89,0
2	Қолдамаймын	12	6,0
3	Жауап беруге қиналамын	10	5,0
	Барлығы	200	100,0

Мамандардың 89,0 пайызы бірыңғай тәуекелді бағалау стандартын енгізуді қолдайды. Бұл профилактиканың реактивті емес, тәуекелге бағдарланған модельге көшуін практикалық жағынан негіздейді.

Г.20-кесте – Қайталама тұрмыстық зорлық-зомбылық себептері

№	Себеп	Жауап саны	200 респондентке шаққандағы үлесі, %
1	Зорлық-зомбылық жасаушының алкогольдік немесе есірткілік тәуелділігі	142	71,0
2	Жәбірленушінің психологиялық	126	63,0

№	Себеп	Жауап саны	200 респондентке шаққандағы үлесі, %
	тәуелділігі және қорқынышы		
3	Туыстардың қысымы және татуласуға мәжбүрлеу	116	58,0
4	Жәбірленушінің материалдық тәуелділігі	108	54,0
5	Зорлық-зомбылық жасаушымен түзету жұмысының болмауы	104	52,0
6	Қорғау нұсқамасын сақтауды бақылаудың әлсіздігі	98	49,0
7	Қауіпсіз уақытша тұрғын үйдің болмауы	76	38,0

Ескертпе – сұрақ бірнеше жауап нұсқасын таңдауға мүмкіндік берді.

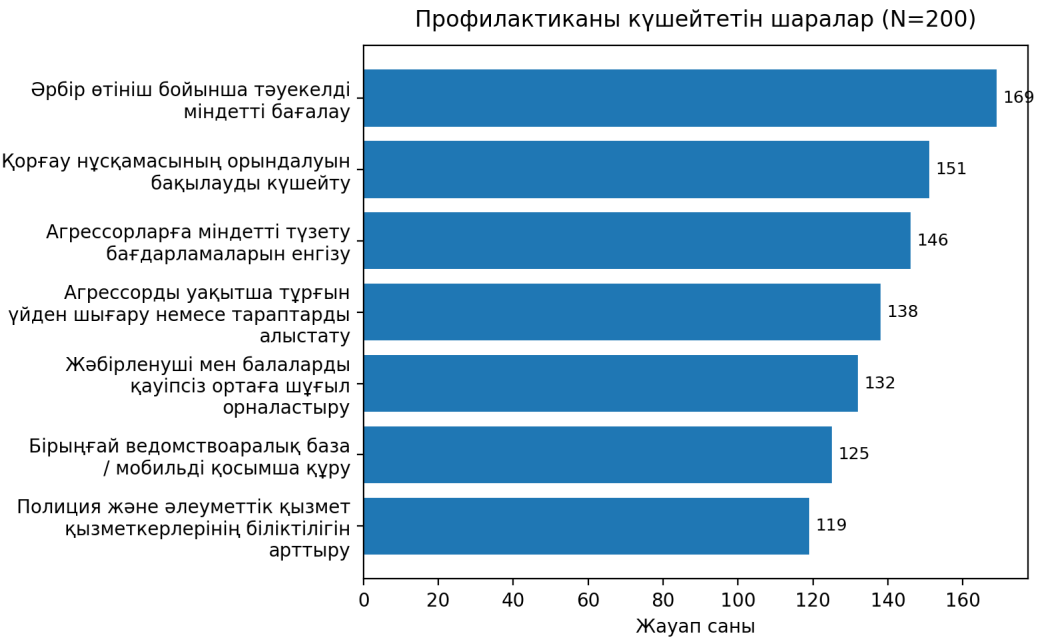
Қайталама зорлық-зомбылықтың негізгі себептері ретінде алкогольдік немесе есірткілік тәуелділік, жәбірленушінің қорқынышы, туыстардың қысымы, материалдық тәуелділік және зорлық-зомбылық жасаушымен түзету жұмысының болмауы аталды. Бұл профилактика тек жауаптылық шараларымен шектелмей, әлеуметтік-психологиялық сүйемелдеу мен зорлық-зомбылық жасаушыға ықпал ету бағдарламаларын қамтуы тиіс екенін көрсетеді.

Г.21-кесте – Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасының тиімділігін арттыратын шаралар

№	Шара	Жауап саны	200 респондентке шаққандағы үлесі, %
1	Әрбір өтініш бойынша тәуекелді міндетті бағалау	169	84,5
2	Қорғау нұсқамасының орындалуын бақылауды күшейту	151	75,5

№	Шара	Жауап саны	200 респондентке шаққандағы үлесі, %
3	Зорлық-зомбылық жасаушыларға міндетті түзету бағдарламаларын енгізу	146	73,0
4	Зорлық-зомбылық жасаушыны уақытша тұрғын үйден шығару немесе тараптарды алыстату	138	69,0
5	Жәбірленуші мен балаларды қауіпсіз ортаға шұғыл орналастыру	132	66,0
6	Бірыңғай ведомствоаралық база / мобильді қосымша құру	125	62,5
7	Полиция және әлеуметтік қызмет қызметкерлерінің біліктілігін арттыру	119	59,5

Ескертпе – сұрақ бірнеше жауап нұсқасын таңдауға мүмкіндік берді.

Г.6-сурет – Профилактиканы күшейтетін негізгі шаралар

Ең көп қолдау тапқан шара – әрбір өтініш бойынша тәуекелді міндетті бағалау. Сондай-ақ қорғау нұсқамасының орындалуын бақылау, зорлық-зомбылық жасаушыларға түзету бағдарламаларын енгізу, жәбірленуші мен балаларды қауіпсіз ортаға орналастыру және бірыңғай ведомствоаралық база құру маңызды шаралар ретінде көрсетілді.

4. Зерттеу нәтижелері бойынша қорытынды

Жүргізілген әлеуметтанулық зерттеу әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың тұрақты және қайталанатын әлеуметтік-құқықтық мәселе екенін көрсетті. Респонденттердің 92,5 пайызы бұл мәселені өзекті деп бағалады.

Зерттеу нәтижелері әйелдер, балалар және экономикалық тәуелді отбасы мүшелері тұрмыстық зорлық-зомбылық жағдайында ең осал санаттар екенін дәлелдейді. Осалдық тек физикалық әлсіздікпен емес, материалдық тәуелділікпен, психологиялық қысыммен, қорқынышпен және қауіпсіз ортаға шығу мүмкіндігінің шектеулі болуымен байланысты.

Жәбірленушілердің жауаптары зорлық-зомбылықтың көбіне бір реттік оқиға емес, қайталанатын процесс екенін көрсетті. Тек 13,3 пайыз жағдайда зорлық-зомбылық бір рет болған, ал қалған жағдайларда ол ай сайын, апта сайын немесе бір жылдан астам жүйелі түрде қайталанған.

Балалардың зорлық-зомбылыққа куә болуы ерекше алаңдаушылық туғызады. 63,3 пайыз жағдайда балалар отбасындағы зорлық-зомбылықты көрген. Сондықтан әйелге қатысты зорлық-зомбылық фактісі анықталған кезде баланың қауіпсіздігі жеке бағаланып, оған психологиялық және әлеуметтік көмек көрсетілуі тиіс.

Қорғау нұсқамасы маңызды профилактикалық құрал болғанымен, оның тиімділігі шектеулі. Қорғау нұсқамасы қолданылған 52 жағдайдың 19,2 пайызында ғана ол толық қорғауды қамтамасыз етті. Бұл қорғау нұсқамасын тәуекелді бағалау, зорлық-зомбылық жасаушыны бақылау және жеке қауіпсіздік жоспарымен бірге қолдану қажеттілігін көрсетеді.

Мамандардың жауаптары тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасында жүйелі тәуекелді бағалау жеткіліксіз екенін көрсетті. 56,0 пайыз маман тәуекелді бағалау көбіне қызметкердің тәжірибесіне сүйеніп жүргізілетінін айтты, ал 89,0 пайызы бірыңғай стандарт енгізуді қолдады.

Қайталама зорлық-зомбылықтың негізгі себептері зорлық-зомбылық жасаушының тәуелділігі, жәбірленушінің қорқынышы мен материалдық тәуелділігі, туыстардың қысымы, қауіпсіз тұрғын үйдің болмауы және зорлық-зомбылық жасаушыларға арналған түзету бағдарламаларының жеткіліксіздігі болып табылады.

Алынған нәтижелер диссертацияда ұсынылатын профилактикалық-виктимологиялық модельдің қажеттілігін растайды. Мұндай модель қорғау нұсқамасын формальды құжат ретінде емес, нақты қауіпсіздік тетігі ретінде қарастыруға, тәуекелді міндетті бағалауға, балалардың жағдайын жеке талдауға, дағдарыс орталықтарын дамытуға, зорлық-зомбылық жасаушылармен түзету жұмысын жүргізуге және ведомствоаралық өзара іс-қимылды күшейтуге негізделуі тиіс.

5. Практикалық ұсыныстар

1) әрбір тұрмыстық зорлық-зомбылық фактісі бойынша тәуекелді бағалау картасын толтыру және қауіп деңгейін төмен, орташа, жоғары деп саралау;

2) жәбірленуші әйел мен балаларға арналған жеке қауіпсіздік жоспарын міндетті түрде әзірлеу;

3) қорғау нұсқамасының орындалуын бақылаудың нақты алгоритмін бекіту және оны электрондық база арқылы қадағалау;

4) зорлық-зомбылық жасаушыларға арналған міндетті психологиялық түзету және тәуелділіктен арылу бағдарламаларын енгізу;

5) жәбірленуші мен балаларды қауіпсіз ортаға шұғыл орналастыру үшін дағдарыс орталықтарының қолжетімділігін арттыру;

6) полиция, білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қорғау органдары мен ҮЕҰ арасында ақпарат алмасудың бірыңғай тәртібін қалыптастыру;

7) полиция қызметкерлері мен әлеуметтік қызмет мамандарына әйелдер және балалармен жұмыс істеудің виктимологиялық, психологиялық және құқықтық ерекшеліктері бойынша тұрақты оқыту жүргізу.

Осылайша, зерттеу нәтижелері әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу тек құқық бұзушыны жауаптылыққа тартумен шектелмеуі тиіс екенін көрсетеді. Тиімді профилактика жәбірленуші мен баланың нақты қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, қайталама виктимизацияны болдырмауға және зорлық-зомбылық жасаушының мінез-құлқына жүйелі түрде ықпал етуге бағытталуы қажет.

ҚОСЫМША Д

Сот актілерін іріктемелі зерделеу нәтижелері

Қосымшада диссертацияның 2.2, 2.3, 3.1, 3.2 және 3.3-бөлімдерінде пайдаланылған сот актілерін іріктемелі зерделеудің әдістемесі, шектеулері мен жиынтық нәтижелері келтіріледі.

Іріктеу әдістемесі. Актілер Қазақстан Республикасының ресми сот актілері базасынан [9] «тұрмыстық зорлық-зомбылық», «қорғау нұсқамасы», «ерекше талаптар», «отбасылық-тұрмыстық қатынастар» түйінді сөздері және ҚАБК 73, 73-1, 73-2, 461-баптары, 2001 жылғы ҚАБК 79-1, 79-3, 79-5-баптары, ҚК 99, 106, 107, 108, 108-1, 109-1, 110, 115, 131-баптары бойынша 2025–2026 жылдары іріктелді. Қайталанатын файлдар алынып тасталғаннан кейін 454 бірегей құжат қалды, оның 319-ы отбасылық-тұрмыстық салаға қатысты деп танылды (Д.1-кесте). Әрбір акт бірыңғай кодтау бағдарламасы бойынша сипатталды: сот, өңір, күні, іс жүргізу тілі, акт түрі, саты, кодекс, бап пен бөлік, істің нәтижесі, жаза түрі мен мөлшері, жәбірленушінің құқық бұзушыға қатысы, тараптардың жынысы, мас күй, кінәні мойындау, ерекше талаптардың белгіленуі не бас тартылуы, жәбірленушінің ұстанымы, татуласу, прокурор мен қорғаушының қатысуы, істі бейнеконференцбайланыс арқылы қарау. Кодтау автоматтандырылған мәтіндік талдау арқылы жүргізіліп, талдау базасына кірген барлық қаулылардың қарар бөліктері қолмен тексерілді. Сандық көрсеткіштер бірінші сатыдағы соттардың мәні бойынша шығарылған 175 қаулысы бойынша есептелді (Д.3-кесте); ұйғарымдар, хаттамалар, процестік қаулылар және жоғары сатылардың актілері сапалық талдауда ғана пайдаланылды.

Шектеулері. Іріктеме ықтималдық іріктеме емес, базада қолжетімді актілерден қалыптастырылған; ол өңірлер (солтүстік және орталық облыстардың басымдығы), кезеңдер (2014, 2018–2022 және 2024–2025 жылдардың басымдығы) және акт түрлері (мәні бойынша шығарылған, уәжді қаулылардың басымдығы, татуласу негізінде тоқтатылған істердің аздығы) бойынша ығысқан (Д.2-кесте). Сондықтан қосымшадағы үлестер республикалық көрсеткіштерді бағалауға арналмаған; олар 3.3-бөлімдегі ресми статистикамен салыстырмалы түрде оқылады және сот практикасының сапалық ерекшеліктерін – уәждеме үлгілерін, типтік фабулаларды, рәсімдік айырмашылықтарды – көрсетуге қызмет етеді. Тараптардың есімдері дерекқорда жасырылған, сондықтан актілер іс нөмірі, сот және күні бойынша сілтенеді (Д.5-кесте).

Д.1-кесте – Іріктеменің құрамы: сот актілерінің түрлері

Актілер тобы	Саны
Барлық бірегей сот құжаттары (қайталанатын файлдар алынып тасталған)	454
оның ішінде отбасылық-тұрмыстық салаға қатысты (талдау корпусы)	319
ҚАБК бойынша актілер, барлығы	248

Актілер тобы	Саны
бірінші сатыдағы соттардың мәні бойынша шығарылған қаулылары (талдау базасы)	175
бірінші сатыдағы соттардың өзге қаулылары (нұсқамаға шағым бойынша, процестік мәселелер бойынша)	5
апелляциялық және кассациялық сатылардың қаулылары	7
ұйғарымдар (істі қабылдау және қарауға тағайындау, істерді біріктіру, іс жүргізу тілі, қате түзету)	57
сот отырысының қысқаша хаттамалары және өзге құжаттар	4
ҚК бойынша актілер, барлығы	71
бірінші сатыдағы соттардың үкімдері	50
апелляциялық және кассациялық сатылардың қаулылары	11
өзге қаулылар (басты сот талқылауын тағайындау, адвокат еңбегіне ақы төлеу, жеке қаулы) және хаттамалар	10
Отбасылық-тұрмыстық саладағы актілер қатысты істер саны	234
Өңірлер саны (облыстар және республикалық маңызы бар қалалар)	15
Талдау базасындағы қаулыларды шығарған соттар саны	61

Ескертпе – автор құрастырған. Талдау корпусына кірмеген 135 құжат отбасылық-тұрмыстық салаға қатыссыз істерге (мемлекеттік бақылау органдарына кедергі келтіру – ҚАБК 462, 463-баптары; көші-қон – 517-бап; меншікке қарсы және экономикалық қылмыстар; жеке айыптау тәртібіндегі жала жабу) және мазмұнсыз процестік құжаттарға жатады; олар талдауда пайдаланылмады.

Д.2-кесте – Талдау корпусының өңірлер мен кезеңдер бойынша бөлінуі (n = 319)

Өңір	Актілер	Кезең	Актілер
Шығыс Қазақстан облысы (2022 жылға дейінгі шекарада)	77	2010–2014 (2001 жылғы ҚАБК қолданылған кезең)	80
Қарағанды облысы	54	2015–2022	181
Ақмола облысы	43	2023	9
Астана қаласы	31	2024–2026	49
Қостанай облысы	26		
Солтүстік Қазақстан облысы	17		
Павлодар облысы	15		
Алматы қаласы	12		
Алматы облысы	11		
Жамбыл облысы	10		
Ақтөбе облысы	7		
Батыс Қазақстан облысы	5		
Атырау, Қызылорда, Түркістан облыстары	7		
Өңірі анықталмаған	4		

Ескертпе – автор құрастырған. Өңір актіде көрсетілген сот бойынша айқындалды; 2022 жылға дейін шығарылған Семей қаласы мен Көкпекті ауданы соттарының актілері сол кездегі әкімшілік бөлініске сай Шығыс Қазақстан облысына жатқызылды. Іріктеме солтүстік және орталық өңірлер жағына ығысқан, оңтүстік өңірлер аз қамтылған, бұл оны репрезентативті деп бағалауға мүмкіндік бермейді.

Д.3-кесте – Бірінші сатыдағы соттардың әкімшілік істер бойынша мәні бойынша шығарылған қаулыларының сипаттамалары (n = 175)

Көрсеткіш	**Актілер саны**	**Үлесі, %**
Құқық бұзушылық мас күйде жасалған	75	42,9
оның ішінде 2001 жылғы ҚАБК 79-баптары бойынша істерде (n = 41)	29	70,7
оның ішінде ҚАБК 461-бабы бойынша істерде (n = 97)	34	35,1
Жәбірленуші – әйел	147	84,0
Жәбірленуші – ер адам	24	13,7
Құқық бұзушы – әйел (жынысы анықталған 150 актіден)	12	8,0
Құқық бұзушы жұмыссыз (жұмыс орны көрсетілген 157 актіден)	77	49,0
Жәбірленуші – азаматтық некедегі серіктес	57	32,6
Жәбірленуші – заңды жұбайы	34	19,4
Жәбірленуші – бұрынғы жұбайы не серіктесі	23	13,1
Жәбірленуші – анасы	23	13,1
Жәбірленуші – қызы, апасы/қарындасы, ұлы, әкесі, ағасы	18	10,3
Құқық бұзушы кінәсін мойындаған	106	60,6
Құқық бұзушы кінәсін мойындамаған	16	9,1
Жәбірленуші сотта қатаң жазаламауды сұраған	13	7,4
Ерекше талаптар белгіленген	28	16,0
Ерекше талаптар белгілеу туралы өтінішхат қанағаттандырылмаған	7	4,0
Іске прокурор қатысқан	131	74,9
Іске қорғаушы (адвокат) қатысқан	8	4,6
Іс бейнеконференцбайланыс не «WhatsApp» арқылы қаралған	23	13,1
Іс мемлекеттік тілде қаралған	3	1,7

Ескертпе – автор зерделеген сот актілері бойынша есептелген [9]. Көрсеткіштер актінің мәтінінде тиісті мән-жайдың тікелей көрсетілуіне негізделеді; мән-жай көрсетілмеген актілер бөлгішке кіреді, сондықтан нақты үлестер төмен бағаланған болуы мүмкін.

Д.4-кесте – Ерекше талаптар белгіленген 28 қаулының мазмұны

Ерекше талаптың түрі / мерзімі	Актілер саны
Профилактикалық әңгімелесу үшін учаскелік полиция пунктіне келу міндеті (айына 1–4 рет)	27
Жәбірленушіні оның еркіне қарсы іздеуге, қудалауға, онымен байланысқа түсуге тыйым	19
Алкогольдік ішімдіктерді (есірткіні) тұтынуға тыйым	16
Қаруды сатып алуға, сақтауға, алып жүруге тыйым	4
Жәбірленушімен бір тұрғын үйде тұруға тыйым	0
Психокоррекциялық бағдарламаға не емделуге жіберу	0
Мерзімі: 3 ай / 6 ай / 1 жыл (мерзімі көрсетілген 20 актіден)	15 / 4 / 1
Ерекше талаптар белгіленген актілердің бап топтары бойынша бөлінуі: 461-бап / 73-баптар / 79-баптар	14 / 10 / 4

Ескертпе – автор зерделеген сот актілерінің қарар бөліктері бойынша есептелген [9]; бір актіде бірнеше талап белгіленуі мүмкін.

Д.5-кесте – Диссертация мәтінінде сілтеме жасалған сот актілері

№	Іс нөмірі, сот, күні	Бап	Нәтиже	Дереккөз [9]
1	№ 6348-25-00-3/6, Шығыс Қазақстан облысы Алтай ауданының соты, 06.01.2025	ҚАБК 461-б. 1-б.	қамақ 10 тәулік	lawsuits/6402787
2	№ 6348-25-00-3/112, сол сот, 04.02.2025	ҚАБК 461-б. 1-б.	іс тоқтатылды (әрекет 1-1-бөлікке жатады, саралауды қатаңдатуға болмайды)	lawsuits/6402785
3	№ 6348-25-00-3/264 және № 6348-25-00-3/267, сол сот, 18.03.2025	ҚАБК 461-б. 1-б.	әрқайсысы бойынша қамақ 10 тәулік	lawsuits/6402855; lawsuits/6402835
4	№ 6348-25-00-3/36, сол сот, 16.01.2025; № 6348-25-00-3/195, сол сот, 27.02.2025	ҚАБК 461-б. 1-1-б.	қамақ 20 тәулік	lawsuits/6402595; lawsuits/6402610
5	№ 6348-25-00-3/57, сол сот, 21.01.2025	ҚАБК 461-б. 1-б.	қамақ 10 тәулік; ерекше талаптар туралы өтінішхат қанағаттандырылмады	lawsuits/6402596
6	№ 5522-24-00-3/2965, Екібастұз қалалық соты, 21.10.2024	ҚАБК 461-б. 1-1-б.	қамақ 20 тәулік (2024 ж. ақпандағы қамақтан кейін қайталап)	lawsuits/6315967

№	Іс нөмірі, сот, күні	Бап	Нәтиже	Дереккөз [9]
7	№ 3928-24-00-3/5185, Қостанай қаласының әкімшілік құқық бұзушылықтар жөніндегі мамандандырылған соты, 07.06.2024	ҚАБК 461-б. 1-б.	тоқтатылды – құрам жоқ (жәбірленуші растамады)	lawsuits/6277472
8	№ 7120-24-00-3/2789, Астана қаласының әкімшілік құқық бұзушылықтар жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соты, 18.01.2024	ҚАБК 461-б. 1-б.	тоқтатылды – құрам жоқ	lawsuits/6152555
9	№ 6340-19-00-3/209, Глубокое аудандық соты (ШҚО), 12.03.2019	ҚАБК 461-б.	тоқтатылды – оқиға жоқ	lawsuits/3984614
10	№ 3944-20-00-3/79, Жітіқара аудандық соты, 03.02.2020	ҚАБК 461-б.	ескерту; ерекше талаптардан бас тартылды	lawsuits/2372275
11	№ 3557-20-00-3/64, Осакаров ауданының № 2 аудандық соты, 29.04.2020	ҚАБК 73-2-б. 1-1-б.	медиация негізінде тоқтатылды; ерекше талаптар белгіленді	lawsuits/5420605
12	№ 1132-24-00-3/35, 31.01.2024 және № 1132-24-00-3/62, 16.02.2024, Аққөл аудандық соты	ҚАБК 461-б. 1-б.	қамақ 10 тәулік; ерекше талаптар 3 ай	lawsuits/6186037; lawsuits/6186035
13	№ 1940-25-00-3/509, Еңбекшіқазақ аудандық соты, 25.02.2025	ҚАБК 461-б. 1-б.	қамақ 10 тәулік; ерекше талаптар 3 ай («WhatsApp» арқылы қаралды)	lawsuits/6392524
14	№ 5152-24-00-3/1730, Сайрам аудандық соты, 16.10.2024 (мемлекеттік тілде)	ҚАБК 461-б. 1-б.	қамақ 10 тәулік; ерекше талаптар 6 ай	lawsuits/6356803
15	№ 1138-24-00-3/301, Атбасар аудандық соты, 14.05.2024	ҚАБК 461-б. 1-б.	қамақ 10 тәулік; ерекше талаптар 6 ай	lawsuits/6191383

№	Іс нөмірі, сот, күні	Бап	Нәтиже	Дереккөз [9]
16	№ 7120-20-00-3/14593, Нұр-Сұлтан қаласының мамандандырылған ауданаралық әкімшілік соты, 09.07.2020	ҚАБК 73-1-б. 2-б.	қамақ 10 тәулік; ерекше талаптар 1 жыл	lawsuits/4346502
17	№ 3-31/2012, Астрахан аудандық соты, 01.02.2012	2001 ж. ҚАБК 79-5-б. 2-б.	тоқтатылды – құрам жоқ (көрсетулер қайшы)	lawsuits/3671110
18	№ 3944-21-00-3/201, Жітіқара аудандық соты, 18.02.2021	ҚАБК 73-2-б. 1-б.	тоқтатылды – құрам жоқ	lawsuits/5469333
19	№ 1512-22-00-3/1319, Ақтөбе қаласының әкімшілік құқық бұзушылықтар жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соты, 03.02.2022	ҚАБК 73-2-б. 1-б.	тоқтатылды – құрам жоқ	lawsuits/6075316
20	№ 7528-20-00-3ж/714, Алматы қаласының мамандандырылған ауданаралық әкімшілік соты, 08.01.2021	қорғау нұсқамасына шағым	шағым қанағаттандырылды, нұсқама жойылды	lawsuits/4365457
21	№ 3116-21-00-3ж/109, Тараз қаласының әкімшілік құқық бұзушылықтар жөніндегі мамандандырылған соты, 21.10.2021	қорғау нұсқамасына шағым	бас тартылды	lawsuits/3940518
22	№ 7120-25-00-3ж/673, Астана қаласының әкімшілік құқық бұзушылықтар жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соты, 29.05.2025	қорғау нұсқамасына шағым	бас тартылды	lawsuits/6434050
23	№ 3928-24-00-3ж/171, Қостанай қаласының әкімшілік құқық бұзушылықтар	қорғау нұсқамасына шағым	қараусыз қалдырылды (шағым кері қайтарып алынды)	lawsuits/6277108

№	Іс нөмірі, сот, күні	Бап	Нәтиже	Дереккөз [9]
	жөніндегі мамандандырылған соты, 13.06.2024			
24	№ 7199-25-00-3а/114, Астана қаласының соты, 06.02.2025	қорғау нұсқамасына шағым	шағымды қайтару туралы ұйғарым өзгеріссіз қалдырылды	lawsuits/6315096
25	№ 7199-25-00-3а/479, Астана қаласының соты, 08.05.2025	қорғау нұсқамасына шағым	бас тарту туралы қаулы өзгеріссіз қалдырылды	lawsuits/6437300
26	№ 3599-24-00-3а/495, Қарағанды облыстық соты, 21.08.2024	нұсқамаға және қаруды алуға шағым	бас тарту туралы қаулы өзгеріссіз қалдырылды	lawsuits/6275680
27	№ 3999-24-00-3а/794, Қостанай облыстық соты, 21.10.2024	ҚАБК 461-б. 1-б.	қамақ 10 тәулік туралы қаулы өзгеріссіз қалдырылды	lawsuits/6286038
28	№ 4356-19-00-1/25, Байқоңыр қалалық соты, 05.04.2019; № 4356-18-00-1/68, сол сот, 10.08.2018	ҚК 115-б.	бұйрықтық іс жүргізу; айыппұл 20 АЕК	lawsuits/5522548; lawsuits/5522321
29	№ 3944-21-00-1/35, Жітіқара аудандық соты, 27.05.2021	ҚК 115-б.	бұйрықтық іс жүргізу; айыппұл 15 АЕК	lawsuits/5468780
30	№ 6368-20-00-1/89, Шемонаиха аудандық соты, 19.08.2020	ҚК 115-б.	бұйрықтық іс жүргізу; айыппұл 20 АЕК	lawsuits/5808428
31	№ 3523-18-00-1/91, Сәтбаев қалалық соты, 05.05.2018	ҚК 131-б. 1-б. (жеке айыптау)	қоғамдық жұмыстар 100 сағат	lawsuits/5395460
32	№ 1962-22-00-1/89, Талғар аудандық соты, 14.06.2022	ҚК 131-б. 2-б. (жеке айыптау)	ақтау үкімі	lawsuits/4674361
33	№ 6311-18-00-1/467, 12.04.2018 және № 6311-17-00-1/130, 02.03.2017, Өскемен қаласының № 2 соты	ҚК 106-б. 1-б.	бас бостандығын шектеу 4 жыл	lawsuits/4637200; lawsuits/5706217
34	№ 5511-22-00-1/94, Павлодар қаласының № 2 соты, 13.05.2022	ҚК 106-б. 1-б.	бас бостандығынан айыру 3 жыл 6 ай	lawsuits/4543484

№	Іс нөмірі, сот, күні	Бап	Нәтиже	Дереккөз [9]
35	№ 5910-24-00-1/369, Петропавл қалалық соты, 24.12.2024	ҚК 106-б. 1-б.	бас бостандығынан айыру 4 жыл 8 ай	lawsuits/6327384
36	№ 3952-22-00-1/19, Қарасу аудандық соты, 20.10.2022	ҚК 107-б. 1-б.	бас бостандығынан айыру 1 жыл	lawsuits/4801782
37	№ 7585-23-00-1/60, Алматы қаласы Наурызбай аудандық соты, 01.03.2023	ҚК 107-б. 1-б.	айыппұл 300 АЕК	lawsuits/5071715
38	№ 5950-25-00-1/14, Қызылжар аудандық соты, 21.05.2025	ҚК 109-1-б. 2-б., 108-1-б., 107-б. 1-б.	қоғамдық жұмыстар	lawsuits/6410045
39	№ 3524-18-00-1/334, Теміртау қалалық соты, 04.10.2018	ҚК 106-б. 3-б.	бас бостандығынан айыру 8 жыл	lawsuits/4622220
40	№ 1-113/2011, Есіл аудандық соты, 26.08.2011	1997 ж. ҚК 98-б. 1-б.	кінәлі деп танылып, ескіру мерзімі бойынша босатылды	lawsuits/3680211

Ескертпе – автор құрастырған. «Дереккөз» бағанындағы жол базаның https://sb.prg.kz/ мекенжайына қосылып оқылады. Актілерде тараптардың есімдері базада дербестендірілмеген (аты-жөні әріптермен берілген), сондықтан мәтінде іс нөмірі ғана келтіріледі.